

821.161.2

Н 72

Т Е Р Е Н Т І Й Н О В А К
ЧЕРВОНІ СІЯЧІ

ТЕРЕНТІЙ НОВАК

ЧЕРВОНІ СІЯЧІ

**Документальна
повість**

**ВИДАВНИЦТВО
«КАМЕНЯР»
ЛЬВІВ — 1969**

Наче дужий вихор, на змилених конях і тачанках пронеслися багатостраждальною землею західних областей України кіннотники з зірками на кашкетах і шоломах у незабутній двадцятий рік. Цей вихор змітав польсько-шляхетське панування; народ створював революційні комітети, встановлював Радянську владу. Та Червоній Армії довелося відступити...

Зерна ж, кинуті у благодатний ґрунт, дали буйні сходи. Революційна боротьба трудящих в умовах панської Польщі не припинялася ні на мить.

Про підпільну боротьбу комуністів і комсомольців Волині, що очолили робітничий клас і бідніше селянство в їх заповітному прагненні до возз'єднання з Радянською Україною, яке здійснилося в знаменні вересневі дні 1939 року, і розповідається в цій книзі.

Літературний запис
Миколи Ільницького

Розділ I

I В ЛИПНІ ЗАСІВАЮТЬ НИВУ

День — як усміхнене дитя. Духмяно пахне вранішнім липовим цвітом. Сонце видається надміру яскравим, ніби його тільки-но викупали. Проміння ріже очі, наче зимою яскравий сніг після темної кімнати.

Хіба можна всидіти у такий день в хаті? Я, забігши до сусідського хлопчачка Гнатка Власюка, мчу вулицею. Та ба! Був уже не першим на ній. Тут і там стояли купками дядьки, про щось неголосно гомоніли, але більше

мовчали, до чогось наслухалися, поглядаючи на селище, в поле.

Посеред крайньої групи, що аж на околиці Гощі,— Тиміш Шолудько. Його здалеку легко пізнати: високий, худорлявий, порожній лівий рукав піджака засунутий у кишеню. Дядько Тиміш завше чомусь здається мені суворішим від інших. Може, тому, що знаю: він воював. Звідти і додому повернувся без руки. Рідко бачу його усміхненим.

А зараз Шолудькова постать випросталась у плечах, від чого він став ще вищим. І лице його виглядає якимось зовсім невпізнаним, здається, втекли десь зморшки, а очі зробилися більшими і не такими, як були, чорними.

— Чуєте? — наставляє він вухо за селище.— О, гул! Прислухайтеся... Скоро вони вже будуть тут.

— Так, скоро. Не пізніше — завтра.

— А може, ще й скоріше...

— Де б це гриміло? Під Корцем чи ближче?

— Певно, ближче...

У цьому ж колі, недалеко від Шолудька, бачу Юхимка Ткачука. Невисокий, широкоплечий, Юхимко, хоч ще зовсім молодий хлопчак, який деколи навіть не проти побавитися з нами, меншими, зараз не відходить від старших чоловіків.

Вулиці повнішають народом. Біля літніх в'ємось ми, дівора. Нам цікаво — а про що ж гомонять в інших групах?

— Гайда, біжим до тих! — Гнатко, ніби складений з металевих пружин, худорлявий, меткий, не встоїть на місці.

В одному з гуртів чоловіків — тато. Він з непокритою головою. Чомусь зняв кашкета, тримає його у важких, великих руках. Легенький вітровий раз по раз кидає татові на чоло м'яке, світле волосся. Тато, якого я знав щодня сумним, якого гризла турбота за шмат хліба для сім'ї, тепер був якимсь збудженим, навіть веселим: ще вчора, залишивши все майно, втік з палацу поміщик Ісаков.

Грр-ах! Грр-а-ах! — недалеко за Гощею один за одним вибухнули два снаряди. Чорні стовпи диму піднялися високо в небо.

— Ой людоньки, тікаймо! — скрикнула котрась з жі-

нок, що стояли на майдані. Брали на руки дітей і швидко ховалися по хатах.

Але чоловіки не розходилися, і мені теж не хотілося залишати вулицю.

— Якщо і далі будуть обстрілювати, всіх старих та малих зберемо до церкви. Вона мурована, там безпечно,— каже Шолудько.

Та після цих двох вибухів навколо все змовкло. Гоця мліла під сонцем, що уже здіймалося до zenіту. Раптом тишу сколихнув чийсь тривожний голос:

— Ховайтесь! Жовніри!

І справді, невдовзі у селище вповзла довга і гнучка, наче змія, колона польських легіонерів. Вози проторохкотіли до центру Гоці і тут зупинилися. Вояки виглядали стомленими, запленими. Це, видно, була остання з відступаючих частин.

У голів колони про щось радились. Скоро піхотиці, а за ними й обоз відправилися дорогою на Рівне. А кілька легіонерів, що залишилися з двома підводами, зламали прикладами двері на склепі єврея Лейби, викотили звідти три бочки з гасом та смолою і притьмом повантажили їх.

— Вйо! — група, знявши куряву, заспішила шляхом через Закляштор до Горбакова.

Гощанці все це бачили.

— Що ж вони затіяли, кляті? — хмурих важкі брови Тиміш Шолудько.— Нащо їм гас і смола?

— Підпалять щось,— міркував уголос батько.— Але ж де? І що?

— Зачекай-но, Федоре! Вони ж до Горині гайнули. Йй-бо, замишляють щось страшне. Певно, міст спалити хочуть. Щоб відрізати шлях. Ану, хлопці,— налився сталю Тимошів голос,— по хатах! За обрізи, гвинтівки — хто що має! Оголосити всім: збираємося тут. Треба самим давати раду!

Старші чоловіки метнулись по домівках. Юхим Ткачук, переглянувшись з своїми друзями, що юрмою стояли на подвір'ї, зразу ж повів їх за селище. Дорогою хлопці висмикували з плотів кілки, а парубок Ярини Іванюкової надійно стискав у руці холодний метал нагана.

Тривога односельчан привела мене на широкий гостинець, а далі — до Кам'яної гори, і я пригадав такі ж неспокійні події, що сталася кілька днів тому.

Тато, відклепавши звечора косу, ще на світанку пішов з косарями на панський луг. Мусив, як і інші, згодитися на восьму копицю сіна. Мати, зобачивши, що перед полуднем збирається в поле дідусь Остап Сав'юк, послала мене з ним віднести татові обід.

З дідусем перепочивали під Кам'яною горою, на березі плюскітливої Горині. Дід Остап, як лісовик-чаклун, все-все знає.

— Діду, а куди тече Горинь?

— Ой синку, далеко,— шкребе коротеньку, шпакувату, як жмут витертих на терлиці конопель, бороду.— У саме Дніпро біжить наша Горинь. А вже відтам у Чорне море. Підростеш, злагодиш собі човна та й гайнеш Горинню аж до моря, де колись я бував, з турками бився...

Слухав би діда та й не наслухався. Але — пора.

Двадцять косарів у білих полотняних сорочках, ніби згублений серед зелених лугов ключ журавлів, гнали рівний покіс. Коли сіли полуднати, дід Остап неголосно і якимсь урочистим голосом почав:

— Знаєте, хлопці, чого я прийшов?

— Скажете,— витираючи вуса, глянув на старого батько.

— Чергував я вночі при управі. І от кінцем вуха почув новину: скоро у нас будуть червоні.— Дід поволі підводився і немов пророк, розгладивши білу бороду, сповіщав: — Київ звільнили. Тепер до нас ідуть.

— Та що ви? Правда? Невже? — посунулись до нього ближче косарі.

— Чиста правда,— сказав, ніби закликав, Сав'юк.

— То на біса косити? Кидаймо, та й по домах. Сіно й так буде наше! — рішуче вигукнув Іван Козарчук.

— Свят, свят! Що то робиться?.. — розгублено озирався Степан Підкова.

— А те, Степане, що замовляй панахиду по своєму батькові Петлюрі.

Косовиці вже не було. Обговорювали почуте, радилися.

— Що за зборище? Чому не косите? Гаранників захотілося? — наче з неба, налетів на коні лановий Назар Федюк.

— Тебе, Назаре, прив'язати б на ланцюг — непоганий сторожовий пес вийшов би,— сказав батько.

Косарі засміялися, а лаповий блиснув очима і замахнувся гарапником. Батько в ту ж мить підняв з землі косу.

— Що, грозити мені? Бунт?! — вужем закрутився Назар.

— Не смій, панський собако, — став перед ним на повний зріст дід Остап. — Скоріш масти салом п'яти: Червона Армія іде!

— Так от на що ви надієтесь! Почекайте, це вам так не минеться! — Федюк вилаявся і галопом погнав коня в село.

— Зайве сказали, не треба було про червоних. Зарано, — по хвилинній мовчанці зауважив тато. — Передасть у поліцію. Кидаймо косовицю. Перебираймося тихо на острів. А ти, Тереню, — мовив до мене, — передаси матері, що я не прийду ввечері додому.

— Доскакались, — хихикнув Підкова. — Йдїть у болото, а я — до своєї хати.

За ним ніхто з двадцяти не пішов. Всі подалися на острів.

«Чого це вони всі так розтривожилися від однієї згадки про червоних? Хто ті червоні? Чому їх так звуть? Мо', у них і обличчя не такі білі, як у нас, а червоні? І одяг, певно, у них весь червоного кольору. І чого Підкова такий злий на них?..»

У хаті я застав вусатого поліцая. Він сидів, спершись на гвинтівку, і час від часу суворо поглядав на матір. Коли нарешті стемніло, підвівся і спересердя сплюнув:

— Не з'явиться в жандармерію — усіх вас замкнемо! Так і знайте!

Пішов. Шукали всіх двадцять, але не знайшли нікого. Напали на Підкову і, не слухаючи Степанового лепету: «Я за вас, я за Петлюру», — всипали йому півсотні буків.

Тато ночувати не прийшов.

У хаті темно-темно. Лише сіріє маленький квадратик вікна. І на цьому фоні — тїнь. Не рухається. Закам'яніла. Це мама. Скільки вона вже стоїть біля вікна? Годину? Дві?.. І все на одному місці. Чую, як тихо зітхає. І все дивиться на подвір'я. Чекає. Ми, малі (Тихін, Федося і я), лежимо втрьох на одному тапчані. Чомусь страшно, і я часто натягаю ряднину на голову.

В хаті ніби порожньо. Був тато, і всі почували себе затишно.

А зараз темно, самотньо. Ніби в льоху. І мамина тінь на вікні. Знову важке зітхання. І знову...

А на ранок всі поліцаї, навантаживши похапцем добро на підводи, залишили Гощу. Я помчав кілометрів за три від села, на острів, сповістити косарів. На болотистій місцині, довкола якої протікає річка, росте густий очерет, вільхові кущі, верболози. Тут острів. До нього тулиться ліс.

— Гу-гу-у! — кричу тихо.

Мовчанка. Лише шепотить очерет. Тихо.

— Гу-гу-у! — знову.

— Що? — поруч з очерету показується Юхимко.

— Все. У селі нікого немає. Поліція виїхала.

З заростів виходять косарі. Тато і дід Остап з ними. І дядько Тиміш Шолудько тут. У Тимоша і ще в одному — обрізи.

З їх розмов я довідуюся, що мусять ховатися не лише від жандармів чи поліцаїв. Такі ж вороги і петлюрівці — поплічники Пілсудського. Одні другим під пару. Петлюрівці насакують на села, забирають у своє військо хлопців, молодих чоловіків. Хто відмовляється — січуть шомполами. Так, і легіонери, і петлюрівці — одним миром мазані. Тож і втікають разом...

— Пора вертатись в селище, братись за справу, — каже Шолудько. Його дружно підтримали.

...Це я згадав, дивлячись, як тепер Юхимко погнав з хлопцями навперейми підводам з бочками, а чоловіки збиралися із зброєю. Ні, таки дещо не схожі вони на себе сьогодні. То переховувались, вичікували. А зараз...

Тиміш Шолудько з озброєною групою залишив Гощу. У чеканні минали хвилини. Люди не залишали вулицю. Що ж то буде? Чи встигнуть наші?

— Глядіть. Горить, горить! — злякано скрикнув Гнатко Власюк. Він першим угледів вже на дещо потемнілому перед заходом сонця небі язика пожежі. Всі повернули голови і дивилися в напрямку села Горбакова. Рожеві пасма ставали все вищими, вищими, поступово зливались в одне суцільне вогнище, що обіймало півнеба.

У людей обличчя зблідлі і нерухомі. «Що ж вони,

кляті, запалили? І для чого? Може, село горить? Чи хліба?..»

Та ось повертаються чоловіки на чолі з дядьком Шолудьком. Всі засмучені, неговіркі.

— Що там? Кажіть, — стріли групу.

— Не встигли ми, пізно вибрались, — спересердя говорить Шолудько. — Підпалили-таки вони міст через Горинь. Бачите, як жбурляє полум'ям.

Ніхто більше не перепитував.

«А як же Юхим і хлопці? Де вони? Що з ними?..»

При цій згадці всі повернули голови і вздріли невелику колону, що входила в Гощу. Попереду йшли зі зв'язаними руками п'ятеро легіонерів. У їх постатях всі пізнали тих, що поралися з годину тому біля склепу Лейби. Тільки були тепер розхристані, якісь зім'яті, потовчені. Позаду полонених крокували Юхим Ткачук і гоцанські хлопці. А далі їхали дві підводи. Коли вони наблизились до людей, їх обступили, взялись розпитувати.

— Де ви прихопили цих вояків?

— Як ви з ними впорались? Розкажіть.

Хлопці розповідали навперебій. Але здебільшого говорив Юхим, блискаючи чорними, вогнистими очима. Він стояв біля Тимоша Шолудька. Мені добре чути його оповідь.

Вони вибалками через поля навперейми перерізали дорогу підводам. Засіли біля самого шляху в глибокій канаві біля старого вітряка. Важко відсапуючись, тримали в руках кілки наготові. Максим Іванюк міцно стис нагана. Скоро з боку Закляштора почулося торохтіння коліс. Все ближче і ближче. Чути — дві підводи. Ось їх колеса вже над самою головою. І в ту ж мить хлопці вискакують на дорогу, кидаються до підвід, на легіонерів. Ті навіть не встигли схопитися за зброю. Їх причастили киями, пов'язали, щоб не втекли.

Хлопці змовкли. Тепер і вони дивились на яскраві пасма вогню біля Горбакова. В Юхимових очах спалахнула злість.

— А ті не дочекалися своїх, — кивнув у напрямку моста, — і там без них розклали вогонь. Ми тільки пов'язали оцих — бачимо: полум'я. Вискочили на гребінь — біля моста їх група, чоловік десять, на конях. Уже відходили...

— Спізнались ми, друзі. Ех, шкода, шкода,— ще раз сказав Шолудько.— Але що поробиш? Після бою кулаками не розмахують. А ви молодці,— мовив до хлопців.— Таких п'ятеро півнів притягнули. Здорово! Солідний трофей! Та й карабіни! Озброюйтесь, — роздав старшим.

— А їх,— кивнув на полонених,— приховаємо в пивниці. Може, знадобляться.

Сутеніло, але люди не розходились. Над обрієм, в напрямку Горбакова, ще мліло червоно-рожеве сяйво. Відблиски од нього миготіли на постатях, обличчях гошанців.

— Чуєте, як тихо навкруги! Ні пострілів, ні шуму...

— Відійшли. На ранок десь і червоні будуть.

— Зготувати б гостинців їм.

— А мені здається, хлопці, що наша щиросерда зустріч і буде найліпшим гостинцем.

Чую: це голос Шолудька.

— Правду кажеш, товаришу. Головне — щире серце друга,— мовив хтось поруч незнайомим голосом. Всі повернулися: серед людей стояв невисокий, у темному плащі, чоловік.

— Добровечір, товариші. Чекали нас завтра? А ми ось трохи швидше.

Тільки тепер всі побачили: неподалік стояла група незнайомих людей. У звичайному одязі. Певне, щоб не відрізнятись від селян. А коли придивитися.— в багатьох під одягом видно зброю.

— Вітаю з визволенням! — звернувся до присутніх невисокий, видно, командир.— Як нам відомо, у селищі легіонерів уже нема. Коли відійшов останній загін?

— Перед вечором, коли підпалили міст, — відповів Тиміш Шолудько.— Не змогли відбити. Запізнались.

Поміж старших гошанців прокотився шепіт: «Це передовий загін, розвідники».

До гурту підходять жінки. Серед них — і мама.

— Вгощайтесь,— пропонує бійцям.— Певно, зголодніли з дороги.

Подають глечики молока, буханки хліба. А бабуся Матрона чомусь так пильно приглядається до крайнього червоноармійця, зазирає йому в обличчя, а згодом мовить:

— І як батюшка Кривицький міг таке вповісти?

Ніби в червоних, прости господи, роги. Аж бачу, вони люди собі як люди.

Червоноармійці засміялись.

— Ми тут стриножили п'ятьох жолнежів. У пивниці сидять,— мовив до командира Шолудько. І розповів про Юхимка та хлопців.

— То це ти? — підійшов червоноармієць до Ткачука.— Молодець! Дякую від імені Червоної Армії,— потиснув Юхимові руку.— А полонених витягайте сюди. Нам потрібні язика.

Скоро привели легіонерів. Червоноармійці стали прощатися з гошанцями.

— Чекайте завтра основні частини! — сказали і один за одним рушили в темряву.

— Товаришу командир! — раптом гукнув їм услід Юхимко.— Я хочу з вами. Можна? Добровольцем!

Невисокий виринув поруч:

— А, герой дня! Добре, давай з нами.

На вулиці знову вляглася тиша. Люди мовчали, вражені всім баченим. Як все це раптово сталося, ніби в казці. Червоні, котрі ввижались мені уві сні якимись дивовижними героями, з'явилися ніби з-під землі. І справді, вони були такі ж люди, як Тиміш Шолудько, як тато чи дід Остап. Куди вони зараз пішли? Ніч, темрява. Навколо поле, ліси, війна. Страшно. А вони подалися десь далі...

— Ну, пора додому, пізно,— мовить поруч тато.— А завтра будемо стрічати наших визволителів.

Я довго не міг заснути. Перед очима стояли картини нинішнього дня: вибухи снарядів, ворожа колона, Юхимко, пожежа, прихід червоноармійців... Коли десь далеко запівніч зморив сон, ці реальні картини змінились іншими, химерними і не баченими досі. З неба спускається великий кінь з крильми. А на коні — дужий вершник, одягнутий у червоне. Він, молодий і русявий, підхоплює мене на руки, садить біля себе. І кінь знову летить небом. Під нами — поля і села. А он видно нашу Гошу. Там — багато людей. Серед них — мама, батько. Мама дивиться вгору. Впізнала мене, показує всім, і видно, що вона не дуже рада, боїться, щоб я не впав, не розбився. А кінь летить далі, далі...

Раптом прокидаюсь — за вікном вже біло. Сонце, розігнавши легкий туман, здіймалось над обрієм.

— Мамо, а де мої нові штани?

— Нові, сину? Бери. Нині треба бути одягнутим по-святковому.

Мама подала фарбовані в бузині штани з доброго полотна. За мить я вже й одягнений.

— Та зачекай-но, куди ти? Щось снідати будемо...

— Я потім.

Гнатко Власюк уже сидів на мосту біля свого подвір'я. Чистий і незвично білий. Ще ворони вкрадуть, як каже мама.

— Побігли за село,— пропоную Гнаткові.

Захекавшись, забираємось аж на саму вершину Кам'яної гори. Перед очима — тихий, дрімливий краєвид. Між хлібами мліє гостинець. Ніде ні душі.

— Бач, а казали!.. А може, ще рано?..

Видно, як у Гощі діти повиходили аж на околицю села: вичікують.

— Слухай, Гнатку. От якби ми були такі, як Юхим. Бач, червоноармійці взяли його вчора з собою.

— Ага. Бо він старший! А може, й нас візьмуть. Ну, якщо не тепер, то на друге літо.

— От дурний... Хіба ще цілий рік війна буде?

— А я знаю...

Сріблясте пасмо шляху мчить далеко-далеко на схід, аж туди, де над землею встало червонясте і ще не гаряче сонце. Велике розпечене коло ніби чатує над гостинцем, щоб ніхто на нього не ступив ногою.

Але що це? Там, де дорога тоншає, як вузька стрічка, щось закурилось. А може, то марево? Чи багаття хто розклав? Але ні. Білявий стовп не стоїть на місці, він рухається до нас. Вдивляємось з Гнатком у далечінь.

— Хтось їде,— каже Гнатко.— Їх багато.

— Це вони! Вони! Червоні! На конях! Бачиш попереду коней?!

Обидва зриваємось на ноги і з криком «Ідуть! Ідуть!» мчимо на шлях, що підходить до Гощі. До нас скоро добігають діти з околиці селища, а за ними показуються старші.

Кіннотники вже поруч. Вони дещо сповільнили рух, вишикувались по два і тепер рухалися довгою і чіткою колоною. Попереду на сивому високононому коні їхав середнього віку чоловік. У нього — широке обличчя, гру-

ди навхрест в ременях. За ним — зовсім молодий вершник. Кубанка набакир, з-під неї вибився жмут русявого волосся. В руці — губна гармошка. А поруч з ним — хто ж це такий знайомий?.. То ж наш Юхимко! Він з гордістю посміхається до нас. А далі все нові бійці. На гостроверхих шапках — червоні зірки. Я стояв як заворожений.

— Здрастуйте, герої! — крикнув до нас, менших, той, що їхав попереду, і посміхнувся.

Ми, зняковівши, не знали, що відповісти. За першою колоною проходить друга, третя. При боці — шаблі, за спинами — карабіни. У селищі гошанці радісно зустрічали кіннотників.

Другого дня, перед полуднем, коли сонце немилосердно пражило землю, я стояв з Гнатком серед людей на західній околиці Гощі, дивився на шлях, який вів до Рівної і яким тепер від'їздили з селища червоноармійці, і крадькома втирав сльозу. Але бачу, що в Гнатка і в інших теж очі «на воді».

Здається, нічого ж не сталось, а мені чомусь хочеться плакати. Та хіба нічого?

Картини цих двох днів — перед очима.

Біля нашого паркана прив'язані двоє коней: сірий і буланый.

На призьбі сидить той молоденький червонбармієць, що їхав разом з Юхимком. Він без шапки. І голова в нього, як соняшник, жовта. Дзвенить весела мелодія. Вона ллється то уривчасто, розмірено, як марш, то шпарко і безперервно. Юнак грає на губній гармошці. Він нікого не помічає. Очі задумливі і спокійні.

Раптом він перестав грати, вгледів мене і запитав:

— Ти тут живеш? Йди сюди, не бійся. Як тебе звать? Терешко? Що ж, познайомимось, Терешку з Гощі! Я — Павлуша. З Одеси. Чув про таке місто? Ні. Ну, чого ж ти стоїш? Сідай.

Я присів поруч. Павлуша не набагато старший від нашого Юхимка, видно, говіркий.

— Значить, не чув про Одесу? Дарма. Велике, прекрасне місто на березі Чорного моря.

«Це там, де наша Горинь тече. Де дід Сав'юк бував...»

— Так отам, Терешку, наші зараз з Врангелем звели рахунки. Може, й купають у морі. А ти чого так зиркаєш на гармошку? Не мав ніколи? Хочеш? Шкода тро-

хн. Але подарую. Тобі ще ніхто нічого не дарував? То от маеш. І грати навчу.

Я тримав у руках гармошку. Невеличку, з червоними планками з боків. І на серці зробилось тепло-тепло. Маю тепер свою гармошку! Подаровану червоноармійцем! От же будуть заздрити мені і Гнатко, і Федося, і Тихін! Побігти б, похвалитися.

Я мерщій помчав у хату. У кімнаті на лаві сидів батько і той командир, що їхав попереду кіннотників. Волосся — у сивині, очі голубі, іскристі. Мати прибирала зі столу. Я підійшов до Тихона і Федосі, які бавилися в хаті, і, показуючи з-під поли гармошку, тихо сказав:

— Ага, ось що я маю!

Я бачив, як у них заблищали очі. «Дай!» — потягнулися.

Павлуша порався біля коней. Він побачив мене.

— Слухай, у вас на хазяйстві шмат сириці не знайдеться? Лопнула попруга.

— Зараз.

Я метнувся до повітки. Знаю: там тато ховає своє господарське начиння, і нам він заборонив ритися в ньому. Але мені дуже хотілося зробити щось приємне Павлуші. Я швидко віднайшов вуздечки, шматки ременя, вибрав найкращий, відпанахав добрий кусень і приніс Павлуші.

— Ну, ти проворний і, видно, свій хлопець, — він смикнув за козилок мого кашкета і натягнув його аж на ніс. — А коли так, то поїдеш зі мною та скупаємо коней. Покажеш, де найкраще місце.

Я не повірив, що Павлуша може взяти мене з собою на річку. Стояв як укопаний.

— Ну, що? Може, плаваєш поганенько? Навчу, парубче. Пора вже все вміти. Ти ж силач! — і Павлуша, підхопивши мене однією рукою за ногу, крикнув: — Тримайся за гриву Орлика!

У ту ж мить я опинився на спині сірого коня. Верхи трохи вже вмів їздити, але не так швидко, як Павлуша. Дорогою він вчив, як триматися, коли кінь іде галопом.

Світло-зеленкуватий потік Горині приємно охолоджує. Орлик не захотів стояти на міліні, пішов далі від берега, а потім поплив. Мені зробилось трохи лячно. Я ніколи так далеко не забирався. Тут, посередині річки, — бист-

рінь. Та й протилежний берег — скелястий. «Як же повернути Орлика назад?»

Не встиг подумати, як мене знесло з спини коня, і я перелякано замахав руками й ногами по воді.

— Павлушо! — крикнув я щосили:

— Тримайся! Я зараз!

Він швидко нісся до мене. А Орлик, ніби відчувши, що трапилось лихо, плив просто на мене.

— Хапайся йому за хвіст! — кричить вже зовсім поруч Павлуша.

Орликів хвіст в'ється біля мене поверх чистої води, мов пучок тонких лозинок. Встигаю вхопитись за нього, відчуваю, як потягло назад з цієї круговерті.

— Ото б мали напасть,— віддихується йа березі Павлуша.— Злякався?

— Анітрохи,— кажу я, а сам весь тремчу.

Пізно увечері ми повернулися додому. Перед колишнім панським палацом відбувся мітинг. Люди зодягнені по-святковому. Чоловіки поголені, жінки — ніби до церкви злагодилися. Для селян під відкритим небом поставили в ряди крісла з покоїв поміщика. Мені з першого ряду добре видно сцену. Її влаштували на просторій веранді, між двома мармуровими колонами. Накритий червоною скатертиною стіл з позолоченими ніжками.

Люди в напруженні чекали.

І ось до стола підходить командир, а з ним — батько, Тиміш Шолудько, Савка, Янчук, Юхимко. Всі якісь вродисті. Особливо Юхимко.

Командир, високий, стрункий, років на сорок чоловік, підняв руку:

— Товариші! Мітинг, присвячений зустрічі громадян Гощі з червоноармійцями з армії Будьонного, оголошую відкритим.

Довкола всі плескали в долоні.

Командир говорив про Радянську владу, війну з білополяками, про землю, свободу, принесену Жовтнем. А потім про своє дотеперішнє згорьоване життя і надії на майбутнє оповідали люди. Вони вперше були не злякані і сміливі, вперше говорили про все відверто.

Потім підвелись червоноармійці. Виструнчились, і над майданом злетів мужній мотив «Інтернаціонала»:

Повстаєте, гнані і голодні...

Селяни теж піднімалися один за одним і спершу не-
сміливо, а потім все голосніше підхоплювали свій гімн:

Робітники усіх країн...

Співали тато, Шолудько, Юхим. Співала вже й мама та інші жінки. Гоща вперше за свою історію слухала могутню, величну мелодію, що пливла над селищем. А потім Павлуша грав для всіх на гармонії. Веселі, запальні танці чергувалися з ліричними, журливими й похідними мелодіями. Дівчата танцювали з червоноармійцями. Веселились усі.

По домівках розходилися пізно. Схвильовані розмови ще довго було чути у вузьких вуличках, попід хатами.

Вдома ми вечеряли всі разом. Павлуша, подякувавши, зібрався йти з хати: він заявив, що спатиме надворі. Там і коней догляне.

— Тату, можна — і я з ним? Я дуже хочу спати надворі..

— Є місце і в хаті — лягай,— хмурить брови батько.

— Та пусти його, Федоре, нехай іде. Знаєш, цікаво хлопчині,— каже командир, і тато м'якне. Я вислизав з хати.

З Павлушею підкинули корму коням, а потім, розклавши сіно біля повітки, лягли спати. Але сон втік від мене. Крутився з боку на бік і Павлуша. Зверху дивився на нас Чумацький Шлях, густий, весь у білому. Небо дуже яскраве і чисте. На ньому — безліч зірок. Перед жнивими їх завжди багато.

Рипнули сінешні двері. Хтось вийшов з хати. Я підвів голову, виглянув: тато і командир. Посідали перед ганком. Чую їх неквапно, тиху бесіду.

— От ти говорив, Миколо Петровичу, на мітингу, земля — всім, хто трудиться. І право їм, і свобода. Щось аж не віриться. Невже так буде? Вік, відколи себе пам'ятаю, все довкола Ісакову належало. І щоб так раптом по-іншому?..

— Так само й серед нас були деякі невіри, Федоре. Знаєш, я служив на Балтиці: І вже коли мали йти на Зимній, дехто подумував: ну, візьмемо владу тут, а як буде там, удома? Як там, на Херсонщині, на Костромщині? Земля ж, мовляв, панська... І я тривожився. Але дарма. Вернувся на Жмеринщину, а там люди вже самі

довели справу до кінця: поділили землю. Тільки ж, бач, наші західні сусіди злигалися з Антантою; полізли військовою на нас. От і я мусив лишити хату і знову взятися за зброю.

— І в нас теж з землею так буде? А що, як раптом ви не назавжди?..

Батьків голос тривожний, схвильований. Бо ж говорить він найзавітніше.

— Думаю, що не на день. Вчора я розмовляв у штабі нашої 44-ї. Командир так і каже: «Товаришу Бойчук, місія наша велика. Похід визвольний. Допомогаємо людям встановити нову владу». А з поділом... Створюйте комітети. Діліть землю. І майно Ісакова теж.

Вони ще довго розмовляли.

— Може, краще не зараз ділити, а зібрати хліб з панських ланів, а вже потім?..

— Мусите весь час бути наготові. У селі є, мабуть, такі, кому не до смаку будуть ваші кроки.

— А є, Петровичу. Хоч би Барабаш Микола, Степан Підкова. Та ще з десяток.

— Додивляйтесь за ними. Ну, гаразд, Федоре, йди спочивай. А я перевірю, як мої хлопці вартують. Климко! Будь тут. Наглядай. Я перевірю пости сам,— кинув командир Павлуші.

Батько подався до хати, а Микола Петрович ввійшов на вулицю.

У селищі тихо-тихо. Біле коромисло на небі почало повільно повертати південним кінцем на схід.

— Павлушо, ти не спиш?

— Не сплю. А що? Лячно?

— Зовсім ні. Павлушо, розкажи щось про Одесу.

— Про Одесу? Що ж тобі розповісти, друже? Вже рік, як не був я там. Жив я на Чорноморці. Це так околиця зветься. Звідти з татом ходив на металічний. Я учнем працював. Завод далеко від дому. А одного дня встали: моря не впізнати. У кораблях все. Ворожа ескадра. І по місту б'ють з гармат. Тоді й залишив я місто. А тато в підпільники пішов. Жаль було розлучатися. Знаєш, Терешку, люблю я Одесу. Весь час у походах сумую за нею.

Довго ще гомоніли ми, врешті натягнули на голову Павлушину шинель, поснули.

І ось стою на околиці Гощі, дивлюсь, як віддаляються

кіннотники, і якийсь терпкий клубок підкочується до горла. «Прощай, мій друже Павлушо! Прощайте, Миколо Петровичу, бойовий командире. І ти, Юхиме, сміливий наш земляче, прощай! І всі ви, воїни з зірками на будьонівках! Мо', ще зустрінємось з вами?..»

Минули жнива. Громадою зібрали хліб на колишніх землях Ісакова, а потім заходилися ділити панські лани. Дядько Тиміш з ранку до вечора ходив з сажнем по полю, високий і заклопотаний, наче бузько. Завжди навколо нього — люди. Шолудько мав багато різних справ. Йому довірили бути у волосному комітеті і вести там земельний відділ.

Гоцанці встановили в себе Радянську владу. Вони створили волосний комітет. Головою його обрали Савку Янчука. Шолудько був його заступником. Начальником народної міліції став Гриць Сав'юк. Йому допомагали Іван Козярчук та Аврам Тарасюк.

Тата я бачив рідко. Разом з старим Остапом Сав'юком і Кіндратом Остапчуком він щодня пропадав у комітеті бідноти.

Скінчили з землею — взялись до панського добра. Розподілили все за списком. Тато одного дня привів гарну червонясту корову. Чомусь поставили її не в хлівці, а в stodолі. Дідові Остапу сподобалось у панських покоях велике дзеркало. Вирішив: «Візьму, хоч голитися буде перед чим».

Нам, малим, було байдуже до тривог батьків, до поділу ґрунту й добра. Ми зайняті своїм. Навіть того, що одного вечора, коли Шолудько вертався пізно з поля із сажнем, у нього хтось стріляв (кажуть, Барабаш Микола, — це не минеться йому так), не брали ми дуже до серця. Старші ділили збіжжя, будували нове життя, а ми, вражені недавніми подіями, «воювали».

Цього ранку я встав удосвіта. Нашвидкуруч з'їв шмат хліба і, щоб не помітила мати, городами хотів чкурнути з дому.

— Ей ти, вояку, краще б коло хати щось підсобив, — пристежила-таки мати. — А то цілий день волочишся — людей би посоромився.

Мусив вернутися. Бачу, добрішає мама і вже не так пильно наглядає за мною. Ось тепер і самий момент щезнути...

Та часу для забав у нас ставало все менше. Люди тепер мали на господарстві корову, а дехто — коня. І для нас з'явилася робота. Важко вставати щоденно разом із сходом сонця. Мама трусить за плече:

— Синочку, пора. Вже он хлопці худобу виганяють. Гнатко на вулиці чекає.

— Ага. Я зараз,— кажу в напівзабутті і тут же за-
синаю.

Але скоро мама підходить знову, і мусиш вста-
вати...

Настала осінь. Чорна та сльотава, вона ніби віщу-
вала лихо. І таки справді. Надходили чутки: червоні
кіннотники відступають. Незабаром їх загони вже про-
ходили через Гощу.

— Ну, що скажете, комуністи? — ходив по селищу
Барабаш.— Якої тепер заспіваєте?

— Помовч, гаде,— гамував його дід Остап.— Споді-
ваєшся повернення панів?

— Авжеж! То їхня земля.

— Треба-таки було підтримувати Петлюру,— цідив
Степан Підкова.

Боляче слухати ці розмови. Я виходив з хлопцями на
вулицю, вдивлявся в обличчя відступаючих. Може, по-
бачу Павлушу? Або Миколу Петровича? Невже назавж-
ди покидають нас?.. Як же буде далі? Невже знову
будемо під панською владою?..

На серці — важко, самотньо. Палац стоїть серед пар-
ку понурій, опустілій. Вибитими вікнами, наче потвора,
поглядає навкруги. Ніхто не має охоти грати у війну,
лазити по деревах, бавитися потрощеним панським ро-
ялем.

Ось і останній загін червоних. Бійці втомлені, засму-
чені. Я поволі йду до хати. Тато стоїть біля вікна, ди-
виться на шлях.

— Нічого, сину, нічого,— пригорнув до себе, і на мою
руку впала тепла татова сльоза.— Так не може залиши-
тися, щоб знову — неволя. Вони повернуться обов'язко-
во! Вони, синку, як ті сіячі: прийшли і кинули зерна в
добрий ґрунт. Ці зерна зійдуть. І великий врожай ви-
росте... Правда?

Розділ II

ЗУСТРІЧ, ПРО ЯКУ НЕ ЗАБУВАЄТЬСЯ

Горинь скорчилася від морозу. Білі, в'юнкі хвости першої завірюхи стрибають через грудки замерзлої землі. Вітер раз по раз вдаряє в шибку. «Тук-тук, тук-тук»,— коливається вона.

Через шпарини в кімнату пробирається холод і виганяє звідси останнє тепло. Мені видно через вікно, як гнуться під вітром осиротілі, безлисті щепи, якими безпорадними видаються навіть старі яблуні. До серця прокрадається смуток. Здається, ті в'юнкі снігові хвости скачуть у моїх грудях. І лижуть серце— раз, другий, третій... Чому це? Коли почалося оте заціпеніння душі? Чи не того осіннього дня, коли в Гощу, мов чорне вороння, вскочили польські кіннотники?

Селище лежало мовчазне і нерухоме, як гріб. Вулиці пустинні, безлюдні. Легіонерам ніхто не виносив хліба, не подавав глечиків молока. Навіть колишній староста Іван В'юн не показувався з хати. Білополяки промчали Гощею, горлаючи пісню:

Улані, улані, хлопці мальовані...

І здалося мені, що то надриваються у церкві похоронні дзвони. День із сонячного, тихого, мережаного пасмами ніжного бабиного літа, раптом став блідим, похмурим, втратив окрасу. Так, все це почалось тоді, це тоді було вбито в серце скалку...

Вітер з новою силою шугнув з поля, хльоснув по шибці, і вона затанцювала.

— Відступись-но од вікна! Прилип. Протягне— знов будеш кашляти,— мама грюкає горщиками біля печі: готує сніданок. Її худі, вузлуваті в пальцях руки швидко бігають біля покришок. Що таке? Мама сьогодні варить чомусь більше, ніж завжди,— аж у трьох горщиках. Для кого ж це? Невже для Юхимка?..

Я не сподівався, що зустрінуся з ним. І коли?

Ось уже кілька днів, як відійшли червоні. В Гощі знову польська влада. І раптом одного сльотавого дня чутка: женуть полонених червоноармійців. Мчу з Гнат-

ком і хлопцями до шляху. До Гощі поволі рухається група людей. Попереду і по обидва боки — кінні легіонери. Лячно дивитися на полонених: худі, зарослі, вони босими ногами місяць розгрузле, холодне багно.

— Терешку, глянь-но туди, он, в четвертому ряду,— шепоче Гнатко.— Бачиш?

Про кого він? Дивлюсь у те місце, куди очима показує Гнатко. У колоні йде невисокий чоловік. Голова — у бинтах, чорнява борідка, очі втомлені, але в них світиться упертість. Та це ж Юхим Ткачук! Так, він. Тихо! Тільки не кликати. А то дізнаються, хто такий. І тоді!..

На подвір'ї маетку Ісакова, перед коморами, полонених зупинили на перепочинок. Звістка про них миттю облетіла селище. Бабусі та жінки, зібравши якийсь одяг, харч, прийшли до табору, почали вмовляти конвоїрів: «Пропустіть, хоч шматок хліба передамо». Легіонери відганяли всіх. Але потім змилювались.

Юхимова мати мало не зомліла, коли ми, прийшовши до її хати, розповіли про все.

— Діти, що ж робити? Що? Я піду до нього,— говорила крізь сльози, наче шептала молитву.— Понесу йому щось.

Дістала зі скрині сорочку, чоботи, свитку покійного чоловіка.

— Але ж вам не можна, тітко Оксано. Довідаються, що то ваш син, а тоді що? Давайте ми з Гнатком віднесемо.

Люди заходили в табір до полонених, ділилися з ними хто чим мав. Поміж інших — Юхим.

— Ви? Терешко, Гнатко! До мене? — очі його ожили, сам він ніби переродився.— Принесли одяг? Ну й млодці!..

— Ти переодягнись. І йди за нами. Може, якраз втечеш,— шепочемо.

— Я вже думав про це. Гаразд. Ви виходьте. Я зараз. Він, присівши, непомітно зняв з голови бинт, узув чоботи, одягнув свитку, підняв комір і, згорбившись, як дідок, подибав до виходу з табору.

Крок за кроком Юхим наближається до легіонера, який з карабіном стоїть на варті при хвіртці. Чи помітить? Не приведи боже! Що тоді буде?.. Ще один крок. І ще один...

Конвоїр спокійний. Він майже не звертає уваги на бабусь та дідів, що прийшли сюди. Наглядає за полоненими.

Юхим прокульгав через хвіртку...

Підвечір, коли полонених вишикували і мали гнати далі, між легіонерами зчинився переполох. Вони недо-рахувалися кількох чоловік. Перерили кожну хату, про-штрикали шомполами в'язки сіна в повітках. Дарма!

— А ти чого такий веселий нині? — питав по вечері того ж дня тато.

— Юхимко втік,— шепнув йому на вухо.— Тільки ні-кому не кажіть.

— А сам уже, мабуть, всюди розніс?

— Ні. Тільки його мама знає і Гнатко.

— Ну, Гнатко, думаю, вміє тримати язик за зубами. І ти дивись!..

Чому тато почав приходити додому пізніше? А одного разу він щось ховав у стрісі. Чи не обріз? Може, є між усім цим зв'язок: тим побільшеним варивом, втечею Юхимка, батьковими таємницями? Але хіба доберешся до правди? Спробував було кілька днів тому наблизитись до тата.

— Знаєш що,— підійшов до нього у повітці,— тобі потрібні гранати? Ми з Гнатком п'ять штук сховали.

— Я тобі дам гранати! Теж мені вояка... Щоб не чув більше від тебе ніколи про таке. І не тільки я, а ніхто!..

Я змовчав тоді.

«Що ж за таємниця? Чому я не знаю нічого?..» Мої думки перервав голос батька.

— Давай-но щось перекушу,— каже матері,— бо в ліс хочу підскочити возом. Кілька полін привезу. А то хоч чортів ганяй по хаті!..

— Перечекав би з день-другий. Таке хляпотиння на-дворі,— пробує вмовляти мама.

— Що ж чекати? Домовлено, що сьогодні буду. І вже гроші заплатив. Та й з Кіндратом кіньми спарувались.

Тато, поївши борщу, одягнув ватянку, поверх неї брезентовий плащ і вийшов у сні. За ним — мама. Чути — про щось шепочуться. Потім з подвір'я заторохтів віз. Мати увійшла в кімнату з цебриком, у якому носить корові їжу, порається біля плити. Я дивлюсь у вікно, але крадькома зиркаю на її руки. Стривай! Що це?.. Чому вона поставила у цебрик збанок молока і горщик?

Нашо це? Зверху все прикрила хусткою, понесла у стодолу.

Е, тут щось не те. Вони обое з татом змовились і приховують від нас, малих, таємницю. Вона комусь носить їсти! Так!

Я мерщій вскочив у капці і — надвір. На подвір'ї — ні душі. Добігаю до стодоли і припадаю до стіни, в якій є щілина. Видно: мама підкинула корові соломи, потім відтулила дві дошки, приставлені до засторонка, вийняла кілька снопів. Відкрився чималий отвір. Тоді вона взяла їжу і шаснула туди.

Я повертаюсь до хати. Чекаю. Зайшла мама, стала мити посуд.

— Мамо, кому ти носила їсти в стодолу?

Вона глянула на мене й зблідла.

— Ти що, дитино?! Тобі приверзлось чи що?

— І нічого мені не приверзлось...

Вона трохи помовчала і дещо м'якше перепитала:

— Тобі, може, тато щось казав?

— Ніхто мені не казав. Я все сам бачив...

— Ну й дитина ж! Тільки, Терешку,— підсіла до мене на лаву,— не дай господи, як проговорився. Всім нам горе тоді.

— Не бійся. Бери мене з собою. Я буду допомагати тобі.

— Тільки ж татові ні слова. А то!.. На обід підемо.

Важко дочекатися, коли настане та пора. Кожна година — як день. Врешті мама, щось зготувавши, каже:

— Ідем.

Хто ж там, у стодолі? Юхим чи хто інший? Чому так голосно стукає серце?

У виритій в соломі ямі їх трое. Один з них спить. Його ліва рука і голова у бинтах. Видно, поранений. Інші два, бородаті, худі, уважно дивляться на мене.

— Ото проситься все: «Візьми та й візьми з собою, буду допомагати»,— каже мама.

— І буду. Може, вам тютюну роздобути? Чи ще щось...

— Поки що не треба. А далі — побачимо,— говорить старший. Від його голосу прокидається третій, поранений. Він підводиться, протирає очі. Змізерніле довгасте обличчя — у світлій бороді. Очі запалі. Він зразу помітив тут незнайому людину, глянув мені в очі. І раптом потягнувся назустріч.

— Терешку, ти!? Не впізнаєш? Як там гармошка?

— Павлуша!..

Я кинувся до нього, обняв за шию, вткнувся обличчям в його груди. І відчув, як з очей побігли зрадливі сльози.

— Павлушо, я весь час думав про тебе, виходив на вулицю. Думав — зустріну. Як добре, що ти тут, що живий... Ми тебе швидко вилікуємо.

— Ну, досить, досить. Ти ж такий козак, а хлипаєш, як дівча.

Я знову вдивляюся в Павлушине обличчя. Як воно змінилось!

— Значить, старі друзі зустрілися? — посміхаючись, говорить старший. — Це добре. А мене ти, малий, впізнаєш?

Тепер мої очі звикли до темряви, і я пильніше придивився до нього.

— Таж ви мітинг відкривали! Ви — Микола Петрович.

— Вгадав! Так от, хлопче. Маєш перше невелике завдання: дістань кілька олівців і чистого паперу. Тільки про все, що тут бачив і чув, — нікому ані слова. Домовились?

— Домовились!

— Тоді — за діло!

У серці зродилася радість. Не такими сумними й одинокими видаються хата, село і поле. Є Павлуша, є дядько Микола! Вони з нами! Треба сподіватися на краще.

Я майже не відходив од них. А коли тато наступного дня побачив мене в stodолі і зняв ремінь, Микола Петрович ублажав:

— Не треба, Федоре. Хлопець зла не накличе. По всьому видно.

Добрий Микола Петрович. А як він розповідає цікаво. Я б слухав його цілими днями. Особливо люблю розповіді про Петроград, про перші дні революції. Та й Павлуша, і третій — дядько Олександр — не пропускають ні слова.

— Було це, друзі, 27 жовтня, як зараз пам'ятаю, — почав Микола Петрович якимсь грудним, ніби простудженим голосом. Ми присунулися до нього ближче. — Вже коли взяли Зимній і з'їзд у Смольному закінчився, передєє мені командир корабля: «Бойчук, тебе викликає

Ілліч. На третю дня». Розхвилювався я: це ж зі мною сам Ілліч говорити буде. А я ж ніколи його і не бачив. Уявляєте? Отож, ледве дочекався обідньої пори — прибуваю до Смольного. Вартовому доповідаю, хто й чого. Пропускають, показують двері.

Ілліча побачив у великій, майже не обставленій кімнаті. Мабуть, то був кабінет. Ленін встав з-за стола, швидко пішов мені назустріч: «А, балтієць Бойчук. Сідайте».

Невеликий на зріст, надзвичайно простий, привітний. І все посміхається очима, глибокими і уважними.

Микола Петрович перервав розповідь. Я з нетерпінням чекаю: що ж буде далі? Ілліч! Про нього вже стільки я наслухався! Він вбачався мені якоюсь казковою людиною. Це ж Ленін прислав сюди до нас червоних кіннотників...

— Так ось, посадив мене, сів навпроти і каже: «Ви не хвилюйтесь. Справа зовсім проста. Про вас знаю, балтійці мені говорили. Уже три роки в партії. Так? Добре діяли 25-го. Але, товаришу Бойчук, революція перемогла хіба що в Пітері та ще в кількох містах. А в нас — уся Росія. І Україна. Ви з Жмеринки? Знаєте добре цей край... От це якраз нам і потрібно. Туди ми і направимо вас».

Він довго ще розмовляв, розпитував про життя. На прощання потиснув руку:

— До зустрічі, товаришу Бойчук.

Провів до дверей і ще раз, якимось особливо тепло, глянув у очі. А через день мені командир передав розпорядження: «Відбудеш у Жмеринку. Там зустрінешся з товаришем Федором. У нього й одержиш більш детальні інструкції. Завдання: встановлювати і кріпити Радянську владу». Згодом і в дорозі, і під час роботи та зустріч з Іллічем зігрівала мене...

— Миколо Петровичу, а що робить зараз Ленін?

— Він, Терешку, мабуть, думає про якусь нову велику справу. Скоріше всього — щоб скрізь на землі трудящі люди були вільними, жили в достатку...

Коли ми знову увечері прийшли до стодоли, тато довго розповідав Миколі Петровичу про те, що робиться в Гощі.

— Кепські справи, Петровичу. Мордують комітетчиків. Івана Козярчука на смерть замучили. Савка Янчук

відлежується. Може, й не виживе. Ну, Грицька Сав'юка й не брали. І так вмирає від сухот. Тиміш Шолудько у підпіллі...

Тато нахилився до Миколи Петровича і тихо сказав:
— Підтримую з ним зв'язок.

Всі троє після татових слів сиділи мовчки.

— Нерадісні вісті, Федоре, ти приніс,— мовив по хвилині Микола Петрович.— Але сидіти склавши руки не будемо. Підкріпились ми трохи у тебе, тепер треба діяти. Гуртуйте з Тимошем по селах відданих людей. Треба створювати збройні загони. Будемо готувати повстання. Червона Армія не за горами, допоможе, як треба буде.

Микола Петрович, сидючи «по-турецькому», тримає на колінах шматок дошки. На ній біліє аркуш паперу. Ось він щось пише великими друкованими літерами, потім рішуче підводить голову.

— Завтра у православних велике свято. У церкві збереться багато народу. Треба вночі приклеїти цю листівку на людному місці. Найкраще — на стіні церкви.

— Добре, підшукаю спритного парубка,— обіцяє тато.

— Велика річ — приклеїти аркуш паперу! З Гнатком зробимо,— кажу.

— Ні. Ризикувати не можемо!

— Чому ви так, Петровичу? — вступився Павлуша.— Нехай. Я вірю йому.

«Який же він молодець»,— вдячно подумав я.

— А що б ти сказав жандармам, якби зловили?— питає командир.

— Що цей папір дав мені якийсь дядько і сказав приклеїти на церкві. Що то польська об'ява для селян.

— А якби не повірили і били?

— Все одно не сказав би нічого.

— Дивись: ця зірочка повинна бути зверху. Гнаткові не кажи, де взяв.

Смеркало... Лютий вітер танцює на церковному подвір'ї. Темно. Поруч лише яскраво світяться вікна у хаті отця Кривицького. Церква, наче велика скеля, понуро виглядає з мороку. Над вітварем раз по раз деренчить якась металева обивка: дзень, дзе-е-ень!

За спиною у мене чомусь пробігають мурашки.

Гнатко, прилипши до паркана, наглядає, щоб ніхто не надійшов вулицею і від будинку отця. Де ж причепи-

ти? Мабуть, біля входу. Щоб усім було добре видно. Змашую смолою папір, чіпляю до стіни.

Наступного дня люди зранку потягнулися до церкви. Мені цікаво, що ж там буде. Поспішив і собі. Перед входом передні зупинилися. Хтось поволі, по складах читав:

«Товариші селяни! Не бути владі польських панів на Україні. Радянська влада жива. Швидко повернеться Червона Армія і допоможе прогнати з нашої землі панську наволоч. Не виконуйте розпоряджень білополяків, піднімайтесь на боротьбу за свою свободу, за Радянську владу. Геть польських панів! Смерть поміщикам і буржуям! Ревком».

— Виходить, є наші в селищі,— голос Кіндрата.

— Сміливо написано.

— «За свою свободу!» Правильно.

— Посоромилися б, грішники, у таке свято читати якусь диявольську бумагу. Бога побійтесь! — гундосив позаду хтось з глитаїв.

Примчали жандарми. Витягли на паперть отця Кривицького.

— Знімай писанину! — наказують попові.

— Буду я торкатись руками грішної бумаги, а потім святих речей! Знімайте самі. Ви — влада.

— Розумники! Ану, ти! — крикнули на Підкову.

Староста шарпнув папір і тут же розірвав його на кілька шматків.

— У, ти, бидло, акуратніше не міг? — визвірився жандарм.

У цю неділю відправа в церкві явно не вдалася: люди одні за одними залишали молебінь, йшли обговорювати вістку, котру принесла листівка.

Темної ночі трое залишили нашу stodолу. Вони перебралися в інше місце. За Гощею, у полі, де через півкілометра починається ліс, стояла непоказна хатина вдовиці Параски Горбатюк. На це обійстя рідко хто заходив. Закинуте, оддалене від дороги, воно самотньо стояло збоку, і здавалось, ніби мимо нього проходило життя. Там, у невеликій повітці, тепер був штаб Миколи Петровича і його друзів.

Я вже знав від батька, як вони з'явилися в Гощі. Потрапили в полон під Варшавою. Втекли. Пробралися до своїх. Йшли мимо селища, роздягнуті, голодні. Тут

Микола Петрович згадав про батька і темної ночі постукав у вікно...

Мені дозволили ходити на обійстя Параски. Але Микола Петрович рідко коли сидить тут з Павлушею і Олександром. Вони тижнями пропадають десь по лісах. А по селищу чутки. Одна за одною: «У Русивелі згорів пап. Півня пустили», «Хтось обстріляв обоз легіонерів на Ровенському тракті», «Залізничну колію на роз'їзді зірвали», «Кажуть, що у лісах партизани. Невловимі...»

Невдовзі тато шепнув:

— Можеш піти провідати...

Я вже не бачив їх більше тижня. Тому зразу подався за село.

У повітці їх четверо: Цей четвертий — Юхим. Помолоділий, свіжий. Та й інші трое теж уже не схожі на тих, котрих вперше побачив у нашій stodolі. У коротких кожухах, життєрадісні, повні енергії.

— Юхим? Де ж ти пропадав? Я думав, ти залишив наші місця.

— Ось поки що тут. У Гощу, сам знаєш, не можна й носа показувати. А ви здорово допомогли мені тоді з Гнатком. Дякую.

Мені стало ніяково. Я принишк. У цей час чую, як тихо перемовляється Микола Петрович з Павлушею.

— Кепсько із зброєю. Зовсім. Гранат би...

— Та й пістолетів. Тоді б ми розвернулися...

Як їм допомогти? Чим? Але зачекай-но — та ми ж приховали...

Увечері розгріб сніг за хатою, розколупав лопатою землю, вийняв картонну коробку. П'ять поблискуючих гранат лежали, як яєчка в гнізді. Швидко заховав їх у солому, щоб ніхто не побачив. А як віднести? Що коли зловлять по дорозі жандарми?.. Але ж партизанам потрібна зброя! Що робити?

З цими думками заснув. А ранком — знову за справу. Мчу до погребя.

У руках — великий рожевобокій гарбуз. Вирізати дірку, вибрати м'якоть — не така вже й складність. Тепер гранати одну за одною кладу до середини, щільно закриваю отвір. І все це — в кошик...

Дорогою жандарм прискіпливим оком окинув ношу. Серце похолело і затріпотіло в грудях, як пташка. Не затримав...

За якихось півгодини гранати були в Миколи Петровича...

Зима вимальовує на вікнах химерне плетиво. Ранком мереживо густе, через нього нічого не видно, що діється надворі. Потім сонце руйнує казкові будиночки, квіти, ялинки. Та з кожним днем малюнки на шибках зменшуються. Сьогодні їх майже зовсім немає. Я добре бачу вулицю. Зараз по ній проїхала у селище велика колона уланів. Розміщаються по хатах. Видно, примчали повеселитись на водохрещі.

Десь опівдні до хати вскакує Гнатко. Змовницьки підморгує:

«Одягайся, пішли. Там таке твориться...»

Надворі прозоре, аж рідке, повітря. Сонце вперше після морозів набралось сили і тепло всміхнулось до землі. Станеш біля стіни, що виходить на південь, і здається — це вже справжня весна.

Гнатко шарпає за рукав, тягне за собою. Обіч хати Власюків височить стіг сіна. Чути, як з вікон долітають уривки п'яної пісні. Співають по-польськи. Гнатко прикладає палець до вуст, і ми зазираємо за стіжок.

На прикритому накидкою сіні лежить офіцер. Обличчя повернуто до сонця. Вуста, над якими причепились, ніби невеличкий котячий хвіст, руді вусики, рофтулені, і з них раз по раз виривається гучне: «Хр-р-р, хр-р-р». Горілка і сонце зовсім розморили поручика. Біля нього лежить широкий ремінь, на ньому — кобура. Гнатко тягне мене назад, за копицю.

— Ну як? — питає тихо, і його оченята горять двома яскравими вугликами. Шепоче: — Вони в нашій хаті п'ють. Стільки пляшок спорожнили — страшно. Я знадвору підглядав. А цей, офіцер їхній, найбільше дудлив. Ординарця відправив, а сам от просвіжається... Бачив кобуру? Там — пістолет. Це точно.

— Бачив. Що ж будемо робити?

— А я знаю...

— Давай поцупимо.

— Гайда.

— Тільки зразу ж після того — у вашу хату, а то вони здогадаються, що це твоя робта, бо виходив надвір.

У подвір'ї — порожньо. З хати й далі доноситься п'яна пісня. Можна діяти. Я висовуюсь з-за стіжка. Тихо

тягну пояс з кобурою і ховаю під пальто. Через мить, сховавши пістолет у соломі за нашою стодолюю, обидва сидимо в Гнатовій хаті на печі.

Уланам набридло співати, і вони знову взялися до чарок.

— Дивись, то ординарець,— Гнатко показує очима на вилицюватого улана, що, розчервонівшись, як буряк, розстебнув на грудях усі гудзики.

— Пійце, панове! — Він говорить найбільше: почуває себе надто вільно.— Пійце! Нех знайон хлопі, хто тутай пан.

Порожніли останні пляшки.

Раптом знадвору почувся надривний вереск:

— Алярм! Алярм!

Рука ординарця шугнула до гудзиків, обличчя зблідло, і він прожогом метнувся з хати. А через хвилю, захеканий, став на порозі:

— Всім лаштуватись на подвір'ї. Ти теж!..— крикнув на Гнаткову матір.— І ви, щенята! — схопив руками нас обох, зволік з печі.

Перед шеренгою ходив поручик, і його шинеля, без ремена, мов жіночий балахон, звисала до колін.

— У мене вкрали зброю! — руді вуса скочили вгору. Хміль, видно, у нього вивітрився відразу.

— Хто? Хто? — зойкнув фальцетом чийсь голос.

Мовчки стояла шеренга, розгублено дивлячись на свого офіцера.

— Пане поручик,— забігав ординарець,— але ж з помешкання ніхто не виходив.

— Ніхто?! — поручик навідліг ляснув його по обличчю.— Краще б ти пішов геть, а то...

Офіцер ще раз взявся допевнитися, чи дійсно ніхто не виходив з хати, зокрема — і господарі з «цими песенятами».

У мене раптом похололо в грудях. А що, коли почне випитувати, чого я з'явився в хаті Власюків? А як здогадаються, та ще й знайдуть пістоль? Що тоді буде з батьком, мамою? Руді вуса лізуть на мене кротоми, але, очевидно, переконавшись, що здобич не заслуговує великої уваги, вони стрибають далі.

— До хати! — гримнув.

Згодом передав через ординарця наказ:

— Негайно виступаємо звідси!

Коли колона відбувала з селища, поручик одвертав свої очі від підлеглих і мовчав, ніби нічого і не трапилось.

А другого дня увечері пояс з пістолетом я приніс у повітку вдови Параски. Микола Петрович і його товариші — на місці. З-під поли передаю трофей Павлуші. Він відійшов у куток, дістав з кобури пістолет. Нікельоване тіло блиснуло відсвітом. Павлуша побачив напис на пістолеті, прочитав, не втримався і розреготався.

— Чого ти? — підвів голову Микола Петрович, який був зайнятий своїм.

— Слухай, Петровичу: «За боротьбу з більшовизмом. Поручику Адольському». Як вам подобається ця епітафія?

Микола Петрович наблизився, глянув на зброю.

— Так це ви, шибайголови? — спитав з докором. — Як же то?

— Та з Гнатком. Коли офіцер спав...

— Ну, дивіться мені. Надалі забороняю чинити подібне!

Павлуша підморгнув і заховав пістолет у кишеню.

...Спрагла за теплом земля зустрічає весну. Але радість обходить людей. Гоща тривожна, чогось вичікує. Одного березневого дня тато увійшов до хати засмучений, ніби якийсь надломлений.

— Все. Скінчили договором між собою. У Ризі. Значить, червоні повернуться не скоро...

— А як же Гоща? До кого відійдуть ці землі? — підступила мама.

— Та кажуть, ніби кордон пройде по Горині. Тоді ми — до Великої України.

— Дай боже.

Але через тиждень крильми чорного крука змахнула ще одна новина.

— Чули? Кордон встановили. Та не по Горині, ні. Сім кілометрів від нас на схід. Отож гощанці залишаються під панами, трясця його матері!

І в грудях — пекучий холод від тих слів...

— Не йди спати, — одного вечора притримує мене тато на порозі хати. — Підемо кудись.

Куди ж це? Чи не на хутір до Миколи Петровича? Чогось тато останнім часом про партизанів не говорить. Може, вони сьогодні візьмуть його з собою, можливо, їм у чомусь треба допомогти?..

Мати, Тихін і Федося вже лягають спати. Тато подав знак і вийшов надвір.

І справді, батько привів мене до хати Параски Горбатюк. Лець блимає свічка. Вікно затулене. Микола Петрович, Павлуша і Олександр одягнуті, з карабінами, гранатами за поясами, підвелися з лавки. Остеронь, з смутком і якимось болем в очах, стоїть Юхимко.

— Заскочили, щоб попрощатись,— Микола Петрович знімає шапку. Павлуша і Олександр теж.

— Відходимо до своїх. Через кордон наказано перебратися.

— Значить, і ви покидаєте нас? — глухим голосом питає батько.

— Що вдієш, Федоре. Мусимо. Але ще повернемось. Напевно! Не покинемо братів у біді. А ви не падайте духом, боріться. Тут залишиться Тиміш, з ним ось і Юхимко та й ще дехто.

Микола Петрович на хвилю примовк.

— Хтозна, чи доведеться нам ще зустрітись. Але перемога буде наша. Радянська влада і тут настане... Ну, Параско, дякуємо за хліб-сінь. Вам теж, Федоре і Юхимку, велике спасибі за все,— обняв кожного по черзі і міцно поцілував трічі.— І ти кріпись, малий,— пригорнув мене до себе.

Потім прощалися Павлуша і Олександр.

Три постаті рушили в темряву ночі. Йшли полем. Все далі й далі. А я дивився услід, аж поки не розтали у синій імлі знайомі їх силуети.

Розділ III

ДВА КРОКИ ДО ВОЛІ

У лимаря Івана Бойка господарство нівроку. Є коло чого ходити. Зранку мені треба годувати свиней, гнати корів на пасовище. Потім їхати з господарем у поле орати, сіяти. А по жнивах — молотити, рубати дрова, бавити лимаревих нащадків. Все те — для рук наймита. Лимарювання ж господар і не брався вчити, хоч батько і домовлявся з ним, щоб навчив цього фаху. Видно, мав

більший зиск з того, що я ходив біля землі. А може, боявся побачити згодом у мені свого конкурента.

Бойко не кричить, не б'є. Та вже надто скупий. А ще захланніша його дружина Олександра. Самі не з'їдять, дітям не дадуть — складають гроші, прикуповують землю. Земля, земля, земля... То було марево, що затягало Івана та Олександру у якусь прірву. Мушу працювати у них. Батько заліз у кабалу до лихваря Бронштейна. Удома ні корови, ні поросяти, ні хліба. Голод. Тут, у Бойка, ще можна було б миритись, якби не забороняв виходити з дому, відпочити. Єдина розрада — на пасовищі. Сховавшись від чужих очей, дістанеш з-за пазухи «Кобзаря» і вже відірватися не можеш.

«Кобзар» — то прощальний подарунок учительки. Варвара Семенівна, клас, Леся... У пам'яті, як спалах вогнища, викарбувався спомин...

— То ти синок старости? У такому разі, твоє місце тут, за першою партою.

Чого це кирпате, руде дівчисько крутиться під боком і заважає сидіти? Не вистачало мені мати поруч ще оцю сусідку! Таж усі сміятимуться з мене. Це учителька, видно, так вчинила тому, що мій батько тепер старостою. Ну, зачекай! Ось я їй вкою! Шкода, що Гнатко не поруч. Він у старшому класі. Ех, нема тут такого привілля, як колись, до школи...

Заберешся було на конях у панські луки — паси скільки хочеш. Наближається хтось — свій сторожовий сигналізує. І — бувай здоров!.. Або коли виженеш корову в поле. Конюшини напхаєш нишком скільки хочеш. А про сад Ісакова і говорити нічого. Дружно оббивали хлопчаки яблука напівдостиглими. Ха, нехай знає панич. Ото й мусив спродати все й податися до Парижа. Але й осадники, які замінили його, не ліпші...

І що ця Леся крутиться поруч, як дзига?

«Слухай, слухай, що говорить учителька!» — дзичить. Диви яке, ще й повчати береться.

— Сама слухай, коли тобі треба, а мені не заважай. Зрозуміла? А то вліплю... — І знову в думках вертаюся до свого.

Так. Осадники знущаються над людьми ще більше, ніж колись лановий Назар Федюк. І той бив та обкладав штрафами. А ці!.. З першого дня уявили себе великими панами «кресув всходніх». Шинки їхні, вулиці їхні,

земля їхня... А навколо — саме бидло. Ох і провчили їх одної неділі! Нехай знають...

Тоді був гарний осінній день. У Гощі — багатолюдний базар. З одного шинку вийшла п'яна юрба осадників. Один з них, щоб показати силу, перекинув хуру, на якій сиділа селянка й продавала яйця.

— Браво, пан Осока! Браво! — реготало панство. — Оце моць! — і пішли бешкетувати далі.

Осадники взялися бити череп'яні горщики у гончара. А скінчивши з цим, почали чіплятися до дівчат, штурхати хлопців.

— Розійдись, хами! — горланив Ососка, високий, розхристаний осадник. — Скидайте свої смердючі шапки перед мною і забирайтесь геть, бо ж від вас несе гноем!

Кремезний, широкоплечий парубок Данило пішов просто на осадників. Біля возів, відчіплюючи орчики, замешушилися ярмаркові.

— Ти чого, хаме, витріщив баньки? — накинувся Ососка на Данила, що стояв навпроти. — Не бачиш, що панство польське гуляє?! З дороги!

— Плювати я хочу на те, що панство гуляє. Непрошеними прийшли на нашу землю та ще й людей кривдите?! — і Данило зі всього маху так затопив в обличчя пана Ососку, що той, мов мокрий лантух, гепнувся на землю.

Осадники, наче розлючені оси, загули і кинулися на Данила. Але сільські хлопці того й чекали. У роботу пішли орчики й палиці. Зі всього базару на поміч бігли чоловіки. Коли ж підспіла ще група осадників, дісталася і їм. І лише тоді все закінчилося, коли більшість осадників, збитих, потовчених, валялася на землі, а решта, вирвавшись із халепи, чкурнула з базару.

Того ж дня, говорили люди, комендант гощанської поліції Ясь Лясота телеграфував у Рівне про гайдамацький бунт політичного характеру і питав ради: що робити? Повітова поліція відповіла: «Будьте обережними, дайте селянам заспокоїтись». Ага, обережними. Отож-бо.

— Терешку, повтори, про що я тільки що розповідала. Чуєш, Терешку?

Варвара Семенівна дивиться на мене великими голубими очима. Я не можу повторити. Певно, почне зараз сварити. Та вона посадила мене і тільки сказала:

— Спогадами, Терешку, треба займатися не на уроці.

А на перерві, схопивши крейду, я швидко намалював на таблиці Пілсудського. Він вийшов схожим на їжака з великими вусами.

Варвара Семенівна увійшла на урок і, ніби нічого не помітивши, витерла таблицю, почала заняття.

— Нащо ти так? Вона добра,— штовхнувши мене у бік, шепоче сусідка.

На другу перерву Бронек Лясота, комендантів син, випещений панок, однокласник, оточивши себе такими ж, як сам, гучно підсміювався:

— Он бачите свинопаса! І батько його такий, хоч у старости преться з гною. А цей на ясновельможного ще й карикатури мазюкає. Тобі, знаєш, де і чим малювати? — Бронек підкинув терпке слово, і його друзі зареготали. Ех, хотілося мені дати по пиці цьому вгодованому ляшку! Але їх кілька, а я сам. І тут школа.

— А ви не шкірте зуби! — затиснувши кулаки, підійшов я до гурту.

— І щоб ви знали, його батько і не думав пнутися в старости. Так люди захотіли,— раптом почув я голос моєї сусідки. Худа, непоказна, вона говорила сміливо. І я був вдячний їй за несподіваний захист.

І справді, хіба ж батько «перся» в старости? На великій раді вїт Замбровський аж зі шкури ліз, щоб знову провести в старости В'юна Івана. Але той сам відмовився. Тоді вїт виставив Миколу Барабаша. Проте громада, як один чоловік, вимагала:

— Федора Новака! Федора! Став на голосування.

Пройшов одноголосно батько. Тож хіба він «перся», як каже цей Бронек? Увечері я запитав батька:

— Оце ти почнеш польські накази виконувати? З мене в школі сміятися будуть.

— Не бійся. Ніхто не сміятиметься. Я громаді буду чесно служити.

Молодець все-таки Леся. Бач, не злякалась Бронєка.

Після уроків я повертався додому сам: Гнатків клас ще не відпустили.

— А ти чого сюди? Хіба на нашій вулиці живеш? — спитав я Леся, коли побачив, що вона повернула за мною.

— Не на вашій, а далі. Аж біля гміни. Але можу й

так піти. Злишся? — глянула на мене своїми карими очима.

— Чого б це?..

Вже знав зі списку: прізвище її Козярчук. Невже вона — дочка дядька Івана Козярчука, про якого тато казав, що його замучили пани?

— Твій тато був комітетчиком?

— А ти звідки знаєш? І нащо тобі це? — запитала притихлим, сумовитим голосом.

— Так... просто... Ну, я вже дома.

Другого дня Варвара Семенівна на урок з'явилась не одна. Разом з нею у клас ввійшов чоловічок з пухкенькими щічками. На носі — окуляри.

— Це пан інспектор, — каже Варвара Семенівна. — Він, діти, хоче поговорити з вами. — Учителька відійшла від стола і сіла за першу парту.

Інспектор виступив наперед, пискливим, надривним голосом став розповідати, як влада турбується про дітей. Вона хоче, щоб ми вирости патріотами. Вона хороша. Вона сильна. Он як пан Пілсудський громив під Варшавою більшовиків...

Слова лились, наче вода з ринви. Коли ж він перестане?

— Пане професоре, можна запитати? — підняв я руку.

— Що ти хочеш?

— А чого ви не розказуєте, як червоноармійці гнали пана Пілсудського аж до Варшави?

Інспектор зблід. Потім повернувся до Варвари Семенівни, скрикнув:

— То у вас такі лобури? Що в них у головах? Що за виховання?

Інспектор схопив мою руку, з розмаху дав лінійкою чотири гарячих і, сказавши Варварі Семенівні: «Вийдемо!», залишив клас.

Бронек злорадно реготав.

— Так тобі, свинопасе, і треба!

— Цить, ти! — гримнули на нього інші.

— Як же ти міг так підвести вчительку? — говорять пошепки Леся.

У серці — докір: «А справді, тепер їй буде неприємність».

Варвара Семенівна увійшла в клас схвильована, та

скоро вгамувалася і почала урок. Після занять притримала мене:

— Залишся, поговоримо.

Сиділа поруч, за однією партою. Щось материнське було в її очах.

— Знаєш, чим все це може закінчитися, хлопче? Тебе виженуть зі школи, а мене звільнять з роботи.

— Але ж винен тільки я один. Чому вас мають звільняти?

— Так тобі здається. Я відповідаю за вас. А інспекторові тільки й треба, щоб побачити погане. Не подобається їм, що вчителюю. Не полька я. Розумієш? Замінити хочуть.

Я не думав, що вона так говоритиме. Сподівався — кричатиме, візьметься наставляти. А вона... Бач, який я... Якби ж було знати, що Варвара Семенівна Воронова і сама не терпить панів. Тільки сьогодні Леся мені сказала, що вона дочка росіянина і українки.

— Пробачте, ніколи більше нічого подібного я не вчино...

На шкільному подвір'ї — нікого. Всі вже розійшлися. Лише на колодах сидить Леся.

— Сварила?

— Ні...

— Я ж говорила тобі, — Леся йде поруч. — Варвара Семенівна і про тата мого знає...

Перед очима постає панський луг, косарі і дядько Іван, зраділий принесеній дідом Остапом вістці. Згадалися його їдкі слова, сказані Підкові.

— Розкажи про тата, Лесю.

— А хіба ти не знаєш?.. Коли прийшли червоні, він і додому не мав часу заглянути. Все з дядьком Тимошем людськими справами займався. З'явиться дома — мама гримає: «Поїсти не маєш часу!» А він: «Тут людям треба добро зробити, а ти — їсти». Потім, як пани вернулися, тато і не тікав. Казав: «А що я злого робив? Що людей на правдивий шлях наставляв?» Але першого ж дня до нас у хату, підвечір, не стукаючи, увійшли троє. І з ними Лясота Ясь. Тато з нами сидів біля столу, вечеряв. Коли увійшли — навіть не встав. Поліцаї зразу ж закричали, що не поважає їх, не кланяється, клятий комітетчик, а потім наказали швидко одягатись. Він встав, одягнувся, поцілував нас та ще сказав: «Че-

кайте, я скоро прийду». І повели його...— Леся розплакалась.

— Не треба, Лесю...— заспокоюю.— А ти приходи до нас, будем уроки разом учити.

У хаті — тато і Ясь Лясота. Чого це він тут? Невже інспекторова робота? Але співбесідники на мене й уваги не звертають. Треба вилізти на піч, звідти прислухатись, про що вони гомонять.

— Що ж, солтисе, життя ваше не з панських. Бідне життя. А дарма,— Лясота сперся грудьми на риг дубового столика — і дерево голосно зарипіло.— Кажу, міг би жити краще. Якби допомагав нам,— загадково підморгнув комендант поліції.

— Чим же я можу допомогти вам, пане Ясю?

— Ну й дивак! Всім. Всім можеш, Федоре. От хоч би для початку скажи, де переховується той розбійник Шолудько?

— Та звідки ж мені про це знати? Смієтеся з бідного, затурканого, пане комендант.

— У селі він, солтисе, у селі. Це знає багато хто. І ми знаємо. Але де? Як думаєш? Скажи, матимеш добрий шмат. На двох його, розумієш? Ну!..

— Пане Ясю, якби ж я бавився в політику. А то ж ні. Сім'я велика, роботи багато, та й справи громадські. Вгору глянути не маю коли... А ви таке кажете...

— Гм-гм... А як думаєте щодо виборів до сойму? Як селяни настроєні? Сподіваюсь, будуть голосувати по листку № 1? Га?

— Та це вже діло таке. Демократія, як кажуть.

— Демократія! Знаю, агітує тут дехто, щоб голосували по другому листку. Дурні. Ох і дурні,— регоче Ясь.— Ну хай і пропхнуть там з одного обдертуса-посла. То й що? Тільки баламутити голови людям почне. А користі— як з козла молока.

— Хіба знаю? Може, я й зовсім голосувати не піду.

— Подумайте, солтисе, над тим, що я сказав. Можна полагодити свої хазяйські справи.— Ясь підвівся.

Лясота, почепивши паличку гардулькою на руку, виїшов з хати.

Уночі, коли всі спали, хтось тихо постукав у шибку. Чути: тато встав з тапчана і тихо, щоб нікого не розбудити, поспішив у сіни. Клацнула клямка, і донісся шеліт.

З ким це він? Я мерщій і собі за ним. Двері, що вели

у сіни, залишилися прочиненими. З темних сіней — неголосний говір.

— Вирішив зайти. Можливо, востаннє, Федоре. Топчуться, собаки, по п'ятах. Два рази вдалося втекти просто з рук. А вчора, коли зайшов поїсти до діда Остапа, знов мало не попався.

Та це ж голос Тимоша Шолудька! Хоч і простуджений, глухуватий, але його...

— Ось проведемо вибори до сойму, Федоре, та й подамося з Юхимом до своїх, на той бік кордону. На, роздай ці листівки нашим, нехай скрізь порозвішують по селах, між людьми поширять.

— Добре. Зробимо. Стережись. Хитрий лис Ясь Лясота пронюхує сліди. Забігав удень.

— Я до тебе більше не буду заходити. Зразу ж після виборів махну через кордон... Так що, певно, побачитися доведеться не скоро... Кріпись, Федоре. Панська влада недовговічна. Прийдемо!

— Всього найкращого тобі, Тимофію. Будеш там — розкажи, як ми живемо. Нехай допоможуть швидше визволитись.

Чути — поцілувалися. Шолудькові кроки зашуркотіли повід хатою, а потім віддалилися і завмерли на городі.

Тато поволі увійшов до хати.

— Що, і він пішов? Зовсім?

— Пішов... Самим нам, з усіма людьми, треба тепер думати, як жити далі... Спи. А то пізно вже.

Тато ліг... Чути, як він глибоко дихає, зрідка зітхає.

— Татку, дай ці листівки мені. Ми з хлопцями розклеїмо. Можна?

— Ой, боюсь, провалитесь. Ясеві пси не сплять.

— А хіба ти забув, як ми на церкві?.. Коли Микола Петрович доручив.

— Ну, дивіться, щоб обережно...

Настав новий день. Хмарний. Нахнюплений. Передвісник осінньої негоди.

На перерві Леся вхопила за руку:

— Ідемо надвір, — і вже в коридорі тихим голосом додала: — Щось розповім.

Були за школою. Лесині очі-блискітки звузились.

— Вчора бавилася в садку. Чую — звідкись тихі зойки. Прислухалась: то від гміни. Підбігла майже до стіни. Там, видно, когось били. Кричали, допитувались. Над-

вечір, коли все стихло, я підійшла аж до заграбованого вікна у підвалі. Бачу, чоловік! Вчепився руками за ґрати, виглядає. Кличе мене: «Підійди, дівчинко!» Мені стало страшно. Втекла... Що ж тепер робити?

— Ех ти! Хіба там розбишаки? То, певно, такий, як твій тато.

— Злякалась я...

— Давай підемо вдвох.

Коли почало смеркати, наблизились до віконця, де сидів ув'язнений. Звідти спершу показалися закривавлені руки, а через мить — обличчя.

— Не бійтесь... Підійдіть ближче. Слухайте. Принесіть мені шмат заліза,— прошепотів.— Подайте у вікно. «Певно, хоче визволитись».

— Я чекаю вас. Тільки будьте обережними.

Миттю ми кинулись на пошуки. У батька в stodолі між лопатами — ломик. Надворі вже зовсім темно. Це добре. Ніхто не побачить, коли нестиму.

— Тук-тук-тук,— у раму рукою.— Тук-тук!

З віконця підвалу — шепіт:

— Що, є? Передавайте!

Ломик простягнули крізь ґрати. Там його підхопила рука.

— Спасибі...

— Пішли швидше звідси, щоб не помітили.

Стояли під Лесиною хатою.

— Лесю, чи можеш ти зараз допомогти нам з Гнатком в одній справі?

— А чому б ні? Пішли.

— Тільки, розумієш, це нелегко.

— Нічого.

...Невеликі білі аркуші заховано за пазухи. Клеїмо на парканах, брамах, стінах.

У темряві дримає Гоща. У багатьох хатах світло вже погасло. Поміж дерев блимають лише одинокі вогники. Вітер, що був і вдень неслабким, тепер посилюється і кидає в очі густими краплинами дощу. На вулиці — ні душі. Лесі треба пройти вперед, оглянути, чи нікого немає, подати сигнал.

До півночі у мене не залишилось жодної листівки. Лише у Гнатка ще кілька штук.

— Я притримав навмисне. Ми ж проминули хату Яся Лясоги.

— О, правильно. Давай і Підкову, і Барабаша обклеїмо. Нехай і вони читають, розуму набираються.

За півгодини все скінчено.

А ранком, коли йшли до школи, вулицями селища оскаженіло бігав Ясь Лясота з цілим загonom поліції. Зривали листівки. Але найбільше їх допікало те, що з камери утік в'язень. Вони довго й настирливо нишпорили по всіх дворах.

Коли я повернувся з школи, тато сказав:

— Це ще щастя, що того ломика у мене ніхто не бачив. Викликали людей до Лясоти, щоб впізнавали струмент.

Серце стиснулося. А що, якби в поліції справді по ломіку здогадалися?

— Не можуть цього простити вони. То був комісар партизанського загону. Взяли старого Остапа.

— А чого?

— Лясота пустив пса по сліду. Той привів у дідову стодолу. Нічого, правда, не знайшли. Але посадили його в карцер на постерунку. Морять голодом.

Дід Остап. Бач, на ньому вирішили помститися. Мені шкода старого. Добрий він. Пригадалось, як дід першим приніс у село вістку про червоних. Як любив розповідати про Горинь, Чорне море... Чим же зарадити дідові?

...Гнатко сидів удома.

— Знаю. Треба передати йому їсти. Я приховав шматок хліба і сала. Вже й ходив туди, але на вулиці були люди. Дід мене крізь ґрати бачив. Певне, сподівається, що таки прийду.

Увечері ми тишком підійшли до постерунку, заглянули у віконце.

— Гнатку, ти? — голос Остапа Сав'юка.

— Тримайте,— просунули вузлик.

— Діти мої...

І в цю ж мить з-за ящика з піском, що стояв під стіною, вискочив поліцай, захопив нас обох. Гнатко, крутнувшись, вкусив поліцає за руку. Той верескнув. А Гнатко, вирвавшись, чкурнув навіткача.

Поліцай ще міцніше стиснув мою ліву руку і взявся тягнути на вулицю. Що ж робити? Отак попасти? Треба опиратися, не йти за ним. Але що це таке сипке у жмені? Ага, пісок! Це я встромив зненацька руку в ящик. З розмаху сипонув поліцаєві в очі. Його пальці

розслабли. Я різко рвонувся... Позаду голосно сюрчав свисток...

Через два тижні діда Остапа випустили. Жовтий, як свічка, він ледве доплився додому і зліг. Довго харкав кров'ю. Згас тихо, з застиглим болем в очах. Його ховала вся Гоща. А вночі хтось на його могилі до дубового хреста приклеїв червону стрічку. На ній великими літерами було виведено: «Не забудемо тебе, батьку. Смерть катам!»

Наближались шевченківські дні. Раніше Варвара Семенівна влаштовувала у школі вечори, присвячені Кобзарю. Запрошували батьків. Співав хор, декламували вірші. Але директор-легіонер накричав на неї:

— Свята мужицького віршомаза-бунтаря? Забороняю. Вона передала нам:

— Готуйтесь. У «Просвіті» виступимо. Я домовлюсь. А на другий день у класі на стіні замість Пілсудського висів портрет Тараса Шевченка.

У школі зчинився переполох.

— Оце наслідки вашого виховання, пані Воронова!— кричав директор.— Це ж гайдамацький бунт. Я покличу поліцію.

Він влетів у клас.

— Ану геть зі школи, негідники!

З люттю зірвав портрет Шевченка. Хотів кинути його на підлогу, та Варвара Семенівна майже впритул підійшла до директора, пронизливо глянула йому в очі і сказала:

— Чи варто так робити, пане директоре?

Він стояв з піднесеним угору портретом. Варвара Семенівна взяла його з рук директора і обережно поставила біля стіни...

Сім'я вечеряла, коли в хату увійшла Варвара Семенівна.

— Пробачте, що перешкодила. Але я вирішила зайти до вас, як до старости, і поговорити. Що мені робити? Намагаються звільнити з школи.

— Та не може того бути! Ви ж так добре до дітей ставитеся. Що ж скоїлось?

— Не один день це вже тягнеться. Але особливо останній випадок — святкування шевченківських днів — хочуть використати проти мене.

Вона розповіла.

— Ні, не допустимо, Варваро Семенівно. У неділю — громадський сход.

І все ж учительки не вдалося відстояти. На її місце було призначено поляка Дросяка...

Все те воскресло у пам'яті, коли я тепер, як єдину розраду, мав перед собою «Кобзар». Подарувала його мені Варвара Семенівна весною. Я не міг вже більше ходити на науку. Татові проценти... Дома нестатки, голод.

Вона довідалась, що я лишаю школу, і якось підійшла до мене на подвір'ї.

— Тобі б учитися... Та що поробиш? Не забувай школу.

— Я буду пам'ятати. І вас.

— Візьми. На згадку,— подала маленьку книжечку.— Рости чесною людиною.

З того часу я не розлучаюся з «Кобзарем». Ось і зараз знову треба гнати Бойкових корів у поле. Прихопив книжечку, щоб непомітно винести.

— Ти що там пхаєш за пазуху? — підскочила господиня і висмикнула «Кобзаря». — Та ви дивіться, люди, — він з книжками носить. То ми тебе для цього взяли до себе? Дивіться, який прохвесор! Ах ти ж ледащо! Геть з двору! Йди до свого батька-голодранця читати. Він, певне, теж тільки читає, бо такий господар, що з голоду пухне.

З подвір'я на лемент жінки наспів і господар.

— Що, за книжки взявся? Не буде діла. Не треба нам таких.

Ух, захланні! Хіба я мало напрацювався на них? Та я й сам більше і дня не буду тут.

Кинув на руку свитину і подався додому.

Батько сидів у хаті сам. Він дуже змінився. Волосся на голові стало ще рідшим, під очима — мішки. Він вислухав, приголубив.

— Вовки. Недарма їх так прозивають. Аж книжка їм у печінках засіла.

— І яка, тату! Хіба ти не знаєш? То ж подарунок Варвари Семенівни.

— Ех, сину, немає вже твоєї вчительки.

— Виїхала?

— Арештували. Минулого тижня...

Ще важче стало на душі. І чому така несправедливість у житті?..

— Не журися, сину. Якось переб'ємося. Лишайся коло дому. Старостування своє я вже здав. Тепер щодня їжджу на зарібки. Возимо з Тихоном збіжжя до Томахівського млина. А мама з Федоською ходять у поле. І тобі щось підшукаємо...

Проте наступного дня Іван Бойко увійшов на подвір'я, лагідно привітався з татом.

— Чого ж хлопець утік? Ніби ж непогано було йому. Ну, крикнули згарячу. Буває всяке, Федоре. Сам знаєш. Нехай вертається.

— Лимарського ремесла б, Іване, підучити його. Таку ж домовленість мали на початку. А то лише робота по господарству... Це не те!

— Згода. Вчитиму лимарства.

Коли я знов повернувся до нього, він і справді ткнув мені в руки ніж і швайку й засадив за сирицю. І в цьому він, видно, мав зиск.

Зимом пішли замовлення на упряж. Я було дещо уже й підучився лагодити віжки та шлеї. Та коли сонце зігнало з поля сніги і земля зачорніла, Бойко сказав:

— Не до лимарської справи тепер. Відкладемо до осені...

Треба знову орати, сіяти, ходити за кіньми.

Перед жнивнами з села Русивеля заїхав до лимаря управитель маєтку графа Довгело. Він запропонував Бойку приїхати з помічником до фольварку і за добру плату поремонтувати упряж. Іванові не хотілося втрачати доброго клієнта.

— Складай інструмент,— подав команду Бойко.— Нині ж у дорогу.

Роботи біля упряжі чимало. Та вечором можна відпочити од праці, піти в село, погомоніти з хлопцями. Син русивельського форналя Михась розповідав:

— Іздили ми вчора з татом у ліс. І на самому кордоні бачили двох червоних. Вони навіть руками нам помахали.

— Обманюєш.

— Хрест святий — правда. Там дорога проходить біля самого кордону. Стоять два стовпи: один — польський, другий — совітів. Коли ми рубали дрова, з того боку деколи долітала пісня.

— А кордон звідси далеко?

— Та ні. Кілометрів два — не більше. Розумієш, там

не так живуть, як ми. Всі можуть вчитися. Воля для всіх.

Тієї ночі я не міг заснути. Зовсім поруч — кордон. Там починається інша земля. Десь за тією стіною, за прикордонними стовпами, живуть Микола Петрович, Павлуша, Олександр. Тепер десь там, мабуть, і Юхим, і Шолудько. Це ж там можна ходити до школи, не боятися, що в тебе вирвуть з рук «Кобзар»...

Втекти б, пробратися через кордон, і не знав би уже більше цієї каторжної роботи в лимаря... Вирішено! Так і зроблю. Аби тільки вирватися з-під нагляду Бойка. Щоб не зашкодив...

Але ж батьки. Хіба можна їх залишати? Вони так бідують... Хто ж їм допомагатиме? А втім — який з мене помічник! Ще самого годувати треба. Переживатимуть? Якось дам про себе вістку. Все. Так і зроблю. Аби лише вибрати момент.

Через два дні Бойко забідкався, що на носі жнива, а в нього самого інвентар не готовий, ще хліб перестигне.

Він відпросився в управляючого. Той, правда, поставив вимогу: нехай помічник залишиться і скінчить роботу. Лимар подався додому.

А слідом за ним пішов з Русивеля і я, тільки у протилежному напрямку.

На шляху можуть трапитися перехожі. Краще пробратися полями.

Житні колоски шурхотять над самою головою, лізуть гострими вусами в очі. З-під ніг вискакують жайворонки. Тихо. Лише поле мліє у спеці. Попереду з-поміж хлібів виткнувся облісілий горб. Добре б вийти на нього. А звідти, певно, легко помітити, де саме кордон.

На горбі, у жовтій, вигорілій траві, сюркочуть коники. Навколо — ні душі. Звідси видно все навколо. Вузкими смужками біжать споловілі жита й пшениці, чергуючись з відцвілими стрічками картопель. А неподалік виярка, на схід, смужки обриваються. Далі йде суцільно засіяне поле. І там, де воно починається, під сонцем вилискують два смугасті стовпи. Ось він, кордон! Тут розкраяна по живому наша єдина земля. Ця мітка — як рана у серці.

Пора в дорогу. Вже зовсім близько. Я йду до вас, Миколо Петровичу, Павлушо, Юхиме!.. Будемо разом жити. У щасті й радості. Я йду!..

Похапцем спустився з горба. Ось і видолинок. Стовпи.
— Стуй!

Боже, що ж то буде? Це ж прикордонники!.. Треба щось придумати. Не можна говорити правду.

— Панове жовніри, ви не бачили тут моєї телиці? Кажуть, вона побігла сюди вниз,— підходжу до них. Переглянулися. Один миттю повивертав кишені.

— Значить, телицю шукаєш? Ха-ха-ха! Знаємо вас. Таких багато тут трапляється... Гайда на стражницю!

Начальник прикордонної застави грізно запитав:

— Як прізвище?

— Соломко Павло, з Русивельських хуторів.

— Чому опинився тут, у забороненій зоні?

— Таж кажу — телиця побігла. Ой, що ж мені вдома скажуть?.. Відпустіть, я більше тут пасти не буду. А як жовніри спіймають телицю, то хай відправлять до дому.

— Ах ти ж бидло — ще йому телицю ловити! — обурився начальник застави.— Всипати нагаїв і доставити до батька!

Невдовзі прикордонник вів мене до хутора. Важкі чоботи гупають позаду. Він не квапиться. А що буде, коли заведе на хутір і дізнається, що їх обманули? В'язниця? Втікати, тільки втікати! Ось і куші над дорогою. Цілий лісок. Гущавина. Роблю стрибок вправо... Тріщить під ногами гілля. Пострілів не чути.

...Лимар Іван прийшов у маєток другого дня.

— Кидай майстрування — жнива.

Знову — ціп, плуг, цілоденна робота під сонцем за шмат хліба. Ні! Досить! Хіба тільки й світу, що лимар Бойко? Годі.

А коли лимар одержав платню від поміщика, вперше дав своєму наймиту аж десять злотих. Три роки рабства — десять злотих на руки. Недорого купляють!

Бувай здоровий, лимарю. Нехай западеться твое багатство. Добрий день, широкий світе! Ти, правда, закрит переді мною дорогу, яку я бачив з Кам'яної гори, на якій, наче далеке марево, вгледів я з Гнатком одного липневого ранку червоних кіннотників. Ти, світе, не пустив мене вивідати довжину того гостинця... А може, це й добре, що ти залишив мені інший, такий нелегкий шлях. Що ж, піду ним. І пошукаю долі.

Добридень, широкий світе! Чим приймаєш мене?..

Розділ IV

„ДЯТЕЛ“

Віцек Василевський у двадцять літ залишився без батьків. Він народився і ріс у досить заможній сім'ї. І за роки життя при татові та матері не бачив, як кажуть, смаленого вовка. Правда, перед смертю старий Василевський, відставний полковник, пристрастився до оковитої і таки старанно повимітав із закамарків заощаджені злоті. Віцеку майже нічого не залишилося у спадщину. І коли, поховавши батька (мати померла ще раніше), Віцек зважив усе, то зрозумів: життя для нього тільки починається. І тоді ж він поставив перед собою мету: мусить стати поважаною, заможною людиною.

Життя кидало Віцека Василевського по крутих дорогах. Брався до торгівлі — збанкрутував. До науки тягся — забракло терпіння. Врешті відчув покликання до ремесла. Доля погнала його з Кракова до Жешува, звідти до Перемишля, Львова. Врешті, на п'ятому десятку літ, він опинився у Рівному.

Віцекові руки спритні до лимарства. На заощаджені гроші він купив на вулиці Центральній гарненький будинок. І скоро мешканці міста побачили над входом до будинку велику вивіску. На ній був намальований кінь в упряжці, напис унизу сповіщав: «Лимарська майстерня Вікентія Василевського».

Рівне для Віцека виявилось не таким жорстоким, як інші міста. Лимарювання йшло успішно. Невдовзі капіталець Василевського зріс, і Віцек відкрив рахунок у банку.

Але праця, збагачування — вже не повністю вдовольняли Василевського. Як і кожна людина, він хотів мати тепло сімейного вогнища. Думка про дитячий щебет, ласку жіночих рук все частіше тривожила Віцекове серце.

Досі йому так і не вдалося заснувати сім'ю. Можливо, тому, що вів «циганський» спосіб життя — їздив з місця на місце. А можливо, через те, що своїм зовнішнім виглядом не дуже приваблював жінок. Невисокий, опецькуватий, з чорними швидкими очима, що досить рано присусідились до окулярів, Віцек нагадував чорного жука. До того ж, у нього була вада: ліва нога від наро-

дження вдалася коротшою, і Віцек досить помітно припадав на неї.

Проте Василевський мав одну добру рису: у нього від природи м'яке серце... Любив дітей. Узяв на виховання круглу сироту — чотирнадцятирічну Рузю. Дівчина росла, вже вчилася в гімназії. Віцек дуже любив Рузю, не шкодував для неї нічого. Але в хаті бракувало господині. Тому якийсь при нагоді сказав бідній, незугарній сусідці Ванді:

— Переходь до мене. Будемо жити вдвох.

Ванді нічого було довго думати. З віспуватим обличчям, немолода, Ванда, яка жила часом і надголодь, зразж згодилася.

У хаті зробилося затишніше. Віцек, правда, формально не одружився з Вандою. Але вона, сподіваючись стати згодом його законною дружиною, всіляко догоджала Віцеку, піклувалася Рузею, як мати. Десь підсвідомо виношувала у думці, що після смерті чоловіка вона зможе отримати неабияку спадщину.

У Віцека в майстерні справи йдуть непогано. Йому допомагають два челядники: Станіслав Вронський — стрункий блондин років під тридцять і Владислав Глиба — середніх літ, щуплий, трохи сутулий чоловік. Обидва працюють поденно. Віднедавна третій помічник — я. Точніше — не помічник, а учень.

— Терешку, збігай-но до склепу за газетою! — чую і цього дня.

Василевський любить після праці слухати, як йому читають «Ілюстровани кур'єр подзенни». Досі це робила Рузя: вона вже четвертий рік вчиться у гімназії. Але тепер Рузя підросла, хоче дівочити, і їй ніколи. Василевський напівлежить у кріслі, а я читаю. Його вухо щипають слова: «Все важчою стає робота наших агітаторів», «Перші прикмети голоду на селі»...

— Ти не тут читай! Четверту сторінку.

...«Граф Ясинський лагодиться всім сімейством влітку поїхати на відпочинок до Карпат».

— О, роботи і в нас набавиться! Це ж упряж не менш як для двох карет лагодити...

Рузі не подобається, що її татусь отак наближає до себе якогось наймита.

— Голодранець! Так і тхне мужиком від нього, — кидає вона й морщить веснянкуватого носа.

Другого вечора, замітаючи в майстерні, бачу: між обрізками шкіри — два злотих. Можливо, пані Ванда загубила. Треба віддати.

Ванда мовчки взяла гроші...

А ранком у кишені піджака рука намацала аж п'ять злотих. Що за напасть? Невже хтось навмисне перевіряє?

Знову гроші я вручив господині.

Після роботи Василевський прослухав всю четверту сторінку «Кур'ера». Потім, сьорбаючи чай, блимнув скельцями окулярів:

— Що за диво! Десь зникло у мене п'ять злотих і ще два. Чи ніхто не взяв?

У кімнаті стало тихо. Рузя стрельнула на мене очима і вже не зводила погляду з мого обличчя. Чогось чекала.

— Віцеку, позавчора Терешко дав мені якихось п'ять злотих. А перед тим — два. Може, то і є ті самі? — каже Ванда.

Знову тихо. Ніхто — ні слова.

Рузя опустила очі.

Василевський по хвилі шепнув їй:

— Я ж тобі казав, що не такий він. А ти все своє — перевірі!..

Чомусь стало неприємно сидіти в одній кімнаті з ними. Я вийшов у майстерню.

Вронський і Глиба ставляться до мене, новачка, байдуже. Між собою сперечаються на політичні теми. «Василевський павук, як і всі пани», — на цьому, здається, сходяться обидва.

— Ні. Пан Віцек — добра людина, — тверджу на всяк випадок. — Дарма ви на нього так кажете.

— Що ти тямиш, сільське теля? — здвигнув плечима Владислав. — Краще мовчи або читай йому ту паршиву газету.

— Навіщо обзивати хлопця, Владку? — Вронський глянув на Глибу з докором. — Він радий зі свого пристановища. А згодом і сам збагне, що добродій Василевський — визискувач. Поживе у місті — набересться розуму....

Спливали місяці. З учня я вибився у майстри і тепер лимарював не гірше від Вронського і Глиби. Станіслав все пильніше приглядався до мене. А одного разу...

Це було після того, як я повернувся з Русивельського маєтку графа Довгело, куди Василевський відправив мене ремонтувати упряж. Ох, та поїздка! Шматком скла лишилась вона у моєму серці.

У графському маєтку працювало понад двісті чоловік. За вісімдесят грошів з досвітку до смеркання вони гнули спину на панському господарстві. Часто замість грошей граф видавав їм гнилу солому, пріле збіжжя.

Зібралися люди на раду: що робити?

— Підемо поговоримо з паном,— почувся несміливий голос.

— Гай-гай, послухає тебе,— зітхнув хтось гірко.

Федір Партан, високий, кременний чоловік, виступив наперед:

— А чого б і не спробувати? Гуртом і викладемо все по-доброму.

На тому й порішили.

Я сидів біля упряжі, коли побачив, як на подвір'я перед палацом увійшла і стулилась мовчазна юрба. Граф Довгело, приземкуватий, товстий, з брезклим обличчям, кутаючись у смугастий халат, вийшов на ганок.

— Що сталося, лайдаки? Чому не на роботі? — вирив очі.

— Не можемо, пане, так далі. Скрутно нам. Прийшли просити, щоб виплату набавили,— підступив ближче Федір Партан, і всі зразу загуділи.

— Плату набавити? — верескнув граф.— Я вам набавлю!.. Антоніо!

Останнє слово — то сигнал. Вірний графський слуга Антоніо Білас, який наче тінь завжди ходив по п'ятах Довгело, в ту ж мить відкрив двері прибудови до палацу, де граф тримав десяток лютих вгодованих псів. Вони, почувши волю, вирвалися на подвір'я. Довгело схопив на ганку гвинтівку, крикнув собакам «Плі!» і вистрілив над самими головами людей. На них, люто гаркаючи, кинулися пси. Вереск, крик, зойки. Беззахисні селяни кинулися врозтіч. Натішившись вволю видовищем, як пси рвали на людях одягу і шкіру, Довгело нарешті покликав вовкодавів назад.

Мені було моторошно. Якось незвична тиша огорнула село. Я вийшов на подвір'я. З нього на вулицю вели криваві сліди. Селяни зібралися на центральній площі Русивеля.

— Не треба було починати! Лише розгнівали пана.

— Яюсь би потягнули ще, а там було б видно...

— Ні, на цьому ми не повинні зупинятись! — гнівно стиснув кулаки Федір Партан.

— Кажуть, у містах страйкують, а не просять. А чому б і в селі так не вчинити? — мені хочеться порадою допомогти людям... — Не вийшли б на роботу — затанцював би пан...

— А чи не діло каже хлопець? І я тої думки! — затискує на нозі рану Партан. Біла пов'язка — зі шматка сорочки — вже побагровіла. — Не підемо, поки не виплатить віддробленого! Хай зерно сиплеться на пні. Досить з нас жили тягнути!

Тоді вони застрайкували, не відаючи, що чинять «антидержавне зло». Дарма в наступні дні Довгело репетував на прикажчиків, дарма намірявся посилати гінців у сусідні села, щоб найняти робочу силу. До роботи ніхто не брався.

І тоді поліція взялася вивідати, хто ж це підбурив селян. Хтось не забарився прислужитися і вказав на мене.

— Забирайся додому. Таких робітників нам не треба, — відпроваджував графський «жондца». — А (панові Василевському напишемо, щоб прогнав гайдамаку. Ще маєш щастя, що так минулося. Могло бути й гірше...

Віцек мов навіжений нервово шкутильгав по світлиці.

— Мені ще червоної зарази не вистачало! Я тебе в люди вивів, а ти!.. Зіпсував мені репутацію серед панства. Хто замовить тепер упряж у пана Василевського? Твої хлопи? Вижену!..

Потім, вгамувавшись, сів у крісло:

— Ну, розкажуй...

Слухав. Вимагав деталей.

— Де ж його графський гонор, що він отак?.. Псами цькувати, стріляти...

Пішов у свою кімнату.

У майстерні Владислав відвернувся, мовчав. Рузя, що аж двічі прибігала за якимись речами, кидала на мене насторожений погляд.

Станіслав, відходячи перед вечором, у коридорі стиснув мені руку, сказав:

— Ну, ну, не сподівався. Молодець! На цих землях,

друзе, маємо зробити те, що зробили більшовики в Росії.

— Але ж ви... поляк. А поляки...

— Погано ти ще розбираєшся. Правда, тут, на кресах, справді більше таких поляків, осадників. Але вони вороги не лише українцям, а й трудящим своєї нації. Пам'ятай це. І вчись розрізняти людей. Наші вороги — пани, визискувачі, хто б вони не були — поляки, українці, а чи литовці. Ну, до завтра. Тільки будь обережним. А то... Владек — пепеєсівець *. Нам не по дорозі з ним. Віцеж же — затятий пілсудчик...

Станіслав рипнув дверима. Пішов.

Ось він який... Мабуть, комуніст...

Останнім часом у майстерні порушився нормальний робочий ритм: розпалилися пристрасті навколо виборів до сейму. Василевський, як голова цеху лимарів, часто відлучався, щоб агітувати за так званий безпартійний блок — «ББ», очолюваний Віцековим кумиром — Пілсудським. Владек теж пропадав десь цілими днями. Незабаром він розчарувався у програмі ППС, перейшов на бік ендеків **. У мріях йому ввижалась власна майстерня.

Ванду і Рузю політика не цікавила. «Мачуха», леліючи мрію випхнути Рузю з дому, час від часу нагадувала їй: «Тобі пора заміж».

У домі все частіше почав з'являтися високий, вгодований панич. Ванда встигла розтрубити по всіх усюдах:

— Пан Ясь, син пана слідчого, має поважні наміри щодо Рузі.

З світлиці доносився регіт, деколи незграйний дует:

...Ми з тобою з'єднаємось разом...

Ось і нині ця нудна мелодія долітає до мене в майстерню. Я її майже не слухаю. Мені згадується день, коли я вперше потрапив сюди, до Рівного...

Тридцять кілометрів босоніж, з вузликом за плечима пройшов тоді битим шляхом. Засохле груддя на дорозі збивало шкіру на пальцях, і з них сочилася кров, засихала брудно-червоними цівками.

* Член Польської партії соціалістичної (ППС).

** «Народові демократи» — реакційна партія.

Нарешті — місто. З гори його було видно добре. Все залите сонцем. Великі-великі будинки і багато людей. Чомусь було лячно входити в місто. Ніхто з перехожих не звертав на мене уваги. Що їм до босого, худого хлопчини, зодягнутого в полотняні штанці і латану сорочину? Поруч проходили гімназисти в чепурних синіх мундирах і з шкіряними портфелями. Йшли пани й панянки, пузаті гендлярі.

Нелегко було відшукати майстерню, про яку розповідав Бойко. Але надвечір натрапив на неї. Несміливо увійшов. Троє чоловіків оглянули хлопчину. Найстарший, в окулярах, гукнув:

— Вандо!

З'явилася пані з подзьобаним віспою обличчям. Глянула, вийшла і за хвилину знову увійшла, втиснувши мені в руку двадцять грошів.

— Але ж... Але...

Вона, видно, здивувалася, чому не йду, чого ще стою.

— Але ж... я не просити...

— А чого ти?

— Я... Я прийшов, щоб взяли мене до вас у науку.

Всі засміялися. Чоловік в окулярах підвівся:

— Ти звідки такий? Ану йди-но сюди, розкажуй...

Так я й залишився відтоді у Василевського..!

Зрідка з паном Ясем приходив його друг, невисокий, з обличчям ляльки, панок. Він сідав до фортеп'яно. Кімната сповнювалася мелодією. І тоді Рузя і Ясь, притулившись одне до одного, млосно кружляли в повільному танці. Потім товариство десь зникало.

Станіслав, зігнувшись над низьким лимарським столиком, орудує швайкою.

— Всі пішли. Лише ми з тобою горби наживаємо.

У Станіслава довгасте обличчя з міцним підборіддям. Густе русяве волосся. Воно чомусь нагадує мені Павлушів чуб: такий самий буйний, красивий. Руки у Станіслава м'які, з довгими пальцями. Чомусь подумалося: йому б не лимарювати, а грати на скрипці, в консерваторії вчитися — він так любить музику!..

Станіслав підійшов до дверей, замкнув їх на ключ і добув зі схованки під столом невеличку книжечку в сірій обкладинці.

— «Маніфест Комуністичної партії». Не читав ніколи? Звичайно, ні. Її ніде не знайдеш. Заборонена.

Відкрив першу сторінку.

— «Привид бродить по Європі — привид комунізму».

— А що таке комунізм? Розкажіть.

— Це нове суспільство, в якому не буде визискувачів, панів. Всі рівні. Кожен працюватиме за своїми можливостями і одержуватиме за потребами.

— А хто ж так зробить?

— Зрозуміло, що ні ендеки, ні пепеєсівці, ні пілсудчики... Тільки одна-єдина партія — комуністична — стоїть за таке суспільство. Але комуністам важко. Вони у підпіллі. Треба остерігатись, щоб не потрапити до рук дефензиви.

Він ще довго говорив. І кожне слово його нагадувало розповідь Миколи Петровича про Ілліча, про землю, свободу. Це ж таке суспільство будують там, у Радянському Союзі.

— Станіславе, дайте мені якесь завдання. Не бійтеся, повірте мені.

— Добре. Скоро настане пора великих завдань. А тепер зроби таку справу: ось листівки, — дістав з тієї ж схованки чималу пачку. — Вони важливі. Закликають людей голосувати за кандидата від «Сельробу». Цей кандидат — комуніст. Листівки треба поширити у місті. Зрозумів? Дій. Остерігайся шпиків.

Через два дні завдання було виконано.

У домі Василевського і далі панує спокій. Правда, чомусь уже не приходять Ясь, і Рузя зранку до вечора сидить сама. Часто на її очах сльози, обличчя підпухле.

— Закиснеш від сидіння. Пішла б прогулятися трохи, — каже Ванда. — Хоч би з Терешком.

На вулиці Рузя, не соромлячись, взяла мене під руку. Їй смішно, що партнер з незвички ніяковіє. Вона, видно, забула про якесь своє горе. Останнім часом Рузя вже не ставиться до мене так зверхньо.

На розі Цегельної, коли проходили біля ресторану Ящука, з дверей навпроти, похитуючись, вивалився Ясь. Рузя зблідла.

— Ей ти, вже завела собі нового хабалю? — перегородив дорогу Ясь. — Шлюха!..

— Що ти, Ясю? Це татунів помічник, — вона намагалась говорити лагідно.

— Знаєм таких помічників! Ану! — він схопив Рузю за руку, замахнувся на неї рукавичкою.

«Невже вдарить? Чи не забагато дозволяє собі? Знущатися над дівчиною?..»

— Не смій!

— Що? Захисничок! — він залишив Рузю. Його очі дещо протверезіли, і Ясь з усієї сили встиг вдарити мене кулаком в обличчя.

Рузя скрикнула і відступилася. З ним нелегко впоратися. Он який здоровань! Ясь знову розмахнувся зі всієї сили. Але його кулак нічого не зустрів і зробив у повітрі велике півколо. І в цю ж мить Ясь, кречнувши, присів: удар прийшовся під груди. Він широко відкритим ротом хапав повітря і не міг його набрати. Тепер саме час дати другого кулака в обличчя.

Рузя стоїть осторонь, закусивши пальці.

— Підемо...

Вона знову плакала вдома увесь вечір, говорила кризь сльози:

— А я йому вірила. Сподівалася — добрий... Ой, горе, горе мені...

В майстерні кожен зайнятий своїм. Але й дискусії не припинялися. У розпалі вибори.

Опівдні повернувся додому Віцек і, потираючи руки, вигукнув:

— Хвала богу! Ми перемогли. Віват! Безпартійний блок співпраці з урядом матиме в сеймі більшість.

— Але ж і ліві вп'ятеро більше зібрали голосів, ніж у 1922-му, — звів голову від лимарського столика Станіслав. — І комуністи одержали сім місць. А тут, на кресах? Цікавились, пане? «Блок безпартійних» зазнав поразки.

— Ну й що?

— Значить, більшість українського населення проти політики уряду.

— А ти що, радієш? — скривив губи Віцек. — Рано! Скоро уряд піде на креси ще більше свідомих осадників, закриє решту українських шкіл, посилить католицизм. І не за горами той день, Станіславе, коли тут будуть лише люди нашої, польської крові. Про це і староста нині казав нам.

— Але за уряд навіть багато хто з поляків не голосував, — вставив слово Владислав, який досі мовчав. — Та й чого б за нього стояти? Запродався євреям. Віддав

їм торгівлю. То негоже! Влада має належати лише народним демократам.

— І ти, Владеку, відкриєш тоді свою майстерню, робітників на двадцять. Вони на тебе працюватимуть,— їдко зауважив Станіслав.

Глиба мав ось-ось вибухнути гнівом, та в цю мить без стуку до майстерні зайшов офіцер.

— А, пан Мокрицький! — поліз чорним жуком йому назустріч Віцеку.

— Гратулюю! — Мокрицький дзенькнув шпорами.— Пане Віцеку, прибув із замовленням для армії...

У майстерні знову злагоджено запрацювали молотки, ножиці, голки...

Станіслав кілька вечорів десь пропадав. А потім — не йшов нікуди, допізна сидів у майстерні якийсь зажурений і ніби стривожений. Мені шепнув:

— Арештовано кількох чудових, надійних людей... Пам'ятай: головне — обережність.

Рузя знову все частіше заходить у майстерню. Вона насміхається над Станіславом:

— Що, мабуть, якась гарбуза піднесла, що сидиш дома, як сич?! Так тобі й треба!..

Рузя зла на язик. Тепер, після того випадку на вулиці з Ясем, її лють чомусь перенеслась на Станіслава.

— Щоб когось ганити, подивись спершу на себе,— віддячує їй Станіслав.— Напудрене, рябоносе... Хто тебе заміж візьме?

— Я і не спішу. А ти, ти знаєш хто...— намірялася сказати щось в'їдливе.

— Годі. Знову завелись! — крикнув Віцек.— Рузю, йди-но краще на кухню, Ванді підсобиш.

Рузя гримнула дверима.

Мені чомусь жаль дівчини. Загалом, здається ж, непогана людина, а от не знає, куди себе приткнути, як знайти своє місце в житті.

— Станіславе, не дражніть її. Поговоріть краще з Рузею спокійно. Може, з неї люди будуть,— кажу.

— Облиш, Терешку...

Не хотів розмовляти на цю тему. Невже вони й далі так гризтимуться? Та події, що сталися невдовзі після того, докорінно змінили їх стосунки.

У буянні молоді зелені настав день Першого травня 1929 року. Станіслав повів мене туди, де творилось щось неймовірне, не бачене досі. Демонстранти виголошували палкі промови. Люди не хотіли слухати ендеків і пепесівців. Вимагали, щоб говорили комуністи. Разом з Станіславом ми пробралися аж до промовця, ловили кожне його слово, потім співали «Варшав'янку». І раптом налетіли поліцаї. Постріли, зойки поранених... Я бачив, як текла кров, як падали люди. Станіславу ледве вдалося уникнути наручників. Але його добре-таки потовкли...

Після того Вронський цілий тиждень не виходив на роботу. Він лежав у себе вдома. Я провідував його. Одного разу пішла зі мною й Рузя. Дивно: вона сама напросилася. Думала, Станіслав просто хворий.

Рузя приготувала сніданок, потім вийшла з кімнати. Станіслав думає — уже пішла. Говорить:

— Попало нам з тобою на горіхи. Якби не ти, сидів би я у в'язниці. Здорово дав ти отому поліцаю каменем в зуби.

Рипнули двері. Увійшла Рузя: виявляється, вона поралась на кухні. Зараз стояла на порозі кімнати якась ніби сама не своя, з виразом нерішучості на обличчі.

— Ось де вас побили... А я думала... просто десь так... Чи, може, за дівчину...

Ми зрозуміли: приховати правду від неї тепер уже не вдасться. Станіслав підвівся на ліжку.

— Сядь, Рузю,— показав біля себе місце.— Ти пробач, що деколи говорив тобі прикрощі. Нехай старе не повертається. І прошу, не говори нікому того, про що дізналась.

Вона поклала свою руку на його, вихудлу, з синіми жилами.

Через кілька днів Станіслав встав на ноги і вийшов на роботу. Невдовзі ми скінчили з великим військовим замовленням, і Віцек виплатив своїм майстрам по п'ятдесят злотих.

Я відіслав гроші додому у Гошу. А незабаром від батька надійшов лист:

«Сину наш, радіємо, що підсобив трішки. П'ятдесят злотих для нас — велике діло. Бо ж у хаті ні шматка хліба. І борги, як і раніш. Не спить лиха доля, сину. Я хотів продати хатину та й поїхати, як інші, у Канаду. Кажуть, там гарні зарібки. Ночами сниться мені, що їду

туди. Але ж вербувальники сказали, що таким, як я, і рипатись нічого. Сім'я велика, до праці ж — непридатна. А самих їх залишити — з голоду попухнуть, помруть. То вже сиджу та й ділю горе навпіл...»

Щось стискало серце, на вії набігали сльози. Чим же допомогти рідним? А хіба я не такий же самий?

Зрідка, мов пелюстки весняних квітів, як білі голуби, долітають листи від Лесі.

В останньому писала:

«Терешку! Вже так давно тебе бачила! Чомусь сумно. Часто зустрічаю Гнатка, Назара П'ясецького — товариша нашого по школі. Згадуємо, як разом читали вірші на шевченківські дні. Згадую, як ми з тобою допомогли отому чоловікові в гміні.

Коли ти прийдеш у Гощу?.. Ти, певно, вже виріс, зазнався трохи? Я чомусь не можу уявити тебе дорослим. Може, тому, що не бачила таким. Приїзди, це ж недалеко. Зустрінемось. Леся».

Стримані, прості слова, але мені вони видаються ніжними, і я починаю згадувати дитинство, наші хлоп'ячі війни в саду, Кам'яну гору. Невимовно тягне побачити рідні місця, Гнатка, Назара, Лесю...

У майстерні, як у домовині. Віцець підганяє: «Упряж! Упряж!»

У розпалі літо.

— Давай, Терешку, подамось за місто, на Басів Кут, трохи покупаємось, позагоряємо,— каже Станіслав.

— І я з вами,— запрошується Рузя.

— Ні, Рузю, ти йди з дівчатами. А то нам буде ніяково купатися,— взявся відмовляти Станіслав.

З трудом спекалися дівочого товариства. Пішли таки удвох: у нас була справа.

Ось і великі, сліпучо-яскраві стави в селі Басів Кут.

— Тут зачекаємо,— Станіслав зупинився у затишному місці під тополями, де відпочивали закохані пари. Присів, дістав газету, почав уголос читати. Хвилин через п'ять до нас підійшов і сів поруч чорнявий хлопець у сорочці з короткими рукавами, у білих полотняних штанах і таких же білих парусинових туфлях. Привітався з Станіславом.

— Знайомся,— говорить Вронський.

— Борнс,— подає той руку.

— Бажаю успіху. Більше я вам не потрібний,— і Станіслав поспішив до міста.

— Ну що ж, пройдемося,— звівся Борис.

У доброму кілометрі від тополь на високому березі лежав, очікуючи нас, ще один юнак.

— Тарас.

Він невисокий, худорлявий. У нього красива посмішка: коли Тарас посміхається, видно рівні ряди міцних білих зубів.

На березі — ні людини. Немилосердно пражить сонце.

— Йдемо в лісок,— пропонує Борис.

Розмістились на узліссі.

— Діло таке, хлопці,— почав Борис.— Про тебе,— кивнув на мене,— знаємо давно. Наші рекомендують прийняти тебе у Комуністичну Спілку Молоді Західної України. Ти, очевидно, знаєш, що це за організація і за що вона бореться?

— За визволення трудового народу з-під гніту капіталу.

— Так. Але організація нелегальна. За приналежність до неї можна потрапити до в'язниці, бути катованим дефензивою.

— Знаю.

— Тоді ми приймаємо тебе в комсомол і в нашу трійку-комірку. Згода, Тарасе?

— Згода.

— Ми для конспірації користуємось кличками — присвоєними собі чужими іменами. Який вибереш псевдонім?

До такого запитання я не підготовлений. Запала тиша. Я думав. Справді, який? У голову нічого не приходило. Мізкуючи, дивився навколо, вгору.

— Тук-тук-тук...

Привернуло увагу дзвінке тукання. Що це?

— Тук-тук-тук.

Над самою головою на високій тополі працював невисипущий птах-коваль. Його червонясто-голубе крило грало веселкою.

Хлопці теж дивилися вгору.

— А що якби... — почав, роздумуючи, Борис.

— Дятел! — кажу.

— А чому Дятел? — питає Тарас.

— Гляньте, як він завзято працює дзьобиком. Паразитів нищить,— Борисів голос.

— Отак і я все життя буду нищити паразитів, боротись за волю.

Дятел пурхнув на інше дерево.

— Псевдонім зобов'язує тебе,— глянув в очі Борис,— виправдати його.

Секретарем комірки обрали Бориса. Домовились про зв'язок, нову зустріч. Розійшлися...

— Ходив на озеро, а загару зовсім не видно,— зустріла на дверях Рузя. Тон — з докором і підозрінням.

— Іншого дня обов'язково підемо разом, Рузю.

Хотілось залишитись наодинці, обміркувати все. У майстерні нікого немає.

Думки, думки. Як птахи, що лагодяться у вирій.

Ось і починається твоє нове життя. Від сьогодні, 25 червня 1929 року, ти вже не просто сімнадцятилітній юнак, майстер лимарської майстерні. Ти — член КСМЗУ. Борець. Щастя не лежить при дорозі, як загублений скарб, який легко віднайти. Правда і воля ув'язнені. За важкими замками вони. Хоч і поруч. Отже, за них треба боротися тут, а не переходити кордон, щоб на готове...

Ти відкрив мені це, широкий світе, прийнявши мене у свої жорстокі обійми. Попереду — безконечні гони, а там десь, у кінці,— завітна мрія.

Чи вистачить снаги дійти? Хай же дадуть мені сили рідна земля і народ...

Економічна криза, що розгорілась у США, Англії, Франції, перекинулась і на Польщу. Закривалися заводи, фабрики. Почалось безробіття. Занепав ринок. Ніхто не знав ліків, котрими можна було б оздоровити економіку. Уряд буржуазної Польщі розгубився і, щоб звалити на когось вину, заявив: винні комуністи, Радянський Союз. Умивали руки буржуазні партії. Вони знаходили різних винуватців, тільки не саму капіталістичну систему.

Криза дійшла і до майстерні Василевського. Ніхто не поспішав із замовленнями. Навіть поміщики, які полюбили похвалитись один перед другим багатою упряжжю для четвірки, паче оті модниці своїми новими суконками, не появлялись у майстерні.

Станіслав зранку накупляв газет. Зараз він сидить і читає заголовки статей: «Сто тисяч безробітних у Варшаві», «Самогубство п'ятдесяти безробітних», «Масові демонстрації у Лодзі»...

— Матка боска, кінець світу,— охаючи, кульгає по майстерні Вітек.

— Бачите, до чого довели ваші ясновельможні країну,— перериває читання Станіслав.

На порозі, простягаючи руку, стояв безробітний.

— Нема проходу від них,— буркнув Владек і відвернувся.— Просять скрізь. На вулицях. У хаті...

— Підеш і ти просити,— Станіслав подав голодному дрібні.— А власної майстерні тобі, голубчику, не нюхати. Ендешія не допоможе.

— А тобі більшовики допоможуть? — огризнувся Владек.— Що вони наробили в світі!

— Не вони, а ваші пани. Від кризи, голубе, тільки більшовики можуть врятувати.

— Тоді виходь і роби свою революцію. Чого чекаеш?

— Панове,— заспокоювала їх Ванда,— у такий час сваритися? Треба молитись! Ви ж католики, поляки...

— Який він поляк? Він зрадник, безбожник! — кричав Владек.

— Є дві Польщі. Одна панів і таких прихвоснів, як ти, Владеку,— мовив спокійно Станіслав.— І друга — Польща трудового народу. За таку я готовий віддати життя. Незабаром вони зустрінуться на барикадах...

— Станіславе, годі! — Вітек затрясся у гніві.— Не дозволю! Не потерплю, щоб у моєму домі проводили комуністичну пропаганду! Це вам не політичний клуб, а майстерня... Пан Пілсудський знайде вихід. Польща сильна.

Блимаючи окулярами, закульгав до виходу.

У майстерню вскочила Рузя. Вона повернулася з гуляння. Чоломкнула вітчима в щоку.

— Татуню, купи мені літні тувельки. Я бачила сьогодні такі модні...

— Люди з голоду вмирають, а ти — тувельки,— перекривив її Вітек.— Вандо, наполовину скоротити витрати. Від завтра.

Другого дня Ванда подала на обід пісний борщ. Рузя сьорбнула, зморщила носика.

— Щось нема апетиту. Певно, хвора,— встала з-за стола.

Віцек перехрестився, почав їсти. Та лише проковтнув ложку борщу, як крикнув:

— Ти, сороко довгохвоста, чим оце годуєш мене?!

— Іж, Віцеку, тепер криза,— ледве стримуючи сміх, сказала Ванда.

— Забери геть, а то виллю на голову! Я казав скоротити видатки на ваші витребеньки, а не на їжу!..

А в місті лютував голод. Борис їкликав комірку.

— Ровенський міськком КПЗУ вирішив почати збір коштів у фонд безробітних. Таке завдання і в нас.

Ми пішли до людей. Борис, Тарас і я. А потім з нами ходили ще троє комсомольців — Френкель, Миколайчук, Керех. Добрі хлопці. Знають біду. Продавали на вулиці значки, газети, виступали з концертами, ходили по селах, збирали продукти.

Борис — син бондаря-кустаря. Поки жив батько, він вчився в українській приватній гімназії. Та закінчив лише п'ять класів.

Коли батько помер, мусив навчання покинути. Влаштувався на роботу в гімназіальній бібліотеці. Старший на два роки від мене і Тараса, який працював на цегельному заводі, Борис був краще підготовлений і в політичному відношенні. Під час збирання коштів серед населення він багато розповідав про історію краю, причини суспільних протиріч, наголошував на необхідності класової боротьби.

— У нашій скарбниці вже дещо є. Понесемо людям по домах,— каже Борис.

Першим у списку стоїть безробітний Семен Кочерга.

У підвальної кімнатці, схожій на нору з віконцем угорі, на дерев'яному ослінчику сидить жінка років тридцяти. Схилилась непорушно, мов закам'яніла. Здається, вона нічого не чує і не бачить. А троє дрібних рахітичних діточок смикають її за спідницю, за руки:

— Мамо, їсти! Хліба!

Посивіле волосся спадає на плечі. Зоране зморшками обличчя повернулось до дверей: почула, що хтось прийшов, привітався.

— Чого вам треба? Заплатити за помешкання не можемо!

— Ми в іншій справі. А де чоловік?

- Зачекайте. Десь має прийти.
Діти не відходять від неї, просять:
— Мамо, тато принесе їсти?
— Принесе, дітки, цитьте!

Невдовзі в хату ввійшов Семен Кочерга. Високий, худий, з запалими очима, він, наче у чомусь винний, нерішуче зупиняється у дверях і в розпачі розводить руками, ніби хоче сказати: «І сьогодні нічого не добув...»

Діти торкаються його рук, лізуть у кишені. Дарма — там порожньо. Заплакали ще голосніше.

Стало страшно. Що вони робитимуть?

— Не плачте. Ми дещо зібрали для безробітних. Ось принесли.

Жінка дивиться нерозуміючим поглядом.

— Візьміть, купіть щось поїсти дітям.

Піднялась, голосно заплакала.

— Я вірила... бог нас не залишить...

— Мовчи, дурна! Який там бог!.. — говорить Семен Кочерга. — То добрі люди...

Це лише перша сім'я у списку. А їх так багато! І чомусь лячно йти далі.

Щодня перед очима горе, нещастя, голод...

— Мамо, мамо! — плачуть діти. — Дайте хліба! молока.

Навесні, перед святом 1-го Травня, всякі демонстрації і зібрання робітників було заборонено. Та міські комітети КПЗУ і КСМЗУ вирішили провести широку політичну акцію під лозунгом «Хліба і праці!», закликали всіх вийти на вулицю.

Знову комірка зібралася на раду.

— Завдання наші ніби прості, — Борис за ці півроку ще більше змужнів. І хоч його обличчя трохи схудло, але в голосі і рухах появилися впевненість і рішучість. — Листівки, червоні прапори в місті, першотравневі збори молоді. Це покладено на нас трьох. Впораємось? Так. Але листівки поліція може поздирати, мало хто з людей їх прочитає. Треба придумати щось нове, щоб перешкодити намірам пілсудчиків.

І придумали...

Напередодні свята листівки розіслали по навколишніх селах, розклеїли на телеграфних стовпах, стінах, у гімназіях, біля собору.

Перед досвітком розвісили червоні прапори в місцях, де їх добре видно всім, звідки нелегко зняти. Це вимагало вигадки. Полотнища прив'язували до дерев'яної планочки. До неї прикріпляли шнур з тягарцем. Шнур перекидали через дріт телефонної лінії і підтягували прапор угору. Потім шнур кидком замотували на дроти.

Поліція мусила викликати пожежну команду. А полотнища прапорів висіли і на дротах електроліній. Люди, побачивши те диво, сходилися звідусіль.

А тим часом трое з комірки сиділи з мішком на даху одного з будинків і вичікували. Сонце, велике, яскраве, підіймалось все вище. День на рідкість був погідним. У місті — гамірно, людно.

— Пускаймо!

Розв'язали мішок. Звідти один за одним на волю випурхнуло тридцять голубів. За кожним тягнулись червоні стрічки. Птахи, відчувши зайвий вантаж, мов несамовиті носилися над містом. Боялися сісти на землю, на будинки. У небі заклично майоріли вогнисті стрічки...

Поліція збилася з ніг. Надійшов наказ: стріляти по голубах. Залунало кілька пострілів. На вулицю вийшло все населення. Та у жодного голуба не вдалося влучити. Навколо знявся сміх. Комісар розпорядився припинити стрілянину.

Голуби носилися над містом до сутінків.

Настав вечір. Поліція вже не сподівалася сюрпризів. І тоді у руїнах старого замка князів Любомирських зібралися комсомольці і молодь, яка їм симпатизує. Борис і інші товариші говорили про боротьбу, революцію, необхідність возз'єднання з Радянською Україною. Натхненно проспівавши «Інтернаціонал», у темряві розійшлися.

Борис дорогою казав:

— Нас чекає ще одна справа через день, третього травня, у день конституції. Пани вихваляються нею, розписують її як демократичну. Треба зіпсувати їм настрій.

— Підемо до Тараса. Разом порадимось...

День конституції — державне свято Речі Посполитої. У цей день влада проводила у містах пишні військові паради, так звані дефіляди, і демонстрації, у яких брали участь урядові працівники, воєнізовані загони осадни-

ків, молодіжні організації гарцерів, учні державних гімназій.

Зранку на головній вулиці Рівного вишикувалися частини гарнізону, ставали в колону і виряджені пани, чиновники, гімназисти, тримаючи у руках прапорці та портрети «дзядя» Пілсудського.

На ратуші пробило десяту. Військовий оркестр заіграв марш. Колона рушила.

Загін уланів порівнявся з православним собором. І в цю мить на голови війську, як сніг, посипалися листівки. Їх підбирали і читали на ходу...

А прямокутнички рожевого паперу з п'ятикутною зіркою ще довго кружляли над колоною.

Один з піхотинців підняв голову, подивився вгору і вже не потрапив у ритм маршу. Військові збилися з кроку. А тут на дорогу почали виходити люди. Староста репетував на поліцаїв. Ті бігали вздовж вулиці, але нічого не могли вдіяти. Не могли зрозуміти, звідки ж сипляться оті клятві агітки.

А то була проста механіка.

Уночі на даху кількох високих будинків комсомольська комірка зробила велику роботу: стоси листівок було покладено на самий зріз даху. Щоб не звів їх вітер, на кожен стос поклали камінь. Від нього по ринві на вулицю спускалися міцні нитки. За них і шарпнули підпільники, коли замарширували вулицею улани.

Дефіляда зіпсувалася.

У майстерні і далі немає роботи. Відек ходить, як мара.

Раптом — несподіване щастя: в один день аж два замовлення. Князь Радзивілл замовив дорогу упряж для четвірки: жениться син, а 44-й полк уланів вимагав майстра-лимаря на два місяці у військове містечко.

— Панове, все іде на лад, — ожив Відек. — Ти, Станіславе, підеш у полк. Ми ж тут упораємося для князя.

Станіслав, відходячи, каже:

— Мені пощастило — якраз треба потрапити у казарми.

— Навіщо?

— Зв'язатися з нашими товаришами-жовнірами. Думаю створити у полку нашу організацію.

— Бажаю успіху.

— О, мало не забув. Є справа. У неділю збирає мітинг плюгавий націоналіст-угодовець Певний. Він прибічник Пілсудського. Любить язиком поплескати. Ти з хлопцями повинен перешкодити цьому збіговиську.

— Гаразд.

— Тоді бувай. Можливо, ще поговоримо, як це краще зробити.

Він пішов.

У неділю перед обідом у великому залі підприємця Зафрана ніде голці власти. До Рівного, щоб послухати свого кумира Петра Певного, поз'їжджалися політики навіть з сусідніх сіл. Вершки найбагатшої верстви українського суспільства розсілися у передніх кріслах і, чекаючи на оратора, гули як джмелі. Та добру половину залу заповнила випадкова публіка. На дверях не затримували нікого. Там стояв гімназист і чемно всіх запрошував. Наша чимала комсомольська група змішалась з присутніми.

Зал вичікував. Раптом від дверей до трибуни, що стояла на підвищенні, повагом вийшов середніх літ панок. Він завченим рухом пригладив, ніби зібрав у кулак, борідку, кашлянув і медовим голоском вимовив:

— Панове волиняни, красно дякую, що прийшли мене послухати.

Між передніми рядами ніби війнув вітерець:

— Тсс!.. Петро Певний! Він починає.

Панок з радості ще раз кашлянув, поклав на трибуну товсту папку, що тримав під пахвою.

— Панове, я і мої колеги лагодимось започаткувати нову українську організацію. Вона поведе боротьбу за нашу національну справу. Деякі нерозумні люди говорять, що нам треба відділитися від Польщі, але я вам скажу, мої любі, що цього робити не слід. Адже Україна і Польща — це мов дві рідненькі сестрички...

Передні ряди підтакували помахом голів.

— Запроданець! Ганьба! Геть! — пролунали голоси з боків і ззаду.

— Дайте договорити! Замовкніть! — крикнув хтось із першого ряду.

— Навіщо слухати зрадника? Він запродався панам! Геть його! Україна обійдеться без таких!..

— Панове, панове, що ви?! — Певний ступив крок

уперед, приклав руки до грудей.— Ми повинні бути вдячні маршалу Пілсудському. Він нас вирятував від більшовиків.

— Геть, сволото! — Комсомольці сипнули до трибуни смердючими яйцями. Кілька з них влучило прямо в голову Певного. Жовта слизота потекла по його обличчю і костюму. Він похапцем висмикнув з кишені хустинку, став витиратися, але до трибуни знову полетіли яйця.

Передні ряди схопилися на ноги. Задні викрикували, натискали.

— Геть! Геть!..

Оратор, з якого уже текла яечня, схопив папку і чимдуж дременув до дверей.

Коли прибула поліція, щоб навести порядок, публіка вже розходилась, а комсомольців і слід пропав.

Хотілось розповісти Станіславу, як ми виконали завдання. Але він усі ці дні не появлявся. Виходжу до військових казарм, та не вдається і там його зустріти.

Одного разу він заскочив у майстерню, ніби по платню, і непомітно шепнув: «Вийди».

За рогом будинку сказав:

— Через три дні — перше серпня. Пам'ятаеш, це день антивоєнних виступів. Треба доставити листівку у військове містечко. Сходиш до третього газетного кіоску. Візьмеш у «дідуса» листівки. Передаси їх пекареві Замбровському. Він живе по вулиці Фоша.

— Це сьогодні ж?

— Так. Замбровський привезе їх з хлібом у військове містечко. Тільки гляди, обережно. Листівки дуже важливі.

— Не турбуйся. Зроблю.

— Тоді кріпись.— Станіслав потис руку.— Бачитись тепер будемо рідше.

І це завдання було виконано точно. «Дідусь» — середніх літ продавець у газетному кіоску. Там я колись купляв Віцеку «Кур'єр цодзенни» і нізащо б не міг подумати тоді, що продавець — наш товариш. А потім з «дідусем» мене познайомив Станіслав.

Минає час, Вропського знову нема і нема. Чому він не заходить?..

Тихого жовтневого ранку сидимо з Віцеком у майстерні. Поскрипують у праці ножі. Віцек мовчить. За останній час він дуже змарнів. Переживання від пога-

них справ у майстерні помітно позначились на його здоров'ї.

У двері хтось постукав.

— Прошу,— не підводячи голови, кинув Віцек.

До майстерні увійшов поліцай, за ним — худий і в'юнкий як вуж чоловічок у штатському.

— Пане Василевський, тут працював Станіслав Вронський? — запитав чоловік-вивірка.

— Він і тепер працює. А що? — морщить лоба над окулярами Віцек.

— Як він себе поводить?

— Як то? Як усі.

— Ну, комунізмом від нього не пахло?

«Невже щось погане скоїлось з Станіславом? Та ні, не може бути. Просто випитують...»

— Ну що ви, пане! Хіба я став би тримати у себе комуніста?! — Віцеків голос в міру спокійний. — Станіслав хороший хлопець і в політику не бавився.

— Тоді він файний конспіратор. Ви, пане Василевський, кілька років тримали у себе видатного комуніста,— вивірка крутиться по майстерні, паличкою, ніби ненавмисне, перекидає шкіри, інструмент. Його худий і довгий ніс, здається, обнюхує стіни. — Так, пане, ви не зуміли його розкусити. Більше того, навіть послали працювати у військову частину. Коли б ми не знали, хто ви, це могло б скінчитися погано і для вас.

— Та що ви говорите, панове?! — звівся Віцек на ноги. — Станіслав — комуніст?! Хіба і поляки бувають комуністами?

— Відчувається, що ви, пане Василевський, гарний майстер, але політик з вас нікудишній, перепрошую за відвертість,— чоловік присів і закинув ногу на ногу. — Ваш челядник Вронський,— дістав книжечку з кишені,— Станіслав Вронський — член КПП з 1924 року. Ще у Варшаві став на негідну стежку. Втік звідти від поліції на кресли. Сподівався, що ми його тут не віднайдемо. Але, бачите, ми працюємо справно. Пташенятко у нас в клітці.

Вивірка знову забігав по майстерні, заглядаючи в усі кутки.

— Тут, у Рівному, він встиг наробити багато неприємностей. Навіть виконуючи ваше замовлення у полку, розповсюджував комуністичні листівки серед жовнірів.

Але тепер ми його кріпко посадимо туди, де немає мух. То що ви тепер скажете, пане Василевський?

— Що ж скажу? — опутив руки Вітек. — Видно, правда ваша, що кепський з мене політик. Роки, знаєте. Пора й на божий спочинок.

— Які речі Вронського залишилися у вас?

— Він у мене не жив, а лише працював. Речей немає.

Вони ще понюшкували кілька хвилин, потім, сказавши «до відзенья», вийшли.

— Пся крев, комуніст! Я так і думав. Добре, що нема того негідника Владека. О Єзус Марія, я, католик, збрехав на старості!.. Покривав безбожника!.. Гріх, великий гріх взяв на душу, — Василевський, молячись, ходив по майстерні.

«Станіславе, невже не побачимося більше? Як же вони, кляті, взяли тебе? Хто ж запродав? Владек?»

— Ти хоч не говори нікому, що я брехав, — стогне Вітек.

Перед обідом Вітек відчув себе погано і зліг. Увечері за столом на кухні виглядав блідим, ще більш постарілим.

— Дефензяки арештували Станіслава, — сказав.

— За що, татусю? — кинулась до нього Рузя.

— Комуніст він.

— Станіслав?! — сплеснула руками Ванда. — Не може бути.

— Туди йому й дорога, собаці, — злорадно вигукнув Владек.

— Не знаю, хто гірший собака — Станіслав чи ви, — відказала йому Рузя.

Владек мовчки, з неприхованою люттю поглянув скося на неї.

Важкий смуток закрався у серце. Він посилювався ще й іншою новиною. Коли я прийшов в обід до «дідуся», щоб передати йому вістку про арешт Станіслава, той сумовито сказав:

— Горе, синку. Дефензиві вдалося розкрити організацію. Крім Станіслава заарештували ще двадцять членів КПЗУ. Тепер їх катують. Будуть судити...

«Хто ж запродав Станіслава? Невже Владек? Так, це він!»

Від болю щеміло серце. Як жити далі без друга?

Бреде вулицями Рівного жінка. Йде, ніби глуха, сліпа. Спотикається, натикається на перехожих, ніяково відступає вбік. Потім знаходить одну лавочку у парку, безсило опускається на неї. На ногах — витерті туфлі. Суконка вим'ята, забрьохана. Коси розпатлані. І лише коли придивитися, то по веснянкуватому носі, по широкому розрізу темно-голубих очей, що стали тепер якимись вицвілими, в цій постаті можна впізнати колись багато зодягнену Рузю. Погляд бездумно перескакує з дерева на дерево, зупиняється на далекій хмарині. З грудей виривається важке зітхання. Обличчя зблідле, ніби виссане нуждою. У скронях молоточком вистукує запитання: «Куди тепер? Куди?»

У пам'яті, як на екрані, постають картини останніх тижнів...

До Віцека у майстерню місяцями не заходив ні один клієнт.

Рузя пригадує, як татуньо закрив майстерню. Вона спочатку майже не звернула на це уваги. І дарма. Вимучений переживаннями, Віцек ослаб, а потім простудився і захворів на запалення легенів. Для старого, немічного організму це було небезпечно. Ванда не відходила від татусевого ліжка, голосила:

— На кого ти мене покидаєш, Віцеку? Не знесу я твоєї смерті! Не витримає моє серце! Піду за тобою в могилу...

— Але ж як я покажуся перед богом, Віцеку? — через мить знову нахилиється над ним, не забуваючи про спадщину. — Скільки років я прожила з тобою і все коханкою... Гріх тобі буде за це, Віцеку. Ой, гріх!.. Давай повинчаємося. Давай! Чуєш?..

Він слухав її, і в його зиницях відбивався страх. А що, коли й справді на тім світі за гріх святі не приймуть його до раю?

— Добре, Вандо, — прошепотіли його обпечені гарячкою уста.

Вона миттю схопилася з місця...

Рузя добре пам'ятає, як того дня несподівано в їх домі з'явився ксьондз. Він покадив кадилом, проспівав псалом і надів персні на руки татусеві й Ванді. Рузя з острахом дивилася на це.

Увечері татусь хотів їй щось сказати. Навіть почав говорити про майно, гроші, про те, що він не залишить

так Рузю. Але знову впав у гарячку, а на світанку помер.

Рузя не забула, як потім везли його на кладовище. За труною йшло не більше десятка людей. І в очах Ванди Рузя бачила щось жорстоке.

Ванда дуже швидко все з хати продала. І зразу ж десь зникла. Батькових грошей у банку теж не стало. А згодом з'явилися поліцаї і виселили Рузю. Вони сказали, що будинок продано...

Рузя знову зітхнула. У тому зітханні — біль і розпука.

Що було потім — Рузя пригадує неясно. Дні зробилися схожими один на одного. Вона залишилася на вулиці в тому, у чому ходила. Ні гроша за душею. Куди дітись? Ні родичів, ні добрих знайомих. Що їсти? Як жити? Вона блукала голодна містом, спала, де застала ніч.

Одного з таких днів вона стояла біля якоїсь крамниці. Очі її блукали по вітрині. Враз погляд зупинився на пляшці з написом «Оцет». Вона стояла, думала і не могла відвести зору...

Рузі тоді вдалося увійти в крамницю і непомітно вкрасти пляшку. У якомусь темному під'їзді вона одним духом випила мало не всю рідину. Страшним вогнем обпекло горло, груди. Тисячею голок шпигало тіло. Йй хотілося блювати — не було чим. Хотілось кричати — не могла. Пальцями шкребла груди і повзла по землі.

Смерть не прийняла Рузю.

Хтось з перехожих побачив її і поспішив на поміч. Забрали до лікарні. Пролежала там два тижні. Тоді їй все-таки легше жилося, як тепер. У лікарні хоч годували...

Позавчора і вчора Рузя з ранку до вечора ходила по місту, просилася, щоб прийняли на роботу. Дарма... Скрізь одна відповідь: «Криза...» І більше вона вже не може ходити.

У глухому парку про щось потаємно, тихо шепочуться дерева. Звелася з лавки, постояла. І сіла знову. Куди іти? Як жити далі?..

Пам'ять силкувалась пробратись через густу темряву і не знаходила шляху.

А в той же час недалеко від парку, в якому сиділа Рузя, блукав і я, колишній майстер Віцекової майстерні.

Тепер, позбувшись постійного місця праці, я мав тільки випадковий заробіток на розвантажуванні товарних вагонів. Вільного часу багато. Він іде на виконання завдань комсомольської комірки, «дідуся».

Пізнім вечором після чергового мітингу, влаштованого на міському ринку, йду по вулиці Дубенській. Де б сьогодні переночувати? Подамся, мабуть, до Семена Кочерги, він уже якось приймав мене на ніч.

Позаду загупали чийсь кроки. Хтось ніби наздоганяв мене. Невже пронюхали слід? А кроки все ближче і ближче. Сховаюсь за ріг будинку.

Невисока постать вискочила на освітлену частину вулиці. Тарас.

— Щось скоїлось?

Тарас часто дихає:

— Будь обережним. Не заходь до Бориса.

— Чому? Що таке?

— Бориса, коли розкидав листівки, впізнав один старий знайомий. Погана людина. Може продати. Тепер Борис переховується.

— Зрозуміло. Де місце зустрічі?

— У неділю приходь у бібліотеку.

— Сподіваюсь, тебе ніхто не помітив?

— Здається, ні.

— Тоді — бувай, — міцно потиснули один одному руки.

...Минуло чотири дні. Ні Борис, ні Тарас не дають про себе знати. Субота тягнеться неймовірно довго. Врешті, неділя. Тарас походжає недалеко від входу в бібліотеку. Побачив мене, заспішив назустріч. Як він змінився! Обличчя схудло, ніби обвуглилось. В очах — смуток.

— Нема нашого Бориса, — з тремтінням у голосі говорить Тарас замість привітання. — Нема його...

— Арештували?

— Він забитий... У четвер пішов на цегельню, щоб переночувати у приятеля. Дорогою накинулись троє з ножами. Через дві години вмер у лікарні... Поширюють чутки, ніби порізали за якусь дівчину. Брехня! Це робота поліції. Борисова сестра розповідала, що він у лікарні перед смертю сам сказав це, навіть лікареві назвав прізвище одного запродавця. Та лікарю поліція наказала мовчати.

— А де ж тепер тіло?

— Вчора поховали Бориса. Розумієш, ми навіть не могли бути на процесії. Шпики вивідували, хто з'явився на похорон. Могли схопити.

— А де могила?

— Увечері підемо, подивишся.

Довгастиий насип свіжої землі чорнів на краю кладовища. На горбок чиясь рука поклала великий букет червоних квітів.

— Рано ти пішов з життя, Борисе,— шепоче Тарас.— Борис... Так і не знали всі справжнього твого імені, друже. Василь Гринько — написати б тут на обеліску. Комсомолец-герой, який мріяв про революцію! Чуєш, Терешку, ми посадимо тут весною дерево. Ясен. Борис дуже любив ясени. Хай він виросте високим і дужим. На свята вивішуватимемо на ньому червоні прапори. Добре?

— Обов'язково, Тарасе...

А через кілька тижнів — ще страшніша новина. Провокатор Іван Козак видав багатьох наших товаришів. Дефензива взяла сто сімдесят п'ять активних діячів — революціонерів. Що чекає їх?..

Працювати стає все важче. Тепер треба остерігатись на кожному кроці.

Комірка передала наказ: нині відбути в Холм за підпільною літературою. Квиток на потяг вже в кишені. Але до від'їзду ще добрих півтори години. Іду по Колійовій на бульвар, щоб там зачекати до відбуття поїзда. Вечір холоднуватий. Поривчастий вітер гонить по небу важкі сірі хмари. Мрячить. Треба підняти комір плаща, натягнути кепку.

На бульварі зрідка з'являються перехожі. Ось дві жіночі постаті. Досить стрункі. Надто вже виключно одягнуті дівчата. Високо підняті спідниці. В обох розтріпане волосся спадає на плечі. Вони чомусь не ховаються від дощу.

— Гей ти, кавалер! — наближається одна з них.— Чого блукаєш самотній?

«Певно, повії. Обійти б їх».

— Ти ще, видно, шмаркач?.. Хіба не бачиш, нудно мені самій. Пішли, — вона вже в якихось п'яти кроках.

«Але чий це голос? Такий знайомий... Я вже чув його десь. Хто ця дівчина?»

Я пішов їй назустріч. На мене перелякано дивилися з широким розрізом очі Рузі. Так, це була вона. Миттю закрила руками біде обличчя, повернулася, кинулась тікати у провулок.

— Рузю, зачекай! Чуеш, Рузю! — Я біг за нею. Вона тікала досить швидко, і все ж я скоро обігнав її, став навпроти. Зупинилась, дивилась долі, не могла підвести очей.

— Я давно тебе шукаю, Рузю. Де ти ділась?

Мовчала. Лише важко дихала.

— Ти заспокойся,— взяв її за руку.— Де ти пропадала? Чому мовчиш? Чи не впізнаєш мене?..

Її плечі раптом дрібно затремтіли.

— Ти плачеш? Тобі важко, Рузю? Що з тобою?

Голосно заридала і притулилась головою до моїх грудей.

— І навіщо я народилася на цей світ? — говорила крізь схлипування.— Нащо взяв мене Віцек з сирітського дому? Краще б умерла... Скажи, що робити?.. Як жити?..

Плач знову обірвав її мову. А коли трохи вгамувалася, з розпачем запитала:

— Може, краще мені, Терешку, під поїзд кинутись, як це зробила недавно одна наша нещасна подруга? У вісімнадцять літ мусила піти на вулицю. Та ще й заразилась сифілісом... Зроблю, як вона.

— Та ти що?! І з голови викинь. Не весь світ такий, як ти думаєш. Є ще люди...

— Ой, не вірю. Кому я тепер потрібна така?..

— Ти мене послухай. Ти ж закінчила шість класів гімназії. Можеш принести користь.

— Кому?

— Я познайомлю тебе з людьми... Через три дні я повернусь. Влаштую тебе на роботу. На, візьми поки що...— простягнув їй п'ять злотих.

Вперше подивилася на мене стомленими очима. У них я прочитав вдячність.

— Мені пора їхати.

— Спасибі... Я чекатиму...

Всю дорогу Рузя не йшла з голови. Як вона змінилася. Куди їй ділась ота безтурботна папшочка? Згада-

лося: «Від нього тхне мужиком...» Не мав тепер зла за ті слова. То вина скоріше Віцека, який нічого не шкодував для неї. Її треба врятувати. Треба!..

Коли повернувся, при допомозі Тараса і його знайомих Рузю вдалося влаштувати офіціанткою в їдальню. Вона добре справлялася з роботою. Минали тижні. Невдовзі її зв'язали з модрівською організацією.

Рузя ставала невпізнанною. Вона збирала кошти і продукти для політ'язнів. Щонеділі носила їм передачі до в'язниці. І ніколи не забувала провідати Станіслава Бронського.

Теплого травневого дня 1932 року я повернувся з чотириденної поїздки в Холм, куди їздив по літературу. На повороті Колійової вулиці зустрів Рузю. Була якась збуджена, знервована.

— Вчора закінчився суд, — відвела мене вбік. — Тридцять трьох комуністів судили. І Станіслава з ними. В залу нікого не пропускали, крім рідних. Але я пройшла.

— Як тобі вдалось?

— Сказала прокуророві, що я Станіславова наречена.

— Як вони трималися?

— Суд ішов три дні. Вони трималися мужньо, згідністю. Якби ти бачив і чув їхні виступи! Особливо Станіслава. Він схуд за час слідства, змарнів. Але духом був такий же міцний. Суддя йому: «Ви — ворог. Ви підриваєте підвалини держави!» А він: «Бо ця держава не для трудящих. А хіба може бути ворогом той, хто хоче людям, країні щастя?» Він говорив і говорив. Судді кричали, щоб замовк, не агітував. А він при кінці ще й вигукнув: «Хай живе пролетарська революція в Польщі!..» Зал бушував...

Рузя на мить перервала розповідь, а потім, зітхнувши, продовжувала:

— Зачитали вирок. Всіх засуджено на довгі роки ув'язнення. Вони встали і, тримаючись за руки, заспівали «Інтернаціонал». Поліція кинулась до них з гумовими палицями. У залі зчинився крик, плач. Всі подалися вперед, хтось, бачу, вдарив поліцаю. Я теж потягнула одного парасолькою по голові. Хотіли схопити. Ледве вирвалась із залу...

Недалеко стояла лавка під деревами. Сіли.

— А як з Станіславом?

— Вісім років тюрми...

Вона подивилась у високе небо, раптом сказала іншим тоном, мрійливим, світлим:

— Слухай, Терешку, ти знаєш, я зараз щаслива! Найщасливіша в світі!..

Дивився на неї і нічого не розумів.

— Ти?..

— Так. Скоро мене тут не буде. Я поїду у Варшаву. Хочеш, я покажу тобі один лист?

Дістала невеличкий клаптик паперу.

«Рузю, я ніколи не признавався тобі в тому, що оце хочу написати. Все якось не відважувався. Але зараз скажу. Я люблю тебе. Так, сильно люблю. Я покохав тебе вже давно. Ще тоді, коли ми одне одному підсували голки в словесних перепалках... Я вірив у тебе. Бачу, ти стала справжньою людиною. Рузю, я пропоную тобі стати моєю дружиною. Мене повезуть у варшавську в'язницю. Якщо згоджуєшся, то прошу, переїжджай у Варшаву, житимеш у моєї старенької мами. Вона добра. Ви сподобаєтесь одна одній. Станіслав».

Рузя, закинувши голову, знов дивиться у небо. Я, до краю схвилюваний почутим, встав і простягнув їй руки:

— Будь щасливою, Рузю! Тільки ж до весілля ще вісім років.

— Нічого. Я дочекаюсь.

Через два дні вона виїхала у Варшаву.

Коли невдовзі я прийшов до «дідуса», щоб взяти відозви, він сказав:

— Поліція арештувала двох комсомольців. Вчора приходили за Тарасом. Він змінив паспорт і виїхав до Любліна. Тобі, товаришу Дятел, наказано також залишити місто. Вирішено, щоб ти перебрався в Гощу. То прикордонна смуга. Для партії важливо там мати свої організації. Треба створити лінію для переправи в Радянський Союз відповідальних членів КПЗУ. Там є сильні організації «Сельроб-єдності» і кілька членів КПЗУ... Отже — в дорогу! Зв'язок тримай через мене або Френкеля. Щастя тобі!..

Шлях лежав на схід.

Розділ V

„НЕ ЗНАЮ ВТОМИ“

Сонце вже давно зайшло. Починалася темна сльотава ніч пізньої осені. З ровенського тракту в село Синів, місячи чобітьми багнуку, входила висока людина. У подорожнього за плечима теліпався напівпорожній рюкзак. Село вже спало. Лиш де-не-де у віконцях блимали вогники.

Незабаром у темряві чоловік швидше відчув, ніж упізнав, знайому хвіртку, намацав довгу клямку, скинув її і рушив подвір'ям до хати.

Григорій першим почув за вікном шарудіння. Хату обставили сніпками кукурудзиння, щоб утеплити стіни на зиму. І тепер бадилля зашелестіло дужче, ніж від вітру. Григорій підняв голову, і в ту ж мить хтось легенько постукав у шибку. Поспішаючи у сніи, хлопець вже на ходу почув, що в хаті прокинулись усі.

— Хто там? — приклав вухо до дверей.

— Свої. Не впізнаєш, Грицю? Відчиняй.

— Степац!..

Засув поповз управо. Рипнули двері, і в хаті почув(и), як у сніях цілуються. Мати похапцем засвічувала гасову лампу.

— Приймайте гостя! — ступили через поріг Григорій з братом.

Степана кинулись обнімати молодші брати і сестри. Лише мати, невеличка, худа, як перепілка, розгублено стояла біля печі. Він, врешті, якось вивільнився від усіх і, чомусь досі з тим же рюкзаком у руці, підійшов до неї. Потім поклав рюкзак, взяв її за плечі, поцілував:

— От, мамо, я і повернувся. Відслужив...— і глухий, надривний кашель перервав його мову.

— Що з тобою? Перестудився десь? Чи не хворий? Не бережешся,— вимовила з тривогою за його здоров'я.

— Та нічого, мамо.

Потиснув руку батькові, який теж стояв осторонь.

Сім'я сіла за стіл до другої вечері. Власне, лише перед Степаном парувала миска з якимось дивом залишеним борщем (чи не відчувало материне серце?), а решта сиділи довкола, і десять пар очей дивилися на Степа-

на. Так, у синівського селянина Уляна Гапончука — чимала сімейка. У найстаршої дочки Уляни і молодшої від неї на дев'ять літ Марини вже свої сім'ї. Степан — найстарший з братів, другий після Уляни. Решта — Михайло, Давид, Марта, Грицько, Мотря, Іван, Ольга, Тетяна — ще у батьковому гнізді. І це вони тепер дивляться, як Степан, зголоднілий після дороги, взявся до борщу. Та він чомусь раптом відклав ложку.

— О, я й забув, — витер рукавом губи, встав і, взявши рюкзак, поклав його на коліна. Розв'язував. Всі мовчки спостерігали. Дістав солдатське причандалля — ложку, мило, щось загорнуте у рушник. Потім пухнасту хустину.

— Це вам, мамо.

Мати зраділа. «Ой дитинко! Де ж ти на це стягнувся?..» Було видно, їй так хотілося приміряти синів подарунок, але соромилась, відклала. Проте всі просили: «Одягни, одягни»... І вона накинула хустину на плечі.

Була Фросина маленька, з худими, ніби дитячими, плечима. І просто невтямки було, як змогла вона народити і виховати стількох дітей. Всі здорові, високі — вдалися в батька.

Вона не знала просвітку за дітьми. Всіх одинадцятьо треба доглянути. Та ба! Цих одинадцять — то ще не весь її клопіт. Троє дітей — два сини і дочка — не встигли підросли, як важка хвороба обірвала їх коротеньке життя. А втім, хіба діти для неї були лише тягарем? Вони приносили їй і радість. Було приємно спостерігати, як ростуть, починають розуміти життя. І зараз вона, признатись, була рада з своєї долі. Рада навіть тому маленькому щастю, що старший син, їдучи з служби, не забув її, привіз подарунок.

Коричнева хустина пасувала до її світлих, глибоких очей.

— Ти, жінко, у мене зовсім як молода стала! — пожартував Улян.

— Та годі тобі, — зняла хустину.

Степан дістав ще два пакуночки з рюкзак. В одному — стьожки для Мотрі, в другому — сигарети для тата.

— А хлопці хай пробачать.

Григорій, що сидів найближче до Степана, побачив, що у речовому мішку, який Степан кинув під стіл, ще щось залишилось.

— А то що? — тихо спитав він брата, коли всі розглядали стьожки.

— Та... То так собі,— відказав і знову взявся до борщу.

Потім розпитували, як Степанові служилося. Він повідав про довгі роки муштри у Варшаві, про військові навчання, про те, що після того довелося ще й надстроково залишитись, і був при цьому якийсь нерадісний, надміру стриманий. Скоро сім'я відправилася на спочинок.

Другого дня всі пішли до праці. Степан ще залишився дома — відпочивав з дороги. Григорій повернувся на обід пізніше від інших. Він подався за якимось інструментом на горище і тут, у напівтемному кутку, зненацька натрапив на рюкзак, що його приніс Степан. Речовий мішок був майже порожній, лише на дні — якийсь вантаж. Григорієві згадався вчорашній вечір і непевна Степанова відповідь: «Та... То так собі...» Бажання подивитися, що там сховано, заволоділо Григорієм, і він швидко дістав з мішка квадратний пакунок. Поквапом розгорнув. Перед ним лежали книжки. Швидко перечитав кілька заголовків: «Маніфест Комуністичної партії», «Святоюрський процес», «Лодзь. Статистика безробітних»... Цих книг Григорій досі ніколи не бачив. Йому вже минуло п'ятнадцять років, він закінчив початкову школу в Синеві, перечитав, як йому здавалось, чимало книг, а ось про такі не чув...

Григорій мерщій загорнув книги, поклав їх на місце. Підвечір підійшов до брата. Той біля хліва ладнав обору. Степан виглядав хворобливо. Глибокий кашель заважав йому говорити. Та не сиділося в хаті, і він пробував поратися по господарству. Гриць стояв поруч, дивився на його руки, чомусь мовчав, а потім запитав:

— Слухай, Степане, от у нас у Синеві зараз багато молоді підросло. Та от з наукою... Сам знаєш... Де її здобути?

— Хто має гроші — той учиться. Є гімназії.

— Я не тільки про таку науку. Ми не знаємо, що й до чого... Є от різні партії... Солтис Суботюк залякує декого, говорить, що і за «Сельроб» судити будуть. От би трохи нас на путь наставити...

Степан опустил лату на землю, якимсь довгим поглядом глянув Григорієві в очі.

— Я, знаєш, не політик... — видно було, сказав так, щоб перевірити, що то за цікавість у брата: просто так чи по-серйозному.— А тобі теж далеко до неї. Зелений ще...

— Степане, ти не крийся від мене. Я бачив твої книжки...— змовницьки повідомив Гриць.— Не бійся. Їх би краще сховати... на всякий випадок.

Для книг вони справді знайшли ліпшу схованку. Степан, на подив Григорія, розкрився перед братом.

Гриць довідався, що не випадково Степан хворим приїхав додому. Вже на другому році служби брат потрапив під вплив солдатів — членів Комуністичної партії Польщі. Вони відкривали перед ним, двадцятилітнім парубком з села, те, чого досі не знав. Степан став членом КПП. Він виконував нелегкі обов'язки зв'язкового. Передати пароль про зібрання, доставити літературу — то були його справи. Шостого листопада 1927 року, коли Степан приніс до казарми підпільні відозви, його накрили жандарми.

У комендатурі довго допитували, катували. Кілька разів кидали до карцера. У темному льосі на цементованій долівці води вище кісточок. Після чергового допиту його кинули сюди на всю ніч. Знесилений, він впав у воду. Тут Степан і простудив легені. Від нього ні про що не дізналися. Польовий суд засудив його до двох років тюрми. Оце з її застінків він і повернувся додому.

І треба було статись, що Григорій, допитливий хлопець, викликав його на відвертість, пообіцявши повне збереження таємниці перед усіма. Але якщо її й справді ще вдалося зберігати певний час перед матір'ю, батьком і малими братами та сестрами, то Давид і Михайло, старші від Григорія на кілька років, теж стали помічниками Степана. Підпільні книги пішли по руках. Вечорами хлопці напружено й уважно слухали Степана.

Зимова біла пороша вкрила землю.

Григорій за останній час неспізнано змінився, змужнів.

Як досі складалося його життя? Після роботи вечорами — завжди у хаті-читальні. Тут, у цьому приміщенні, років чотири тому була «Просвіта». Але у 1925 році «Просвіту» в Синеві закрили. Влада визнала її комуністичною. Проте будинок залишився. І сюди ще прихо-

дила молодь. Григорій міг тут зустрітися з хлопцями, з своїм другом Антоном Солімчуком. Той приносив сюди свої картини, над якими просиджував весь вільний час. Кажуть, з Антона буде справжній художник. Наступного літа збирається поступати в гімназію у Рівному.

Усіх, хто приходив до хати-читальні, Гриць знав, бо разом ріс, пас корів з ними. Тихий, зрівноважений Максим Мальчевський. Він надто лагідний і спокійний хлопець. Не минали сюди стежки старший брат Антона Солімчука — Роман і їхня мрійлива сестра Явдошка.

Може, вони вчащали сюди тому, що у селі було скучно вечорами, а тут все ж таки веселіше? А може, щоб порадитись, поговорити? Як би там не було — їм хотілось якоїсь справи. І вони створили свій гурток. Розчували і ставили п'єси, співали. У Григорія був дужий, красивий голос.

Та ось цієї зими Григорій зрозумів, що все це — лише дитячі забавки. Співи, концерти? Ну й що? Навколо вирує повне складних суперечностей і боротьби життя. Він все частіше приходив у хату-читальню неговіркий, сидів і лише мовчки слухав та спостерігав за тим, що діється. Антон допитувався, що з ним сталося, — він відмовчувався. Гриць почав задумуватись над життям серйозно. Часто перед його очима виникає страшна картина з недавнього минулого Синева...

...Дядька Андрія, матиного брата, жандарми вели за село розстрілювати. З ним ще кількох чоловік вели. У них були скручені назад руки. В дядька Андрія розкуйовджена чуприна спадала на чоло. Люди стояли біля дороги, не в змозі чим-небудь допомогти приреченим. Грицько бачив, як плаче мама. Йї було жаль Андрія. Він був ще зовсім молодий. Йому лише двадцять років. І його зараз розстріляють...

І Грицько теж заплакав. Йому дуже жаль стало дядька. Він гарний і добрий. Якось навіть подарував Грицькові зірочку. То була зірочка дядька Андрія. У 1920-му він пішов добровольцем до червоних кіннотників. А коли встановився кордон, дядько залишився тут, під панами. Тоді він зняв зірочку з кашкета і подарував її семилітньому Грицькові, який щодня молив дядька Андрія: «Дайте її мені, дайте»...

А тепер дядька ведуть розстрілювати. Невже він його більше не побачить? За що ж це? Певно, за те, що був

у червоних? Правда, люди кажуть, що вчора скоїлась пригода. Проїздили селом панські конвоїри. Десь з городів пролунали постріли, і всі три конвоїри попадали мертвими. А увечері в село круками наскочили жандарми. Це вони ведуть дядька і ще шістьох за село.

Колона пройшла. Люди розходилися по хатах. А мама стояла на дорозі і не знала, що їй робити.

Грицькові захотілося будь-що простежити, куди їх поведуть жандарми. Він залишив маму і помчав городами за село. Коли вискочив з крайнього городу Ганни Побережнючки у поле, вгледів, що їх уже поставили один біля одного обличчям до села. А навпроти стояли сім карабінерів. Посеред тих, які дивилися на село, він впізнав дядька Андрія. Вітер висмикнув йому з-за пояса сорочку і теліпав нею. На дядька Андрія і його друзів націлили карабіни. Грицькові здалося, що дядько побачив його, бо на його обличчі він помітив посмішку. Дядько подивився високо в небо і крикнув:

— Хай живуть Ради! Хай живе комунізм!..

Тишу над селом розпанахали постріли. Дядько впав. І ті шестеро впали. Грицько бачив це. Він вкляк до землі і заплакав тепер судорожно, надривно...

Все те — в Григорієвій пам'яті. Спогади переплітаються з найсвіжішими новинами, з розповідями Степана, і хлопець починає іншими очима дивитися на світ.

Прийшовши якось увечері в хату-читальню, він зупинився біля картини Антона. Намальована масляними фарбами голубка зринала над будинком у небо. За нею — двоє меншеньких. Вона вчила літати своїх дітей. І ті двоє несміливо здіймались у височінь.

Антон дуже хотів почути думку Григорія про картину. Він довго працював над нею, вважає її вдалою і ось чекає, що ж скаже про неї друг.

— Птахи вчать літати. Старші їх вчать. Правильно все. Картини — це добре. А життя? Людям теж потрібні крила.

Антон видивився на Гриця. Він не розумів: чи схвалоє картину Гриць, чи, навпаки, критикує?

А той, оглянувши, що в хаті-читальні залишилися крім Антона ще й Максим Мальчевський і Сашко Шевчук — його близькі товариші, дістав з-за пояса книгу, яку взяв у Степана.

— Так, людям, як і птахам, потрібні крила. Думаю, що одних концертів і картин для нас тепер мало.

А через день він привів сюди Степана. Познайомив з товаришами. Вони допізна читали, говорили про болячки життя, сперечалися. При вході неодмінно виставляли чергового, щоб у читальню не увійшов хто-небудь чужий.

Одного разу на їхнє зібрання прийшов невисокий, худорлявий хлопець. Був він одягнутий бідніше і простіше від інших. Сидів тихо віддалік і не встриявав у суперечки. Григорій, звісно, впізнав його. Це — наймит багача Гната Рибаря. Звуть його Сергій Євчук. Григорій знав і про те, що Сергій живе у Синеві вже років п'ять. Прийшов він сюди чотирнадцятилітнім хлопцем і почав пасти громадських корів. Два роки він ходив за чередою. Григорій деколи бачив його у полі. Але ніколи не міг з ним зйтися. Сергій йому видавався якимось дивакуватим. На пасовищі він любив більше залишатися наодинці. Ляже бувало на спину, довго-довго дивиться в небо, і тоді завжди сумні його карі очі веселішають. Або щось тихо муркоче собі під ніс. Хлопці казали, що він щось записує. Ніби складає вірші... Але Григорій не вірив у це.

Та коли якось худоба зайшла у шкоду, а Сергій, задумавшись, сидів і не помітив цього, наскочив лановий, схопив Сергія за піджак, і з-за висмикнутої сорочки випав на землю зігнутий вдвоє зошит у синій обкладинці та огризок олівця. Тоді Гриць і сам подумав, що Сергій, видно, таки щось пише. Одначе Євчук мовчав і ніколи не заводив мови про свій зошит.

Згодом взяв його до себе батраком Рибар. У глітая було двадцять гектарів землі, четверо коней. Наймитові вистачало роботи. Рідко він появлявся у хаті-читальні.

Після зібрання Гриць ішов вулицею поруч з Сергієм. Вони відстали од решти хлопців. Лунко́ серед сонної тиші села під їх кроками порипував сніг. На небі яскраво палахкотів місяць, розсипаючи на снігу жовтаві іскорки. Гриць приглядається до шупленької фігури Сергія. «Як він вправляється там у Гната?» — думає з співчуттям. Всі знали, що Рибар — крутий чоловік. Такий з наймита останні соки витисне.

— Як ти живеш, Сергію? — запитав.

— А так. Щодня робота. І не вирвешся. Ото сьогодні якось вдалося.

— Ти б приходив до нас частіше.

— Спробую.

Вони потроху розговорились. І Гриць довідався, що Сергій з села Тудорова. Це всього кілометрів за чотири від Синева. Сусіднє село. У нього там мати. В сім'ї крім Сергія ще трое дітей. Скрутно було вдома, і він мусить наймитувати.

Григорію жаль Сергія. Все-таки, хоч вони й не багаті, але ж ще якось стягають кінці з кінцями. Поки батько має силу — дає раду господарству. Та й землі вони мають трохи. Хай небагато, хай горбиста, але все-таки земля. І якщо добре доглянути її, то можна дотягнути до нового хліба. А в Сергія — нічого...

— Ти, Сергію, не сумуй. Вірю, так воно довго не протримається. Не стерпить народ.

— І не повинен! — Він сказав це так рішуче, що Гриць подумав: як це не схоже на того Сергія, якого він знав раніше. — Ось ви сьогодні читали про Святоюрський процес, що відбувся у Львові над комуністами, про розправу над ними. Значить, недарма пани так бояться партії. Організація — це для них смерть. Бо ж тільки гуртом можна щось змінити.

— Це так, але люди ще не підготовлені.

— Хто зна... Адже навіть на початку двадцятих років вже була неабияка єдність у спільній боротьбі. А це ж майже десять років тому. Проте, справді, сьогодні село — ніби у якійсь сплячці...

— Ти думаєш, що по селах немає комуністів? Думаєш, що немає їх у нас у Синеві, у твоєму Тудорові, в Гощі, у Терентіві?!

— Поки що особливої роботи не видно... А якщо діють, то, мабуть, розрізнено.

Гриць хотів заперечити, хотів доводити, що Сергій судить надто строго, що вимагає вже тепер чогось неможливого. Ще, мовляв, треба почекати. Підготувати більшу кількість людей. Головне зараз — це пропаганда. Поширення наших ідей. Ці думки, почуті від Степана, вичитані в книгах, він хотів висловити Сергієві. Але він бачив, що це зайве. Що він і сам вже хоче якогось живого діла, а не лише розмов, суперечок. І так само, як і Сергій, в душі незадоволений млявістю роботи. Так

він думав, хоч не розумів, за якими саме законами має вестись ота боротьба.

І він нічого не сказав. Лише потиснув Сергієві руку.

Вони вже пройшли біля обійстя Рибаря, але Сергієві чомусь не хотілося йти спати. І Григорієві теж. Вони пройшли вулицею далі, вибралися аж на край села. Вкутане сніговою ковдрою, про щось снило мовчазне поле.

— Сергію, я чув, ти пишеш... А я й не знав...

— Та... Бавлюсь...

— А я ніколи й не слухав, що там у тебе... Якщо не секрет, прочитай.

Сергій опирався. Казав:

— А якщо погано...

Але потім таки згодився:

— Ну добре. Ти — мій перший суддя.

Він став якимсь урочистим. Під місячним сяйвом Гриць бачив його чіткий, правильний профіль, з широким розрізом і густими віями очі. Свіжим юначим голосом, у якому вловлювалось тремтіння, він почав:

По дощі, по бурі, гromі
сонце нам сміється знову,
хоч тремтять краплини-сльози,
та крізь плач сміються лози
і співають про любов.

І хоч був мороз, хоч блимав під місяцем холодний сніг, Грицеві здалося, що він бачить травневу грозу і веселку на все небо.

Йому зробилося легко на серці і по-весняному радісно. Глянув знову на Сергія, а той зняковів. Видно, вважав цей вірш за несерйозний. Потім підвів очі і розмірено, натхненно прочитав:

Не знаю страху, не знаю болю,
буду міцний, мов креміль.
Прагну свободи, прагну двоюою,—
згинь же, проклята теміль!..

Гриць просив читати ще і ще, і Сергій читав про Горинь, про рідне село, про важку долю своїх земляків. Здавалось, якась знайома з дитинства мелодія вливалася

в Грицеву душу. Вона пахла небом і полями, сіном, маминими руками, колючою стернею по жнивях, грозами і градом у полі, коли він босим пас корів, ступаючи по груддю порепаними ногами. У ній чувся шум червоних прапорів.

І Гриць гаряче обняв Сергія. Він знав трохи поезію: закінчив чотири класи, читав книги. І відчував, що Сергієві вірші — то не просто забава.

— Ти молодець. Твої вірші беруть за душу, Сергію. І коли це ти встиг?

— А так, вечорами, коли Рибар вкладається спати. Раніше писав у полі, коли пас.

— У тебе справжній талант, Сергійку. Слово честі. Тобі треба вчитися. Чуєш? Обов'язково! — термосив він хлопця за рукав.

— Вчитися...— гірко посміхнувся Сергій.— Добре казати. За що? Хіба ти не знаєш, що я працюю за харчі і одяг?.. На руки мені не дають ні гроша. Куди бідному до науки...

— Але ж ти не маєш права губити свої здібності.

Гриць говорив це, а в душі і сам відчував, що його слова — то лише порожні фрази, що Сергій правду сказав: звідки йому вчитися?

Пізно вночі вони попрощалися, як сердечні друзі.

Сергій почав частіше бувати на сходинах синевської молоді. Гриць розповів всім про його вірші. Молодь захотіла почути їх. Сергій два вечори підряд свої вірші читав їм напам'ять. Всі згодилися з Григорієм, що у Сергія є талант, що йому необхідно продовжити навчання. Але на які кошти? Це питання скалкою стояло перед усіма.

Грайливими струмками віддзюркотіла весна. Йшло літо. Антон Солімчук вже злагодився в гімназію. Ніхто не сумнівався, що він буде вчитися. Антонові картини всі хвалили. Він пробував складати музику до пісень, і в нього це теж виходило добре. Всі пророкували йому велике майбутнє. Але люди з смутком думали про Сергія.

Гриць кілька днів ходив до сільського учителя Ружицького. Всі його поважали за чуйність, доброту. Він уважно перечитав два зошити віршів Сергія, які йому приніс Гриць, і довго думав. А тим часом хлопці потаємно про щось радились, щось затівали.

Завтра Антон Солімчук мав від'їжджати до Рівного.

Там він складатиме екзамени для вступу в приватну гімназію з українською мовою викладання.

Ввечері у хаті-читальні зібралося багато молоді. Був тут старший брат Антона — Роман, який вже вчився у другому класі гімназії. Були Максим Мальчевський, Сашко Шевчук і Сашко Кравчук, Григорій з трьома старшими братами, Євдокія Солімчук. Прийшло й багато нових. Розмовляли, жартували, прощались з Антоном. Сергій сидів зажурений. Видно, він у душі заздрив Антонові.

Потім підвівся Степан Гапончук. Він був найстаршим серед молоді. Відкашлявся і сказав:

— Дозвольте. Громада мені доручила сказати кілька слів. Завтра їде до Рівного, щоб здобувати там освіту, Антон. Бажаємо йому домогтись науки, стати захисником простих людей. І є ще, друзі, між нас один обдарований хлопець. Ви його знаєте. Наймит. Без сім'ї. Сергій Євчук. Йому треба вчитися. Такі люди дуже потрібні нашому народові.

Степан дістав згорток.

— Розуміємо, що йому нема за що вчитися. Але громада так не залишила хлопця. Ось, Сергію,— Степан пішов до задніх рядів, де сидів Сергій,— тобі від людей Синева. Зібрали. Добровільно люди склалися. Ідь, вчися. На перших порах вистачить. Далі допоможемо спільно.

Сергій встав, взяв у руки згорток з грішми, і на очах у нього виступили сльози. Він довго не міг говорити. Врешті, відійшов трохи, сказав:

— Спасибі... Не сподівався... Я не підведу вас, люди. І все віддам вам...

Вручили йому і рекомендаційний лист учителя Ружицького.

Наступного дня Антон і Сергій поїхали до Рівного. А через тиждень село вже знало: обидва вони прийняті до гімназії.

Степан Гапончук трохи поправився вдома. Він уже менше кашляв, зміцнів. І тепер рідко сидів на місці. Щезав з села на кілька днів. А потім повертався втомлений, але радісний. Гриць дізнався, що брат буває в навколишніх селах — Курузванах, Тудорові, Межиричах, Гощі, Терентієві. Там він має своїх однодумців:

Не вдалося хлопцям приховати від матері того секрету. Вона довідалася, що її старший син займається «страшним» ділом, і пройнялась тривогою. Вона вмовляла його лишити те все: боялась за його здоров'я і життя. Та розмови з Степаном не допомогли. Він і далі займався своїм. Більше того — до підпільних партійних справ все більше призвичаювались її три молодших сини: Михайло, Давид і Гриць. Фросина зробилась якоюсь ще меншою, настороженою.

Одного дня на подвір'я увійшли два поліцаї. Фросина так і обімліла. Синів і чоловіка дома не було.

— Чого вам? — спитала вона і чомусь не впізнала свого голосу.

— Зробимо обшук, — пояснили.

Вони довго нишпорили в кожному кутку, заглянули в скриню, полізли на горище. Перекидали сніпки у столі. Вона ходила за ними бліда і думала, що дарма сама досі не заглянула в кожну щілину своєї хати, бо що ж буде, коли вони зараз щось знайдуть? Але вони, так нічого і не знайшовши, пішли.

Як і Степан, її молодші сини теж почали щезати на весь день з хати, і вона вже знала причину тієї відсутності. А хлопці виходили на важку дорогу. Того літа 1932 року вони всі троє — Михайло, Давид і Гриць — стали комуністами. І Гриця між собою почали звати не Григорієм Гапончуком, а Бояном.

...Осінь мжичка знову засіялася над Синевом. Такої пори три роки тому повернувся з служби її син Степан. А тепер ось пішов з хати і не повертається. Фросина довго чекала його. Виходила вечорами до воріт, стояла, наслухалась: може, появиться...

Він не повернувся. Чула — перейшов кордон... А може, й загинув... Мати злягла і в гарячці кликала синів, наказувала, щоб вони нікуди не йшли з дому.

Потім веселкою впала на Синів весна. Засміялась природа, заклекотіла повними водами у берегах Горинь. Такого погожого квітневого дня 1933 року Грицеві передали сигнал: «Бути сьогодні надвечір у Шиткові. Пароль — «Схід».

Гриць добре знає Шитків. То глухе урочище над Горинню. Там річка робить великий заворот і крутить води у вирвах. Туди рідко хто заходив. Навіть коли діт-

лахи пасли корів, ніхто з них не купався у тому місці в Горині, бо казали, ніби у Шиткові трапляються обвали.

Сонце червоною кулею падало за гаєм, коли Григорій підходив до Шиткова. Над скелею його перестріли двоє.

— Пароль?

— Схід.

В урочищі зібралось до двох десятків чоловік. Гриць зустрів тут своїх братів — Михайла і Давида. Упізнав друзів дитинства Максима Мальчевського, Олександра Шевчука, Олександра Кравчука. Вони і ще кілька чоловік з Гощі, серед них Юхим Українець, вважались представниками організації комуністів від Гощанської гміни. Були тут представники і від Межирицької та Тучинської гмін.

Почали раду. У всіх думка одна — організації в селах сильні, але розрізнені. Немає загального керівництва, зв'язку. Треба створити райком компартії. Називали людей. Серед п'яти імен Григорій почув і своє — Боян.

Всі розійшлися. Залишилось п'ятеро: Григорій, Арсен Панай з села Янівки, Максим Мальчевський, Олександр Шевчук, Олександр Кравчук. Вони, ці п'ятеро, відтепер мали керувати боротьбою на Гощанщині.

Потрібен був секретар. Людина, яка вела б усіх за собою. Досвідчена. Арсен Панай говорив:

— Я думаю над цим, товариші. Всі ми ще молоді. Всім нам ще вчитися під час боротьби. А секретар, мені здається, має бути особливо людяним, чуйним. Людина з великою вірою в мету нашої боротьби. Я багато чув про товариша Бояна. Знаю, що його люблять люди. Він справжній друг. І на нього можна покластися. Думаю, бути товаришу Бояну нашим секретарем.

З Арсеном погодились всі.

Темна ніч вже сховала і гай, і річку, і людей.

Гриць вертався через поле додому сам. Зірвавсь дужий вітер. Він жбурляв в обличчя краплинами різкого дощу. З низин тягнуло прохолодою. Та він не помічав ні холоду, ні вітру. Крокував швидко, а в душі вирували незнані досі почуття. Високе довір'я виявили йому сьогодні комуністи. Він — секретар райкому. Вуста шепотіли рядки з Сергієвого вірша:

Не знаю страху, не знаю болю,
буду міцний, мов кремень...

Рвучкі пориви вітру обривали той голос, але Гриць знову і знову повторював чисті і важкі, як кремення, з якого викрешують вогонь, слова:

Прагну свободи, прагну двобою!..

Розділ VI

ЗУСТРІЧ З БОЯНОМ

Знову я на Кам'яній горі. Скільки часу минуло відтоді, як ми з Гнатком Власюком виглядали звідси, коли на шляху появляться червоні кіннотники! Дванадцять літ вже сплигло від того липневого дня. І знову липень...

Заходить сонце. Годі сидіти. Пора! Он між тополями над дорогою — наша хата. Як там батьки? Я вже засу-мував за селом і за рідними.

— Сину! — скрикнув батько, коли розчинилися двері. — Що ж ти мовчав останній час?! Ми вже всяке думали, — поклав руку на плечі.

Мати схудла, обличчя всіялося зморшками.

— Постаріли ви, тату.

— Не від добра, сину. У багача росте живіт, а в бідняка — горб. Я на спині щоденно переносу не менш як сто пудів збіжжя лихваря Гриншпуля... А як же ти, Терешку? Безробітний? — запитав.

— Не пропаду.

Вечеряли. Батько розказував про сільське життя, про те, як людей мучать штрафами. Штрафів дуже багато. Немає у собаки медальки на шиї — штраф, користуєшся кресалом або запальничкою — штраф, виріс на городі куц тютюну-самосаду — штраф: мовляв, підриваєш державну монополію на тютюн і сірники; немає відхожого місця, протипожежного інвентаря, таблички біля воза, дзвоника коло саней — все штрафи, штрафи. Скрізь плати — куди не ступиш: гербове — за кожну бумагу,

копиткове, рогове — за виїзд на торгову площу. Годі й перерахувати, хай їм біс!

Повернулась з вечорниць сестра Федося, зраділа:

— Добре, що приїхав. Жнива. Тихона забрали до війська. Татові одному важко.

Вона виросла, розцвіла, як рожа. Їй уже двадцять літ.

— Скоро будемо заміж віддавати,— посміхнувся батько.— Уже й жених є. Довготелесий Тиміщ з глузду сходить.

Федося засоромилася, пішла спати.

Уночі я довго думав, як же справді жити далі, як бути з роботою.

Уранці прийшли Гнатко Власюк і Назар П'ясецький. Гнатко кинувся обнімати.

— Ну, здоров, міський пане,— жартував.— Розжирів на чужих харчах?

Гнатко став струнким, міцно збудованим парубком. Чорне густе волосся здіймалось над високим чолом. Гнатко працював тепер у шевській майстерні єврея Шими, а Назар — на будівництві військової казарми у Гощі.

— Ти можеш теж туди піти. Там потрібні робітники,— каже Назар.

Розговорились. Гнатко допитувався, чим крім роботи я ще займався у Рівному. Потім сказав:

— Є і тут за що братися! Є надійні люди. Та будь обережним.

Виявилось, Гнат і Назар — вже комсомольці.

За порадою Назара я пішов працювати на будівництво. Зібравшись знову по кількох днях утрюх, ми створили першу комсомольську комірку в Гощі. Хлопці довірили мені секретарювання. Міркували про поповнення. Можна створити ще дві комірки: одна — Вісаріон Власюк, Адам Новак, Павло Карп'юк і друга — Полікарп Білоус, Марія Українець, Адам Євчук. Всі підготовлені.

Дні в'яжуться у ланцюг. Важкі дні, сповнені працею на будівництві казарми, допомогою батькові.

Встановили зв'язок з Юхимом Українцем — гощанським комуністом. Одного разу він сказав мені:

— Будь о десятій вечора в Червоній долині. Біля трьох сосен.

Червона долина — за два кілометри від Гощі. Її

називають так тому, що тут збираються підпільники. Колись на цьому місці шумів бір, але Ісаков вирубав його і, ніби на пам'ять, залишив три високі сосни, що, мов вартові, стояли в ряд.

У напівтемряві важко розгледіти обличчя ще чотирьох чоловіків. Юхим Українець повідомив:

— «Сельроб-єдність» оголошена урядом поза законом. Чиняться розправи над її членами. Мусимо розповсюдити листівки з протестом проти цього. Зараз ви їх тут і отримуєте. Товариш Дятел — секретар комсомольської комірки — розповсюдить листівки на будівництві військової казарми. Є заперечення?

— Немає.

— Ще одна справа, — каже Юхим, дивлячись на мене. — Товариш Дятел у комсомолі з 1929 року. Добре зарекомендував себе і в Рівному, і в Гощі. Рекомендую його в члени КПЗУ.

Я побачив у темряві, як люди підняли руки...

Звання комуніста поклало на мене нові обов'язки. Відтепер я назавжди присвячував своє життя боротьбі. Які ж випробування чекають мене попереду?..

Хотілось насамперед добре виконати перше доручення Юхима.

Нова казарма для третього прикордонного батальйону споруджувалась всередині військового містечка. Робітники будови приходили на цю територію по перепустках. Вартові старанно охороняли, щоб у містечко не проник ніхто сторонній.

З Назаром ми звечора заховались у підвалі. Коли стемніло, вилізли зі схованки і всюди понаклеювали листівки. Приліпили кілька і на поліцейський будинок. Тут же на будові і ночували в одній з будок.

Вдосвіта вдарили в рейку: початок роботи. Непомітно вибралися з будки і з усіма стали до праці.

Через годину на будову примчала група поліцаїв, контррозвідників. Довго випитували щось у керівників будови, а потім вишикували всіх працюючих.

— Хто залишався цієї ночі тут? — заклавши руки за спину, став перед строем контррозвідник.

Всі мовчали.

— Признавайтесь. Ось цей капрал бачив одного з вас вночі за розклеюванням листівок. Він упізнає зараз.

Невисокий, опецькуватий капрал, прищуливши очі, вдивлявся в обличчя кожного. Невже він справді бачив? А якщо впізнає?

— Признавайтесь. Говорю востаннє.

Всі мовчали.

Капрал проминув одного, другого... Ось він став навпроти, окинув поглядом з ніг до голови, затримав погляд на обличчі... Пішов далі. Від серця відлягло. Він не впізнав.

— Ти, бидляку, якщо бачив уночі, чого не затримав? А ще прикордонник! — визвірився на нього контррозвідник.— Під трибунал підеш!

— Пане капітан, хто міг подумати...

— Як він виглядав?

— Довга чуприна, зачесана догори...

— Давай подивимось ще раз.

«Погана справа. Довга чуприна у мене і ще в одного хлопця з Красносілля. Але у того є свідки, що він рано прийшов на роботу. А в мене? Вдома навіть не знають, де ночував. Ще проговоряться...»

Капрал знову йде вздовж шеренги.

— Можливо, був цей...

Поліцаї схопили хлопця з Красносілля. Почали допитувати. Але чоловік вісім виручили його.

— Він прийшов на роботу з нами.

Капрал іде далі. Знову став навпроти мене.

— І цей подібний,— гугнявить.

— Де був уночі? — запитав капітан:

— Звичайно, вдома.

— Брешеш. Признавайся,— потягнув шпіцрутеном по спині.— Забрати у поліцію.

«Попався, як хлопчисько... Ех...»

— Постривайте, панове. Як можна заарештовувати невинних? — Це голос австрійця Крупа, літнього чоловіка.— Хлопець тут ні при чому. Вчора ми з ним разом пішли з роботи. Спали у нього на сіннику, а вранці повернулися разом. Капрал обізнався. Він, бачите, обличчя не розпізнав, а чуприну вночі помітив.

Круп не відступав від капітана, жестикулюючи, наполегливо доводив, що мене затримали безпідставно.

Я не сподівався на таку підтримку. Капітан, сплунувши спєресердя, кинув злий погляд на капрала, наказав:

— Відпустити!

Вони пішли у штаб.

Почувся сигнал: «Продовжувати роботу!»

Круп спокійно працював поруч. Дивна людина, цей Круп. Потрапив у полон до росіян, а потім, після підписання мирного договору, залишився у Польщі. Вів мандрівне життя. Заробляв на майструванні, все пропивав. Жив самотнім, не мав свого кутка. Спав де попало. Мені було шкода його, і я деколи запрошував Крупа до себе. Мати давала йому що-небудь поїсти, і він був вдячний їй за це. Круп любив віч-на-віч поговорити на політичні теми. Лаяв фашистів, Гітлера, наспівував «Інтернаціонал». І все ж я побоювався, що він міг виявитись провокатором. Тому ніколи не був з ним відвертим.

І ось тепер...

Дивно, що після цього випадку Круп анітрохи не набивався в приятелі. Він згодом сказав:

— Знаю, то була твоя робота, хлопче. Але мені шкода тебе. Не довіряєш — і добре робиш...

Скоро казарму скінчили. Круп пішов далі шукати нову роботу. Його таємничу особу так і не вдалося розгадати.

Леся Козарчук ще до Рівного написала мені кілька листів. Були вони спершу чисті, як гірські струмки, щирі, а потім все коротші, якісь стримані. Я розумів її. Вона ставала дорослою, мене ж бачила так давно...

По приїзді в Гошу зустрілися. Розмова чомусь не клеїлась. А потім зустрічі з Лесею ставали все рідшими.

Настали Першотравневі дні. Юхим Українець спочатку передав: від політичних акцій утриматись. Поліція, мовляв, зразу виявить, що це справа підпільної організації. Проте нам не хотілося сидіти склавши руки.

На краю кладовища, трохи осторонь від інших могил, — довгастий горбок. Під ним вічним сном спить червоноармієць. Він поліг у боях за Гошу у 1920 році. Люди поховали його тут з почестями.

За останні роки могилу дещо запустили. Тепер ми прийшли сюди з квітами, фарбами, деревцями. На свіжій дошці червоним кольором заграла зірка. Посадили два явори. Потім все ж ми отримали завдання: вивісити в селищі прапори, поширити листівки. Я повинен був організувати мітинг.

Пізнім вечором мітинг молоді відбувся тут же, на цвинтарі. Повернувшись додому, забрався у стодолу, лежав і думав. Був чомусь незадоволений собою. Чого б? Мітинг ніби пройшов непогано. І все ж, здається, говорив я з людьми сухо, непереконливо. Тепер чекав на Гната і Назара, які повинні б невдовзі повернутися з завдань.

Тиждень тому, досить пізно ідучи з комсомольських зборів, ще здалеку я помітив, що в хаті світиться. «Чого б це? Невже поліція?..» Підкрався до вікна, зиркнув у шибку — в хаті велася мирна розмова. За столом сиділи свати. Чи не від того довгошийого Тимоша, сина багача Сидорчука?.. Таки від нього. Зайшов до хати.

— Отже — півгектара. Решта — подушки, перини, одяг. І по руках. Згода? — хитався підпилий сват.— Де знайдеш такого жениха?! Багач. А твоя — бідна. Таких багато. Дивись — прогадаєш. Скоріше згоджуйся, бо підемо далі.

— Для дитини я нічого не шкодную. Але ж крім неї у мене ще он скільки! А земельки — клаптик.

Батько здається мені безпорадним, мов дитина.

— Не згоден? То не будемо тратити часу. Де наші шапки?..

Мати сиділа зажурена, мовчазна. Побачивши, що свати йдуть, звелась:

— Добродії, зачекайте! Може, жених згодиться на чверть гектара? Федося ж гарна, роботяща... Чого ви так поспішаєте?

Ті стояли в нерішучості, потім сказали:

— Спитаємо молодого. Він чекає в сінях.

В хату ввійшов Тиміш. Виклали йому умови.

— Батько сказав, щоб сватали мене тоді, як дадуть півгектара приданого,— відповів.

До болю стало шкода батьків, пік сором за людей від цієї розмови.

— Ні, не могу півгектара, — опустив голову батько.

— Тоді йдемо далі,— свати ступили до порога. Тиміш занепокоївся, потай зиркнув на Федосю: раз, удруге. Вона, видно, подобалася йому.

— Зачекайте,— вимовив.— Я зараз збігаю до тата, запитаю.

Тиміш вискочив з хати.

— Пропав би він із своїм багатством. Не йди за нього, довгов'язого,— сказав я тихо Федосі.

— А хто мене, бідну, візьме? — заплакала.— Він негарний, але ж любить.

Прийшов Тимошів батько, Сидір Сидорчук.

— Та в мене ж такий син! Ви чули його голос? Йому в церкві співати! — взявся вихваляти Тимоша. З півгектара так нічого і не попустив. Ще й додав:

— На півгектара лише тому згодний, що Федося подобається нам.

Батько стояв безпорадний, сам не свій.

— Віддавайте, тату, і мою частину, і Тихонову. Хай подавляться.

Всі здивовано глянули на мене.

— Так. Це вирішено. І повторюю: нехай подавляться...

Після водохрещення вони побралися...

Так, ростуть хлопці й дівчата. Але яка ж радість від того, що виросла Федося, що прийшла пора — і віддали її заміж. Краще не бачити такого весілля.

...Чомусь довго не повертаються хлопці. Врешті — шарудіння. Це Гнат.

— Все готово. Листівки висять усюди,— говорить захекано.

— Ну, молодець. А Назар де?

— Пішов додому... На дзвіниці і на липі діда Малецького він повісив прапори. Все обійшлося добре, а у військовому парку мало не попався. Надійшов патруль. Назар змушений був тікати через загорожу з колючого дроту. Поранився, бідолаха.

— Дуже небезпечно?

— Ніби ні. Я з ним зустрівся потім, зробив перев'язку...

— Провідати б його...

— Ранком підемо. Зараз ще можна навести когось на слід.

Як тільки зійшло сонце — подались до Назара. На вулицях метушилися поліцаї. Їм уже вдалося зняти прапор з дзвіниці. А біля липи не знали, що робити. Дерево облите смолою, і на ньому висить дощечка з написом: «Заміновано». Зібралось багато людей, розглядають прапор.

— Ну й Назар! — захоплено шепнув Гнат.

Поліція стривожена. Комендант Ясь Лясота, вже досить ожирілий за останні роки, малими очима-голками заглядає кожному в обличчя: «Хто?» Охоронці порядку, видно, не сподівалися, що в Гощі можуть бути підпільники. Ясь ще зовсім недавно доповів у Рівне начальнику дефензиви: «Дух більшовиків викурено. На прикордонні панує спокій».

І ось тобі маєш!

Назар удома. Його батько підозріло глянув на прибулих: він, певно, здогадувався, де пропадав цієї ночі син. Обличчя у нього подряпане, рука перев'язана, але в очах поблискує вогник радості.

На вулицях і далі гармидер, метушня. Все в нових і нових місцях поліція знаходить листівки.

Неподалік від Яся Лясоти труться Дмитро Сорока та Юрій Галицький, унівці. Вони заклопотані. Їх теж схвилювало те, що діється в Гощі. Молодь не піддається їх впливові...

Так, націоналісти активізувались. Вони довідалися про наш мітинг на кладовищі і вирішили негайно, після пасхи, вчинити антиакцію. Їм дуже хотілось привернути молодь на свій бік.

Муляла їм око упорядкована могила червоноармійця, і вони насипали високу могилу вбитого в 1920 році петлюрівця, поставили великий хрест, обвішали його жовто-блакитними прапорами. Галицький і Сорока скликали прибічників.

Ми вирішили зірвати їх захід, висміяти націоналістів. Один за одним по сигналу приходили на кладовище комсомольці і ті, хто симпатизував їм. Могила червоноармійця — навпроти могили петлюрівця.

Сорока, ставши біля великого хреста, розставив руки, ніби птах, почав:

— Друзі, брати українці! Нам є за що боротися. Є...

На могилі червоноармійця, де зібралося разів у три більше молоді, гримнула пісня «Червоний прапор» і заглушила слова Сороки. Підходили на цвинтар селяни, звертали до могили червоноармійця. З'явився і отець Кривицький. Він постояв, подумав, а потім, покропивши «святою» водою обидві могили, взявся правити молебень.

Розлючений Сорока вискочив наперед:

— Як ви могли кропити отого безбожника?! — заво-

лав.— Та ще й правите службу російською мовою!.. За що ми вам платимо?..

Потім залишив отця і, бризкаючи слиною, кричав до противників:

— Та ми вам розвалимо цю могилу!..

Це вже було занадто. А коли він почав вигукувати образливі слова, терпець увірвався. Комсомольці, а за ними більша частина молоді хлинули вперед. Сорока, бачачи, що йому не минути лиха, дременув з цвинтаря.. Знову заgrimів «Червоний прапор».

А потім ми докоряли собі в душі: чи не занадто це? Так можна видати себе ворогові. Такої думки і Юхим Українець.

— Ох і гарячі!.. Забули про конспірацію. Ви ж знаєте: «Сельроб-єдність» уже не існує. Владі зрозуміло: все, що робиться,— справа рук підпільників КПЗУ, комсомольців. Для чого ж добровільно лізти у в'язницю? Конспірація необхідна,— наставляв Українець.

Юхим говорив слушні слова.

Економічна криза, що тривала вже кілька років, призвела до неймовірного зубожіння селян. Юрбами ходили люди в пошуках роботи. Народ почав бунтуватися.

Уряд Пілсудського заходився шукати ліків від кризи у фашизації країни. Вже велися переговори з Гітлером, будувались нові дороги, що вели до кордону з Радянським Союзом. Осадники потирали руки: «За велику Польщу від можа до можа незабаром підуть легіонери дядека Пілсудського». Вони вже забули про кінноту Бұдьонного...

З ними лагодилися в похід і недобитки петлюрівських банд, авантюристи з ОУН, УНДО, УСРП, ВУО та всяких інших націоналістичних партій, рештки білогвардійців.

Знову ми одержали сигнал від Юхима Українця: «Збираємося в Курузванському лісі».

Ліс чорний, безлисий, але в ньому вже пахне молодю корою і березовим соком: незабаром весна. Двадцять друга весна мого життя...

На галявині уже зібралось чимало товаришів. Мав говорити товариш Боян.

Боян. Я чув віднедавна цю підпільну кличку. Але хто він? Високий, ставний, дещо худорлявий юнак з світло-

сивими очима, з м'яким голосом. Зачекай-но, таж я уже його бачив кілька разів: і у нас, в Гощі, і в сусідньому селі Синеві. Чув, що співає гарно, що товариський, запальний. Та це ж Гриць!.. Звичайно, він! Гриць Гапончук. У короткому ватнику й тому видається ще вищим.

Радились про важливу справу. Тепер, коли уряд взяв курс на фашизацію, компартія повинна посилити всі засоби боротьби, вести лінію проти підготовки війни. Це справа кожного підпільника. Конкретні завдання: агітація, масові протести, організовані страйки, демонстрації трудящих.

З лісу розходилися пізно. Рушив було сам, та позаду почув кроки і поруч побачив Бояна.

— Дятел, я чув про тебе. Ще з тих часів, коли ти був у Рівному. Добре було б нам на ротаторі випустити листівки. Візьмешся? Дуже потрібна справа. Згода? От і гаразд! Тільки нам треба зараз бути особливо обережними. Сам знаєш...

Так, це було відомо: введено польові суди, поліція посилено нишпорить за підпільниками.

— Тобі ще нічого не загрожує? — питає Гриць.

— Поки що ні. Ще сліду не нанюхали.

— Це добре. Тому тобі найкраще зайнятися листівками. А мені «пощастило». Вже два рази брали. Торік, у серпні 1933-го, схопили в прикордонній смузі. Мав справу в тамтешніх селах. Завезли до Рівного — і на суд. «За спробу порушення кордону». Бач, знайшли статтю!.. Два місяці тюрми вкатали. Ото бояться, щоб хто не перейшов туди, на Велику Україну...

Розповів йому, що колись і сам мало не влип, та куці допомогли. Гриць розсміявся.

— А вдруге — вже в цьому році — три місяці протримали. Превентивне ув'язнення було. Формулювали: «Підозра у приналежності до КПЗУ»... Важко стає працювати, друже! Добре, що я так легко відкрутився. Не всі звідти повертаються... Ти стережись.

Григорій сподобався мені своєю відвертістю і простотою. З ним було легко зійтися з першого разу. Попрощалися.

Через день ми вже мали ротатор. Місце для праці я обладнав у stodолі. Стос аркушів поволі росте. Великими чорними літерами заклічно волають слова: «Геть

війну! Не допустимо нападу на СРСР! Смерть фашизму!»
Увечері листівки понесемо у Тудорів, Синів, Курузвани.

Тадеуш Рубанович зранку почував себе кепсько. Він прибув до свого кабінету, думав зібратися з думками і приступити до справ, але важкі, химерні думки, як чорне гайвороння, лізли в голову. На перший погляд, шефові ровенської повітової дефензиви ніби й нічого було тривожитись. Тадеуш звик до свого ремесла. Звик, що кожного дня треба було когось шукати, кудись їхати, перечитувати десятки справ, вести допити. Все це він робив, ніби заведена машина. І, лише вирвавшись з отої круговерті, десь у кав'ярні, дозволяв собі на хвилю забути про все. Останнім часом життя Рубановича стало спокійним. «Найстрашніших» було взято. Та сьогодні у Тадеуша знову неспокій на серці.

Вчора він викликав до себе коменданта поліції з Гощі Яся Лясоту. У Рубановича увесь стіл був заставлений клятими антиурядовими листівками. Тадеуш показав їх Ясеві.

Так, Лясота знав, що такі листівки тепер щодня з'являються в селах, але що з того, пане начальнику дефензиви, що Ясь про це знає?! Він не відає, чиїх то рук справа!.. Рубанович вірив Лясоті, надіявся на його нюх. І ось таке! Тадеуш не на жарт розлютився. Завжди врівноважений, він нагримав на Яся і наостанку сказав йому:

— Даю добу. Мусите все вивідати. Завтра чекаю з точними даними. Зрозуміло? Доведіть, на що здатні!

Ясь знав, що означає такий тон Рубановича...

І ось тепер шеф дефензиви чекав на Лясоту. Той уже повинен був прибути з Гощі. Чи впорався Ясь?

Він увійшов до кабінету несміливо, ніби кіт, облитий холодною водою.

Рубанович кашлянув у мертвій тиші.

— Хоча б підозріваєте кого?

— Та підозрілі є. Багато їх.

— Хто?

— Ну, ті, що на цвинтарі мітингували, пісень співали...

— Про це було раніше думати! Як ви могли допустити це? — Рубанович взяв у руки пачку листівок, зиркнув на заголовки: «Смерть фашизму!», «Геть з підготовкою

пападу на СРСР!» Опухлі повіки сіпнулися.— Ледачі ви, Лясото! Не сподівався.

Сів.

— Значить, робите так. Слухайте уважно, запам'ятовуйте! Заарештуєте всіх підозрілих. Скільки їх? П'ятдесят? Взяти п'ятдесятьох! Відбитки пальців зробимо тут. Звіримо їх з відбитками на листівках. Розумієте?.. Діяти треба, пане Лясото, а не горобців ловити!..

— Але ж, пане Рубановичу, якщо не співпаде?

— По-вашому, ангели розповсюджують ці листівки?

Наступного дня етапом до Рівного пригнали з десятка підозрілих. Серед інших сюди потрапив і я. Експерти взялися за роботу.

Надвечір Рубанович запросив до себе у кабінет Лясоту. Той сподівався чергової прочуханки, та, на диво, пан Тадеуш почував себе аж надто спокійним. Віц поклав перед Ясем два аркуші. На одному і другому Лясота побачив однакові, з тонкими прожилками, смоляні «візерунки».

— Що скажете, пане комендант? — під опухлими повіками ховався сміх.

— Та ніби однакові. А що? — перепитав Ясь.

— Як бачите, обходяться вони без небесних ангелів. Птах отой — наш. Під самим носом у вас сидів. Новак Терентій. Отак-то! Тепер доберемось і до кубельця. Усіх накриємо!

Ясь Лясота закашлявся.

Рубанович «прийняв» мене в окремому кабінеті. Високий, покvapний у рухах, з рудуватими патлами, він пішов мені назустріч, провів до крісла, шанобливо посадив. «Чого б то? Звідки ця ввічливість? Коли арештували і тримали в гмінному відділку — поводитися цілком інакше. А тепер...»

Рубанович сів навпроти.

— Ай-яй, як же вони тебе втягли, бісові діти, в нечисте діло? Такого молодого, — шепелявив.

Вдавано співчуваючи, дивився на мене добрими очима, в глибині яких ховалася хитрість.

— Та нічого, ми випустимо тебе. І ти з ними більше не будеш зв'язуватися. Так?

— Я ні з ким не зв'язувався.

— Ну, ну, листівки ти ж від них брав. Знаємо це.

— Ні від кого я не брав...

— Що, може, відмовишся, що мав їх у руках? Ось твої пальці на них.

— Знайшов на дорозі ці папери, то, можливо, і є пальці.

— Та-а-к,— протягнув.— Що ж — будеш собі на волі. Ти тільки назви гощанських комуністів... Ну?..

— Комуністів? Хіба вони там є?

— Не прикидайся. У всякому разі, ти мусиш сказати, хто входить у райком. Ти це добре знаєш.— Йому ніби навмисне попадалися слова на «ш» та «ц», і він чвиркав слиною на бороду.

— Звідки ж я можу знати? До політики не маю ніякого діла.

Доброта тікала з його очей, і натомість з'являвся якийсь металевий полиск. Рубановичу, врешті, обірвався терпець вести цю «дружню» розмову, він зірвався на ноги:

— До проби!

З-за дверей вискочили три поліцаї, схопили за руки, повели до виходу.

— Терпентину йому в ніс і потім сюди! — гримнув навздогін Рубанович.

Ввели у спеціальну кімнату-катівню, яка була поруч з кабінетом Тадеуша.

Скрутили руки за спиною, підв'язали головою вниз. У ніздрі потекла їдка, смердюча рідина. Здається, вона обпекла обличчя, голову, все тіло.

Друга порція... третя...

Рубанович стоїть над головою.

— Ну, то хто вручав тобі листівки? Хто в райкомі?— шипить гадюка.

— Не знаю!.. Не знаю!..— А про себе думаю: «Як добре, що напередодні арешту ми встигли заховати ротатор...»

Ще порція.

Втрачаю свідомість.

Потім були гумові удари, знову підвішування, терпентин і оте жало-запитання: «Хто?» «Хто?» «Хто?»

...Два тижні скаженів Рубанович. Два тижні я тримався і таки зніс усі його знущання і тортури.

— У в'язницю! — врешті наказав шеф дефензиви.

У десятій камері сиділи убивці і злодії, спеці по касах, фальшивомонетчики. Вони називали себе птахами небесними, які «не сіють і не жнуть, а живуть завдяки спритності рук».

Сюди вкинули і мене.

— Маєте свіжого. Комуністик паршивий. Галабурдник!.. Всип йому перцю, Соляре! — гаркнув наглядяч.

Староста камери Соляр, високий, з широким обличчям, всіяним рябинням, підійшов до мене, зупинився, широко розставивши ноги.

— Зараз же берись до підлоги. Щоб блищала. А загалом — будеш носити парашу, мити посуд, — сказав, ніби продуднів у бочку.

— Не зможу я цього робити. Бачите — побили дуже.

— Що?! — блимнули булькаті очі. — Ти, більшовицький вишкребку, думаєш мені суперечити?! — штовхнув у груди. Я заточився, упав. Арештанти засміялися. З трудом піднявся на ноги, в безсиллі стиснув кулаки. Хотілося кинутися на цього відгодованого, мов кабан, Соляра. Та в цю ж мить хтось шарпнув мене за рукав:

— Сиди, а то приб'ють!

Спокійне обличчя вже літньої людини. Вона каже правду.

І все ж наказу Соляра я таки не виконав. Староста мовчав, ніби забув про нього. Підлога, як і раніше, залишалася брудною, парашу виносили по черзі...

Потяглися дні-близнюки. Сірі, одноманітні. Є можливість уважніше придивитись до людей. У камері два табори: один групується навколо Соляра, інший — довкола Кравчука. Це він, Кравчук, утримав мене першого дня від бійки.

Соляр не терпів, коли хтось ставав йому на дорозі. Тут він вважав себе диктатором. Всі мусили йому підкорятися.

Деколи в'язні одержували посилки, передачі. Соляр завів правило: левова пайка харчів повинна діставатись йому, старості. Проти цього ніхто не протестував.

Почали надходити посилки і мені. Висилали з дому.

Слав МОДР. Не хотілось давати їх на ревізію Соляру. Відкрив і відразу ж порівну поділив харчі між в'язнями. Соляр скреготнув зубами, але мовчав. Вичікував слушного моменту...

Соляр часто нидів від безділля. Одного дня, глянувши на Івана Бринду, вже немолодого в'язня, покликав його до себе.

— Виколи мені на спині щось таке, щоб ні в кого більше не було,— говорив спроквола.— Розумієш, щоб ні в кого! — з притиском вимовив останні слова.

У Бринди — руки майстра. Він не міг і хвили всидіти спокійно, все щось то в дереві длубав, то мудрував зі шматком скла. Був і великим спеціалістом по татуїровці.

— Гаразд! — погодився Бринда.— Я зроблю!

Соляр зняв сорочку, ліг ниць на нарах, і Бринда заходився виводити малюнок на його шкірі. Кілька днів чаклував він над спиною Соляра. До сірих сутінків обрешле тіло старости трусилося під руками Бринди.

Врешті староста продемонстрував перед усіма свою спину. Велика, ніби жива, кішка, виколена тушшо, доганяла мишу, що тікала від неї...

— Перфект! Дуже файно, пане Соляре! — підхвалявали охоче.

— Це вам так личить, так личить...— поплескували Соляра по плечу.

— І навіщо таке виколювати на тілі? Дикунство! — засміявся я.

— Що ти сказав, більшовицький виродку?! — закричав Соляр.

Всі мовчали. Мій сміх їм, видно, був не до вподоби. Кожен з них мав на своєму тілі татуїровки: і серця, пробиті стрілами, і голих жінок, і орлів, і вужів, що обвивали руки. І раптом таке глузування!

Соляр схопив козла, що на ньому лежали дошки від нар, і, голий до пояса, кинувся до мене. Очі палали злим вогнем. Всі стояли непорушно. Я відчув: це не жарт. Треба рятуватися. Метнувся вбік. Соляр і собі подався навздогін. Знову стрибок убік. «Козел» випав з його рук. Та ось староста уже поруч. Страшні удари кулаками в обличчя, в груди. Він може вбити! І, зібравши всю силу, ногою вдаряю Соляра в живіт. Він обм'як, схопився руками за живіт і впав на долівку. Пролежав

кілька хвилин, потім поволі підвівся, ліг на нарах. Мовчав.

Всі насторожено стежили: чим же все це закінчиться?! Певно, Соляр не простить цього.

Кравчук увечері шепнув:

— Стережись уночі. Одному він уже відбив печінки, коли всі у камері спали.

Але Соляр уночі і не поворухнувся. А вранці він підвівся і сказав:

— Цей хлопець мені починає подобатися. Проте він образив старосту камери. Тож нехай вона винесе йому за це свій присуд.

В'язні мовчки сиділи на нарах.

— Мовчите? — спитав Соляр.— Тоді я пропоную виколоти йому на обличчі щось таке, хе-хе... Щоб більше не смів ображати нашого брата. Згода?

Вся камера мовчить далі. По хвилі Кравчук промовив:

— Так, образив він нас. Але для чого калічити йому обличчя? Я думаю, ми його покараємо іншим способом. На ті гроші, які має в депозиті, хай випише для камери продуктів і тютюну.

— Згода, згода! — загули довкола.

— Ну, гаразд,— тихо видушив з себе Соляр.— І все ж якусь пам'ятку від камери треба йому залишити...

— Правильно. Виколю я йому на обох руках значки,— сказав Бринда.

На тому й порішили. На одній руці Бринда виколов мені якір, на другій — квіточку...

У десятій камері — тридцять п'ять в'язнів. Кожен користувався тим правом, яке міг відстояти кулаками і силою своєї «професії». Чим більший злочинець — тим більше в нього прав, тим сильніший його авторитет у камері, ба — навіть в усій в'язниці. З малих злодіїв насміхалися, крупні «аси» робили з них прислужників. А ті, на яких падала підозра, що вони видали поліції своїх спільників, мусили щоденно терти долівку, мити парашу, спати під нарами, чистити «асам» чоботи.

Всі любили сміливих, незахланних. І виручали один одного в біді. Серед них були й розумні люди, але нужда змусила їх ~~ступити~~ на слизьку стежку.

Я кілька разів пробував довести деяким, що на волі вони могли б піти іншим шляхом — шляхом борців за

волю і принесли б людям користь. Соляр і його прибічники посміхалися:

— Ідея — це вигадка. Це нематеріально. Врешті, хіба комуністи — не грабіжники? Вони ж агітують грабувати панів.

— Ні, вони закликають відібрати у панів нагробоване ними в народі. Відібрати своє! А це не є злочином.

— Пізно нас агітувати, браток...

— А чому пізно?.. — чується чийсь голос.

Допізна у камері точаться гострі суперечки.

Дні і ночі, довгі, безконечні, тягнулися дуже повільно. Минуло чотири місяці. Одного червневого дня наглядач, ставши на порозі камери, подав аркуш паперу. То був акт обвинувачення. Розмашистим почерком оповіщалося: «Новак Терентій, син Федора, двадцять два роки, уродженець Гощі, як член КПЗУ, займався революційною діяльністю з ціллю відірвати збройним шляхом Західну Україну від Польщі і приєднати її до Радянської України. Розповсюджував листівки, про що свідчать відбитки його пальців на кількох бланках».

Через тиждень повели на окружний суд. У великій просторій кімнаті за столом — прокурор, судді, адвокати. Збоку — старий знайомий — Рубанович і ще якийсь лисуватий. Це «свідки». Нікого з сторонніх на суд не пропустили.

Прокурор, невисокий, з драглистим тілом, звівся і гугняво прочитав акт обвинувачення. Потім сів і запитав:

— Може, щось скажете на своє виправдання?

«Що ж їм говорити? Хіба щось важитиме для них мое слово?»

— Винним себе не почуваю. Катували, посадили в тюрму без доказів... Та й хто з нас тут може бути правий? Зрозуміло, у кого влада, у того й права. І що я говоритиму, коли ви ведете суд при закритих дверях?..

— Ти бач, він хотів відкритих! — було чути, як Рубанович прошепотів ці слова своєму лисуватому сусіду.

— Так, я хотів відкритих!

— Дивись, не досить пацяті, що його ріжуть, ще й питає, чи завтра великдень, — глузливо всміхнувся один з сусідів і нахилився до прокурора, щось йому сказав. Той зареготав.

Потім знову, наче вітер в димарі, загудів голос судді:
— Згідно з актом звинувачення посадити у в'язницю на два з половиною роки і позбавити на п'ять років всіх політичних і гонорових прав.

— За демонстративне поведіння на суді на дві доби відправити до карцеру! — докинув другий суддя.

...Карцер розміщався глибоко під сходами тюрми. Маленька, з низькою стелею, темна нора. На цементній підлозі — вода. Наглядач Дудек, замикаючи двері, каже:

— Маєш помешкання, пане комуніст. Тут не один такий, як ти, дістав назавше файний ревматизм. Будеш далі так поводитись — і тобі його не минути. А то й гурбульоз схопиш.

На дверях закримів замок.

Гнітюча тиша оповила мозок. Карцери — то голки в серце. Кволих, слабодухих вони ламають.

Хочеш зробити крок — вода. Ні сісти, ні лягти. На що б опертись? На стінах — гнила мокрота. Мушу стояти.

Дихати важко: свіже повітря не проникає сюди.

Темно.

Хочу чимось зайняти свої думки. Силоміць настроююся на спомини.

Згадую дитинство, школу... Ніби чую лагідний голос учительки Варвари Семенівни, посміхається до мене Леся... Як живе тепер Леся? Що з нею?.. Потім думками переносуюсь до Рівного, перед очима постають Станіслав, друзі-комсомольці, Рузя...

Та знову залізними обручами сковує мене нестерпна тиша. Хочеться спати. Вологість пронизує одяг, пробирається до кісток.

Тих сорок вісім годин здалися роком...

Дудек, випускаючи, каже:

— Сподобалось у персональному покої? Ха-ха-ха! Певне, більше не будеш показувати роги. Зіб'ємо їх швидко...

У коридорі — гупання ніг: в'язнів ведуть на прогулянку. Незнайомі обличчя, арештантське вбрання, і раптом гарячий, як вуглина, погляд і шепіт:

— Ти?

Чорняве, красиве, але змарніле обличчя.

Стрічний на мить зупинився. В очах усміх. «Тримайся!»

Френкель. Звичайно, це він, комсомолец Френкель.
Друг по Рівному.

— Ну! Чого став?! — гримнув позаду наглядяч.
Френкель пішов коридором далі.

Через тиждень я побачив його знову на прогулянці у тюремному дворі. Френкель згубив паперову кульку так, щоб я її помітив. Потім у камері прочитав:

«Друже, домагайся, щоб перевели в іншу камеру. А то пропадеш з отими «птицями небесними». Запам'ятай також алфавіт».

Алфавіт в'язнів вивчено. Тепер підтримуватиму зв'язок.

Невдовзі Френкель передав ще одну записку. Повідомляв, що політичні в'язні борються за повернення прав, вимагають кращих умов життя, ліпшої їжі, продовження прогулянки. Треба діяти всім спільно, одно-стайно.

Соляр і решта прислухаються до вистукувань у стінку.
— Які вимоги? — питають.

Ім подобаються вимоги. Вони підтримують.

Адміністрація стривожена: їй не до смаку, що політичні погано впливають на криміналістів. Вона ладна звести всіх політичних до купи. Їй надокучила моя постійна вимога: «Переведіть в іншу камеру».

І ось я у двадцять третій. Тут тридцять в'язнів.

Така тіснота всюди. Вся ровенська тюрма забита щерть.

І все ж двадцять третя — не десята, де панувала сва-воля Соляра. Тут сидить п'ятнадцять комуністів і комсо-мольців. Серед них — Френкель, Миколайчук, Керех. Решта — під впливом цих п'ятнадцяти.

У двадцять третій — комуна. Обрано керівництво, лекторів. Одяг, харчі належать комуні. Староста розпо-діляє все порівну. Хворим — додаткова порція.

Френкель знайомить з обставинами.

— Керівництво нашої комуні підтримує зв'язок з ін-шими комунами та окремими в'язнями, з МОДРом на волі. Вчить членів комуністичного співжиття. Наші «ака-деміки» Трач і Вуйцик викладають нам матеріалізм і по-літекономію. Випускаємо газету...

Поступово я входжу у життя комуні. Тут щоразу свіжі новини. Їх отримують з різних джерел. То на поба-

ченні з рідними, то друзі з волі передадуть записку, то шепне щось коридорний в'язень...

Комуна відзначає усі революційні свята. Кожен чіпляв до грудей червону стрічку, гуртом співали пісень, виступали зі спогадами. В'язнична адміністрація за це суворо карала. Вона добре знала про ці дні, посилювала охорону, була пильна.

Напередодні першого серпня — антивоєнного дня — пшодовник Томашевський, щоб перешкодити політичним виявити свою солідарність, масово перевів в'язнів до інших камер.

Мене було перекинуто до вісімнадцятої. І справді, там були всі незнайомі. Проте і тут серед криміналістів було кілька комуністів. З Олики — Чухилевич, з Варкович — Миколайчук, з Дубно — Снасть, були також товариші з Колок та інших місць.

Після реферату про антивоєнний день першого серпня Чухилевич розповів про пацифікацію, яку уряд Скюдковського проводить на Волині і в Галичині. Тільки тому, що селяни виступають проти низьких цін на сільськогосподарські продукти і надто високі — на промислові товари, уряд вдається до насильного «умиротворення». Цілі підрозділи кавалерійських з'єднань знедацька оточували села, підряд нищили хату за хатою, зривали трухляву солом'яну покрівлю, вибивали вікна. Багнетами пороли подушки, зерно і продукти перемішували з землею, витягали з хат селян, били до смерті шомполами... Підозрілих заковували в кайдани і відправляли в концентраційний табір у Березу Картузьку.

Такої операції були піддані сотні сіл Волині.

— Як виглядає пацифікація на практиці, прошу подивитись на мою спину, — сказав Трасюк і підняв сорочку. Спина була вкрита грубими кривавими рубцями. Вона була як суцільна рана. Це сталося після першотравневої демонстрації у Колках. І хоч минуло уже три місяці, а рани не загоїлись...

— До того я не був членом КПЗУ, — опустил сорочку Трасюк. — Але тепер став ним. — В його очах світилися гнів і рішучість.

Комуна вчила, виховувала. І не тільки членів партії, а й таких, як Трасюк, що потрапив до в'язниці лише за участь у першотравневій демонстрації. А були тут і такі, що сиділи за несплату податків, за грубе ставлення до

представників влади. Звідси вони виходили на волю зовсім іншими людьми і вже ступали на шлях активної боротьби з окупантами.

З окремих камер вибиралося керівництво всієї в'язниці. То були найдосвідченіші члени партії, що знали до тонкощів закони конспірації.

Наглядачі зранку важкими чобітьми затупали по коридору. Шмигляють під дверима, заглядають у вічко.

У камері команда:

— Занять сьогодні не буде! До сніданку — урочиста доповідь.

Обрали президію. Після доповіді про річницю Жовтня заспівали «Інтернаціонал». Спершу тихо. Та мелодія все дужчає. А за мить уже співає вся тюрма.

Гримнули двері, у камеру вскопили наглядачі.

— Годі! Тихо! Пся крєв, наказуємо! — кричать, але гімн не стихає. Роблять обшук: хочуть знайти червоні стрічки. Та вони сховані надійно. Ще буде час їх показати! Все ж у Боднара, хлопця з Дубнівщини, знайшли. Дозорці закричали, взялися тягнути Боднара за собою. Не піддавався. Прибігло ще кілька наглядачів. Боднара забрали. Його чекає карцер.

Перед обідом вивели на прогулянку. І враз на арештантських халатах замайоріли червоні стрічки. Знову всі дружно заспівали «Інтернаціонал». За стінами муру пісню підхопили інші голоси, і вона тепер злилася воедино в непереборному, могутньому звучанні. Там, на вулиці, крокували з прапорами, під стінами співали родичі, близькі політв'язнів. З коридорів тюрми на подвір'я мчали охоронці. Кільцем охоплювали зі всіх боків подвір'я, репетували, розмахували гумовими палицями.

Ще довго невгавало подвір'я.

А підвечір з камер забирали найбільш небезпечних в'язнів і переводили в інші в'язниці.

Ізолятор, карцер переповнені. Посилок, побачень, курива позбавлені майже всі.

За мурами протестують рідні.

І знову у боротьбі і навчанні минають дні. Кошуна живе, діє. З камери в камеру писана на тонкому цигарковому папері йде газета. Її передають через коридорного, під час прогулянки, вночі — на нитці з вікна у вікно, переховують у тайниках убиральні. В'язниця, в якій

діє комуна,— ніби годинниковий механізм. Все життя камер тут відповідно регулюється. Тюрма нагадує порохову бочку: досить сірникового спалаху, і вона може вибухнути страшним гнівом, нестримним протестом.

Начальник тюрми Хмельовець і його штатні помічники, здається, відчувають це. Та зовсім не збираються поступатися. Хіба що діють обережніше.

За мурами буяють в зелені травневі дні тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року. Від весни, від людей нас одділяють тюремні ґрати, стіни, суворі наглядачі.

Після сніданку в сусідній камері загримів замок — відкрили двері. Чути голос тюремного наглядача:

— Гунько, в канцелярію.

Голос спокійний, буденний.

Гунько — це високий на зріст селянин з Дерев'яного на Клеванщині, комуніст. Його посадили місяць тому.

Чути, як він вийшов у коридор. Знову за ним заскреготав замок у дверях. Кроки все далі, далі...

І раптом гучний, надривний голос Гунька:

— Товариші, мене беруть на допит у дефу! * Рятуйте!

Луна вдарила в стіни в'язниці:

— Дефу-у! Ряту-у-йте!

Вони обманули Гунька.

У кінці коридору на нього наскочили поліцаї і взяли накладати кайдани. Поліцаї не хотіли з'являться у камері, щоб не розлютити в'язнів. Вони думали взяти Гунька до катівні обережно, тихо. Та він вирвався з їх рук, схопився за залізні ґрати дверей, що виходили у двір в'язниці й крикнув по допомогу.

Двадцять третя камера завирувала.

— Рятуйте його! Ряту-уйте! — гукнули в'язні.

Ці слова почула вся в'язниця. У камерах кричать, б'ють шиби. З вікон полетів посуд, матраци. Політв'язнів підтримали криміналісти.

Почався бунт. Біля в'язниці збиралися люди. Вони уже знали, чому клекотить тюрма, і дружно скандували:

— Не ка-туй-те лю-дей! Гань-ба! Гань-ба!

Вимагають начальника тюрми. Але Хмельовець не показується. Вмить полетіли телеграми з протестами від родичів у міністерство. Перед обідом до в'язниці прибули два відділи поліції. Гумовими палицями стали роз-

* Дефензива.

ганяти народ. За тюремними мурами зчинилася бійка. В'язниця гуде, наче могутній, розтривожений вулик.

— Га-а-ах! Га-а-ах! — гупають у камерах дерев'яні козли об віконні ґрати і двері. З вікон у поліцаїв летить цегла — це розбирають у камерах печі. Не стихають вигуки:

— Геть польських катів!

— Хай живе революція!

— Геть окупантів!

На верхньому поверсі в якійсь камері почали: «Шалійте, шалійте...», і вже співає вся тюрма.

Поліція не може приступитися до в'язниці.

Перед вечором пожежні команди направили з брандспойтів в камери через вибиті вікна сильні струмені води. Вона уже сягає до колін. Та в'язні невгавають. Цегла і далі летить з вікон. Линуть крики людей за муром: «Діяти разом, не поступатися!..»

Дві доби тюрма протистоїть загонам поліції. Коли вибилися з сил, поліція увірвалась у камери. Били усіх, особливо полів'язнів, заковували в кайдани.

Знову карцери переповнені. Та тюрма ще не скорилася. Оголошено голодовку.

На третій день сам Хмельовець і представник міністерства поліції пішли по камерах, зайшли і в двадцять третю. Хмельовець говорить на диво згідливим, мирним голосом:

— Для чого вам та голодовка? Облиште! Адміністрація знімає кари. Будемо додержуватись розпорядку.

Хмельовця не важко зрозуміти: в ці дні, коли була голодовка, родичі, робітники знову вчинили перед в'язницею демонстрацію, пішли в суд, поліцію, до старости, знову слали протести у міністерство. У листівках КПЗУ і МОДР закликали підтримати в'язнів. Влада стривожилась не на жарт.

Отож недарма Хмельовець заговорив лагідним тоном. Комуна згоджується на нові умови.

Після бунту в'язниця мала страшний вигляд: все обвалено, стіни забризкані кров'ю, чимало наглядців і в'язнів у бинтах... Виснаженим голодовкою в'язням шлють посилки МОДР, родичі. Щоп'ятниці одержують посилку від МОДРу і я. Її приносить мати.

Завжди в дні передач перед обідом я не відриваюсь од віконних ґрат. Скоро появиться мати. Вона завше

приходить в один і той же час. З досвіта до обіду вона якраз може здолати тридцять кілометрів.

З третього поверху мені видно: он вона, маленька, схудла, з клумаком на спині, з'явилася у провулку. Потім вмовляє охоронців передати посилку...

На тих коротких побаченнях мати ніколи не сказала мені ні слова докору. Мовчала про те, що я приношу їй стільки горя. Навпаки, розважала, підбадьорювала: «Нічого, сину, у житті всяке трапляється... А ми даємо собі раду...» Передає новини від Гнатка, Назара, Бояна. Як я був вдячний матері за все!

Потім вона ішла. Я довго дивлюся їй услід. Вітер рве хустину з голови. В'януть ноги у багнюці. Може, у полі наспіють дощі. Дай боже, щоб їх не було. Щоб ви добралися за погоди. Сиротливою чайкою відлітає від мене мати. І я вже від цього дня, рахуючи хвилини, знову чекаю зустрічі з нею.

Лише раз мати, сама не відаючи того, боляче вразила новиною моє серце. На побаченні, ніби між іншим, промовила:

— Леся Козярчукова вийшла заміж... За Панаса. Багатий парубок...

І мабуть, образилась мати на мене, бо хоч залишилося ще трохи часу до кінця побачення, а я попрощався з нею і мовчки пішов у камеру. Та новина наче кліщами схопила за серце. Я не міг тоді більше розмовляти і пішов... Якими ж словами просити тепер прощення у матері!..

А вістка справді була важкою для мене. У камері хлопці довго допитувалися про причину мого смутку. Та так нічого й не довідалися. А в серці ще довго ятрилась рана.

«Вийшла заміж — значить, кохала його... А втім, чого ж тут дивуватися? Що я для неї? Ну, дружили. Подобалась. Правда, і потім часто думав про неї. Але чи вона мусила надіятись на того, хто пропадає десь далеко від дому та по тюрмах? Чи не забагато цих випробувань? А може, й не було почуття. Мабуть, таки не було...»

І все ж Леся ще довго не йшла з пам'яті...

Двадцять третю ведуть на прогулянку. Тепер на подвір'я виводять лише по одній камері. З двору нам назустріч йдуть у колоні в'язні якоїсь іншої камери. Сму-гасті халати, похмурі обличчя.

Третій, четвертий... п'ятий... П'ятий!.. Високий, худорлявий... Хто це? Світлі очі, високий лоб, русяве волосся! Невже це він? Так, я не помилився. Товариш Боян. Він, Гриць!

Стрічний теж помітив мене, очі зяєсніли. Хотілося зупинитись, обійняти, розпитати: «Ну як? Чого?» Та не можна видавати себе, і зупинятись не маю права.

Проминув Григорія.

Як він потрапив у в'язницю? Невже викрили райком? Як жив після зустрічі в Курузванському лісі?

Ці питання не дають спокою ні на прогулянці, ні потім, у камері.

Розділ VIII

РАЙКОМ НАЛАГОДЖУЄ ПЕРЕПРАВУ

Покидали батьківське гніздо діти старого Уляна Гапончука. Вже збудували свої сім'ї Давид і Марина, а недавно й Михайло пішов у прийоми на Синевський хутір. Став тепер Григорій найстаршим у батьківському домі.

Фросина і далі жила у передчутті лиха. Після того, як безслідно пропав її син Степан, вона стала ще більш вразливою і хворобливою. Не вберегла жодної дитини від «напасті». Вже й найменший її, Іванко, і той з комсомольцями здружився.

Григорій часто одержує листи з Рівного від Сергія Євчука. Гриць чекає тих листів, як великої радості. Перечитує вдруге, втретє.

«Дивак він, цей Сергій,— думає Гриць.— Він і листи пише віршами». У листах сповіщав, що їм з Антоном не легко доводиться у гімназії. «Майже всі учні у нас — шляхтичі. Лише якийсь десяток — сільські хлопці. «Хлопи, хлопи»,— тикають все пальцями на нас», — писав Сергій.

Гриць добре розумів друга і намагався його розрадити, підтримати, але Сергій і сам не падав духом. Незважаючи на всі оті докори, невдовзі виділився серед гімназистів і пішов першим з усіх предметів. Добре вчився і Антон.

Гапончук довідався з листів, що Романа, старшого Антонового брата, який закінчив гімназію, арештували. «Значить, вивчають вони не лише латину»,— подумав і чомусь зрадів.

Невдовзі йому стало відомо й те, що в гімназії є підпільна молодіжна організація і в ній — Сергій.

Після зібрання в урочищі Шитків Гапончук з головою поринув у партійні справи.

...Минали дні, місяці. Одного разу Григорій повернувся додому після чергового підпільного завдання. Увійшовши в сіни, почув: у хаті з кимось розмовляє мати. Прислухався: голос дуже знайомий. Ступив у кімнату — біля столу сидів Сергій. Мати подавала йому їсти. Сергій втомлений: з дороги. Під стіною — валізка.

Розцілувалися, надивлялись один на одного. Сергій майже не змінився за роки навчання у гімназії. Лише його темно-карі очі наче збільшилися і голос став міцніший.

— Розкажуй, чого завітав? Як навчання?

— А так, Грицю, що вже хрест на тій науці.

— Що сталося?

— Довго говорити, а мало слухати. Та розкажу. Гімназіальне керівництво позбавило мене будь-якої допомоги.

— За що?

— Вірші не сподобались.

Григорій мовчав. Він розумів, що значить не дати Сергію допомоги: це фактично виключити хлопця з гімназії. А йому вже й небагато залишилось до кінця: рік і ще кілька місяців. Падлюки! Знають, як вбити людину!..

Не хотів ще більше розчаровувати Сергія і сказав:

— Нічого, друже! Поживи трохи у нас, а потім щось придумаємо.

Сергій зрадів, проте сказав:

— Лише нічого не затівай з наукою. Все вже з нею в Рівному покінчено. Не думай, як тоді, щось збирати.

Григорій і сам розумів, що збір коштів з громади був би тепер зайвим: гімназіальне керівництво все одно позбулося б небажаного учня.

Сергій жив у Гапончуків, а Григорій думав, чим зарадити хлопцеві. І далі вірив у Сергіїв талант, відчував, що не міг помилитися. Читав нові вірші Євчука і бачив,

наскільки той виріс: смілива, поетична думка рвалася з кожного рядка. Гриць був переконаний: хлопцеві треба обов'язково закінчити науку. Але як і де?!

Невдовзі Гриць довідався, що Антон Солімчук перейшов кордон і подався в Радянський Союз. Він довго думав над цим. Щоправда, Гриць знав, що КПЗУ не схвалює вчинку тих борців, котрі залишали свій край, переходили кордон до СРСР. Це трактувалося як слабкість, відступ. Куди важче боротися і здобути щастя разом з поневоленим народом. Але він розумів, що в окремих випадках варто і переправити когось через кордон. От хоч би і Євчука. Він лише там зможе продовжити освіту.

І Гриць сказав Сергієві:

— Вирішено, друже! Переправимо тебе в Радянський Союз. Там і закінчиш навчання.

Сергій вислухав і заперечив:

— Ні. Дезертиром не буду.

Гриць довго доводив йому, що це зовсім не дезертирство, що це буде справді розумний вихід. Врешті, той тихо вимовив:

— Ну що ж, згода.

— Тоді лагодься.

...Пізнім вечором вони залишили Синів. Пробивалися польовими стежками. Більше мовчали.

Сергій був сумний.

Прошли кілька кілометрів. Євчук думав, що так полем і доберуться до кордону. Та Григорій звернув у село. Сергій зорієнтувався: це Русивель, звідси до кордону ще кілометрів два-три.

Григорій швидко ішов попереду вузькою вуличкою, і Сергій ледве встигав за ним. Потім Гапончук переліз через пліт у чийсь город. Підійшли до хатини, що ледь біліла у темряві. Григорій тричі тихо постукав у вікно. Скоро з хати хтось вийшов.

— Романе, ти?

— Я. А це ти, Грицю?

Віднедавна Григорій встановив зв'язок з русивельським хлопцем, сином бідняка, Романом Бондарем. Був це запальний сімнадцятилітній юнак, з білим, наче льон, волоссям, з великими голубими очима, що майже завжди посміхалися. Постійно мав прихований про запас жарт.

Спритний, наче вивірка, Роман вивчив кожну стежину в полі, знав, де можна найлегше перейти кордон. Гриць з перших днів зрозумів, що він — свій хлопець, і мав тепер доброго помічника.

— Романо,— сказав йому,— це наш товариш. Переведеш на той бік.

Роман подивився на Сергія.

— Добре. Я зараз.

Швидко одягнувся. Незабаром ніч сховала обох. Григорій повернувся додому. Через день дізнався, що Роман щасливо впорався з дорученням.

...Минуло близько двох тижнів. Лясота арештував п'ятдесят підозрілих, і Григорій переживав: викажуть підпільників чи ні? Та більше нікого не брали.

«Знесли всі тортури»,— з боєм і гордістю подумав Гриць.

Одного дня, зовсім того не сподіваючись, у Синеві віч-на-віч зіткнувся з Сергієм.

— Що скоїлось? Чого ти тут? — спинився, вражений.

— Не в силі залишити землю, людей... Не можу забратися звідси.

Гриць намагався зрозуміти товариша.

— Що з того, що мені там буде гаразд? А як усім моїм землякам? Лишуся з вами. Разом доп'ємо гірку чашу життя.

Гапончук міцно обняв його.

Незабаром Сергій виїхав до Рівного: він добре знав місто і прийшов до висновку, що там принесе найбільше користі. Григорій та його товариші теж вважали це правильним: райкомові потрібний зв'язок з окружкомом, і своя людина в Рівному пригодиться.

У місті Сергій встановив широкі зв'язки. З ним, за завданням райкому, підтримував контакт Гнат Віюк.

Якось з Рівного до Синева Гнат повернувся не сам — з ним прийшов молоджавий, середній на зріст чоловік. Під капелюхом ховався короткий русявий чуб.

Незнайомець міцно і довго тиснув руку Григорію:

— Товариш Боян? Чув, чув. Давай знайомитись. Товариш Зенон.

Говорив чистою українською мовою. Гриць знав, що в окружкомі партії є товариш Зенон. Тепер це підтверджував і лист Сергія, який привіз Гнат: «Грицю, това-

риш Зенон уперше в наших селах. Захотів побувати на Гошанщині. Він в окружкомі веде важливі питання...»

— Познайомте мене з райкомівцями,— сказав прибулий.

Пізно ввечері на Синевському хуторі Григорій зібрав у хаті свого брата Михайла розширене засідання райкому. Зенон говорив довго:

— Ваш райком, по суті, тільки почав по-справжньому діяти. Багато роботи попереду. Зрозуміло, на Гошанщині умови особливі: прикордонна смуга. На вас крім загальних завдань покладаються і індивідуальні. Дехто, користуючись тим, що поруч кордон, перебирається в Радянську Україну на постійне життя. Це — пасування перед боротьбою, перед труднощами підпілля. Таких мусите відвертати від спокуси...

Зенон продовжував:

— Проте у ваших селах треба створити чітку конспіративну систему переправи через кордон. Вона потрібна для посилки товаришів на з'їзди, конгреси, навчання тощо. Особливо важливо добре налагодити переправу через кордон тепер, напередодні VII конгресу Комінтерну. Через Польщу в Радянський Союз буде йти багато представників комуністичних партій з інших європейських країн. Всі вони потребуватимуть нашої допомоги.

Після засідання Зенон радився з Григорієм, кого б підібрати для організації переправи. Гриць розповів йому про Романа Бондаря. Зенон зрадив, потім сказав:

— Одного Бондаря мало. На всякий випадок, треба мати переправу у двох-трьох місцях.

— Я підберу людей.

Зенон відбув до Рівного, а десь через місяць приїхав Сергій. Запитав:

— Як пройшла зустріч з Зеноном?

— Вдало. Хороший товариш.

— А знаєш, як його справжнє прізвище? Тільки для тебе: Тишик Іван.

Сергій останнім часом схуд. Покашлював, ніс загострився.

— Погано з здоров'ям? Бережись, друже.

— Та облиш. Коли дивитися за всім? Не бійся, ніщо мене не візьме.

У листопаді Зенон появився знову. Був у пальті і в тому ж капелюсі. Викликав Григорія з хати, тихо сказав:

— Бояне, мені треба перебратися в Радянський Союз. Є діло. Підсоби.

У селі залишатися небезпечно. Зенону ж треба вичекати, поки сповістять з переправи, що надійшов слушний момент.

Поки що Зенон переховувався у stodолі Гапончуків. Та Гриць знав, що їхнє обійстя перебуває під наглядом поліції, біля нього кілька разів на день з'являється солтис Іван Суботюк. Уночі Григорій перевів Зенона до Максима Костюря.

Через добу Зенона переправили.

Григорій мав уже чималий досвід підпільної боротьби. Він і далі не поривав з Синевською хатою-читальнею. Розумів, що туди приходять нові люди, ті, які років чотири тому були підлітками або зовсім юнаками. Зараз вони прагнуть серйозних справ, і дуже важливо мати на них вплив.

Разом з старшими в читальні часто бували Оля Солімчук, шістнадцятилітня сестра Євдокії, її однолітки Ганя Цибрук, Михайло Костюрець, Марійка Лисюк, Олекса Винничук. Григорій спершу залучив їх у гуртки самодіяльності, а потім — до читання заборонених книг. Щоб краще пізнати їхні настрої, грав з ними у п'есах, співав.

А втім, молоді і самі розуміли, на яку стежку ставали. Радувала Григорія Оля Солімчук. Ще зовсім юна, вона й виглядала навіть по-дитячому: кирпатий носик, пухкенькі губенята, худенька. Та була Оля не по літах начитаною, вдумливою дівчиною.

Він знав сім'ю Олі. Батько їх, вусатий, поважний Петро Солімчук, воював у першу світову, потрапив в угорський полон. Звідавши по світах гіркої долі, повернувся додому і в волелюбному дусі взявся наставляти дітей. А сім'я у нього чимала: крім синів — Романа і Антона — ще п'ять дочок: Ганна, Палажка, Євдокія, Оля і найменша — Ліда. Хоч і незаможним чоловіком був у Синеві, але дивував багатьох: звідки може вчити дітей? Спізнавши на собі, як доводиться жити темній людині, робив усе, щоб діти отримали хоч яку-небудь освіту. Солімчуки навіть зуміли зібрати вдома власну бібліотечку. Та з якогось часу до них зачистила поліція. Це почалось тоді, коли підросли хлопці. Прийдуть охоронці в хату,

риються в книгах, заглядають у кожну щілину. Потім арештували Романа — раз, другий. Випускали тільки за браком доказів.

Григорій знав усе це і розумів: саме тоді Оля й вибрала стежку в житті. Годинами слухала вона, коли Роман читав уголос виписки із заборонених книг, розповідав про своїх товаришів з підпілля, їх нележку боротьбу.

Любила Оля дивитися, як з-під Антонового пензля чи шматка вугілля народжується картина. Усі стіни в хаті завішав ними. Були тут і пейзажі, і натюрморти, портрети друзів і знайомих...

А одного разу брат підзвав Олю і показав на великому аркуші паперу карикатуру. Впізнала синевського отця Варжанського — у зовсім не божому вигляді. Неподаляк від нього стояла купа порожніх пляшок. Внизу прочитала: «Затрати на дзвони». Антон вивісив той малюнок у хаті-читальні. Побачив його і Варжанський. Отця так заїло, що подав справу до суду в Рівне. Викликали обох. Кажуть, там теж посміялися досхочу і відправили Антона і отця ні з чим додому.

Все це дуже добре відомо Григорію. Тепер він вирішив готувати Олю та її ровесників до боротьби.

Та, мабуть, була ще й інша причина, що змушувала Григорія частенько заглядати до хати-читальні: приходила сюди Євдокія Солімчук. Вона бувала тут і раніше, ще коли Гапончук близько зійшовся з Сергієм. Але тоді він чомусь мало помічав її. Нічим особливим не виділялась з-поміж інших, нічим не приваблювала. А тепер побачив Євдокію і не повірив очам, що це та ж сама дівчина. За останній рік розквітла, наче півонія.

Гриць сам не знав, коли вперше запала йому в око Євдокія. Тепер прагнув з нею частіше поговорити, провести додому. Хлопець довго приховував від себе і від інших несподіване почуття: Та Григорієві невдовзі здалося, що й Євдокія не байдужа до нього.

Якось весняного вечора проводжав її додому. П'янок пахло цвітом дерев, у темному небі тремтіли далекі зорі. Між гіллям бриніли запізнілі хрущі.

— Як чарівно навколо,— говорив замріяно Григорій.— Хочеться, щоб усі люди відчували цю красу — адже земля створена не для сліз і смутку.

— Коли ж таке настане, Грицю?

— Думаю, народ довго не зможе терпіти. Кожен хоче людських прав..

Григорій від природи був трохи поетичною людиною і, може, говорив тепер занадто пишномовно. Він і сам докоряв собі в цю мить, що не може вести себе з дівчиною простіше: «Бач, почав мало не про світову революцію». Та Євдокія, видно, не мала наміру підсміюватися над ним, навпаки, слухала уважно.

Підійшли до хвіртки. Треба прощатися, та чомусь стояли. Тепер розмова обірвалася, і обом було якось незручно.

— Доню,— осмілювся, нарешті, Григорій і взяв її руку. Дівчина дивилась Григорію в очі з радістю і якимсь тривожним чеканням. Її вуста були зовсім поруч. Поцілував і відчув, як вони відповіли.

Після того зустрічалися часто. А влітку Гапончуки і Солімчуки справили дітям весілля. Євдокія перейшла жити до Григорія, і стара Фросина мала тепер у домі помічницю.

Невдовзі після одруження, восени того ж 1935 року, Григорія в сусідньому селі затримала поліція: знайшли в нього підозрілу літературу і, арештувавши, відправили до Рівного. Тут, у в'язниці, ми і побачились, коли нас виводили на прогулянку.

Розділ IX

„ПІД ЗВУК БАРАБАННОГО ЗОВУ“

Двадцять третя камера жила щоденними тюремними буднями: навчання, зв'язок з людьми на волі, комунівські справи. Скоро через своїх я дізнався, що Григорія посаджено у тюрму на три місяці.

Тим часом у багатьох із нас наближався кінець строку ув'язнення. Комуністи домовлялися про зв'язки на майбутнє. Комуна посилила навчання з тими, які невдовзі звільняться.

У двадцять третій сидів товариш Бурський, відповідальний працівник ЦК КПП. Його арештували за спробу переходу польсько-радянського кордону. Бурський кра-

ще, ніж будь-хто інший з в'язнів, знав організаційну будову КПЗУ. Він узявся проводити навчання зі мною. В уяві поставало дрогобицьке повстання, рік 1923-й, коли формувалась партія. Після його розповідей зрозумілими і близькими ставали раніше мало відомі мені поняття — окружком, ЦК, МОДР, їх структура, складні філософські і політичні категорії.

Непомітно за навчанням збігали дні. Через родичів нам передали, що в Польщі створений спеціальний комітет по боротьбі за амністію для політв'язнів. Під тиском народних мас урядова кліка Польщі, що вже стала на шлях фашизму, була змушена для політичних в'язнів надати часткову амністію. З в'язничних казематів в лютому 1936 року було звільнено біля десяти тисяч політв'язнів. Морзянкою нам вистукали у стінку: Григорій уже на волі. А мені треба було іще скуштувати кілька тюремних порцій, поки наглядач не вигукнув у дверях:

— Новак, з речами — на коридор!

Пташкою застрибало у грудях серце. Воля! Чекав її з дня на день, сумував за нею, виглядав її більше двох років. Прийшла! Та було боляче, що тут-залишаються друзі, з якими зжився, ніби з братами.

— До побачення, дорогі! До зустрічі на волі!

У Френкеля та інших помічаю сльози на очах.

— Кріпись, друже!

— Ну, досить, досить,— нетерплячий голос наглядача. На дверях заgrimів замок...

— Кріпись!..

За час мого ув'язнення у Гощі сталося багато змін. Думав, зустріну друга дитинства Гната Власюка, та не довелося побачити його.

— Пішов він, сину, через кордон, на Велику Україну. Дуже вже поліція полювала за ним,— розповідала мати.

І Назара П'ясецького вже не зустрів, і Юхима Українця, і Романа Солімчука. Вони теж подалися слідом за Гнатом...

На вулиці біля хати кілька разів на день з'являється худий, високий чоловік. Покрутиться, покрутиться і зникає. Йому неодмінно треба знати, чи отой недавно прибулий з ровенської в'язниці десь не щез. Це пан Грачик, права рука Яся Лясоти. Дарма приховує своє інкогніто. Грачику за день набридає ота процедура, тим більше, що

я таки сиджу вдома, і вечорами він все рідше з'являється біля хати.

Сьогодні Грачик знову, впевнившись перед вечором, що все гаразд, пішов.

Зайшло сонце, брався сильний мороз. Заблищали під місячним сяйвом на снігу жовтаві зірочки. Скоро й новий рік — 1936-й. Як той час летить... Не маю права тратити ні дня.

«Пам'ятаєш, чого вчила тебе комуна, що наказувала двадцять третя камера? А що зробив за цих два тижні, відкопи повернувся? Сидіти не можна. Треба встановити зв'язок, знову діяти. Мусиш почати сьогодні ж».

— Де мое пальто і шапка?

— Сину, куди ж ти на ніч? — в материних очах пересторога. — Темрява, мороз...

— Та я не надовго, мамо. Ви спіть.

— Хоч бережися...

Тато мовчав.

Блідий місяць свердлить п'їтму.

Рип-рип-рип... — монотонно скрипить під ногами сніг. Мете холодний поземок, стрибає в очі, вітер закидає поли пальта, пробирається до тіла. Чути, як десь далеко у селах гавкають пси. І знову скиглить сніг — рип-рип-рип...

Поле змінилося лісом. Темні дерева опустили донизу гілля, і воно, химерне, чорне, грізно висить наді мною, голим пруттям зловісно свистить під вітром.

Ось, врешті, галявина, крайні хати села. Вуличка. Впізнаю її. Ліворуч — хата. Вікна темні, та в одному, коли придивитись, можна помітити — крізь шпарину пробивається світло.

— Тук-тук-тук...

Ніхто не відповідає, не відчиняє дверей. Лише вітер шастає по подвір'ю.

— Тук-тук-тук...

По хвилі щось зашаруділо в сінях. Потім — чоловічий голос:

— Хто там?

— Свої.

— Хто свої?

— Хіба не впізнаєш?

— Терешко?!

Двері відчинилися.

Високий, сильний Гриць Гапончук стиснув в обіймах, розцілувалися.

— Заходь. Скільки літ, скільки зим! А ми думаємо — хто б це?.. Ну й вечір — всі друзі зійшлися.

Більшість присутніх — знайомі. Це — брати Давид і Іван Гапончуки. То — Віссаріон Власюк. А он — Сергій Євчук...

— І як ти в таку погоду, вночі? — дивується Давид.

— Та що тут? Кілометрів з чотири. То для парубка, сам знаєш, дрібниця.

— Як добре, що ти прийшов! — каже Григорій.

— Прийшов, бо не радує мене, хлопці, наше безділля.

— А думаєш, ми радіємо? Я он теж недавно повернувся звідти ж, де ти був. Зв'язок втрачено. Райком, по суті, перестав діяти. Багато хто за кордон подався...

Григорій на мить обірвав мову, заговорив про буденне:

— Снігу скільки навалило. На врожай...

Це з кухні заглянула в кімнату Грицева мама, і йому хотілось показати, що прийшли друзі просто так — погомоніти, посидіти. Зачинила двері.

— Треба негайно оновити райком і приступити до дії, — запропонував я.

— Обов'язково. Подивіться, скільки в повіті тепер комуністів. Значно більше, як рік-два тому. Проте без міцного штабу вони безсилі. А чимало бідняків, навіть члени партії, задумали виїздити в Аргентину, Канаду. Я цього не схвалюю, — заявив Григорій.

— Думаю, що всі ці питання слід обговорити на пленумі райкому. Як ваша думка? — звернувся до товаришів.

Усі були згодні. Сергій сказав:

— Газету б видавати... Це велика справа. Дуже важливо активізувати роботу в комсомолі.

Ще довго говорили про деталі організаційних справ.

На кухні вже полягали спати. Пора було розходитись. Власюк про щось тихо розмовляв з Сергієм, потім голосніше попросив:

— Прочитай хоч дещо з останніх віршів...

Сергій підвівся, схвильований і урочистий. У тиші, що залягла, дзвінко зазвучали рядки:

Небавом ударить гучний ураган,
і зникнуть вселенні чвари,
розпадеться-рухне царство тиран,
царство неволі і кари.

І зникнуть фортеці, багнети, штики,
ненависть загибе вікова,
і рівні з рівними разом підуть
під звук барабанного зову.

Всі, вставши, чітко повторили разом:

І рівні з рівними разом підуть
під звук барабанного зову!

Здалося, ніби я слухаю могутній спів «Інтернаціонала». Як тоді, уперше, на майдані у Гощі, чи згодом у двадцять третій камері...

Знову вдарив у лице сніговій, заскрипіло під ногами. Та холоду не відчувалось.

Грачик цього вечора не приходив на перевірку.

А невдовзі після того полозом приповзла вістка: Сергія заарештовано. Кинули у ровенську в'язницю. Допитують. Його звинувачують у комуністичній пропаганді.

Вечір.

Синевським хутором вуличкою прямує людина. Потім звертає на подвір'я крайньої хати.

— Хто йде? — перестриває в темряві постать.

— Великі ворота, — чути тихо у відповідь.

— Проходьте.

За якийсь час з'являються й інші.

У хаті Михайла Гапончука тепло, затишно. Чути лише, як за вікном завиває вітер. Стоїть лютий...

Зібралися всі, хто мав прийти. Гриць Гапончук і його брати Михайло та Давид, Віссаріон Власюк, Олександр Шевчук, Олександр Тарасюк, Петро Зеленюк, Саул Мільштейн, Петро Коц, Дем'ян Галанюк і я.

Мені було доручено відкрити зібрання.

— На сьогоднішньому розширеному пленумі мусимо переобрати склад райкому. Як відомо, попередній райком, що був створений у 1933-му році, фактично розпався. Які думки відносно складу районного комітету?

Радились. У райком обрали Григорія Гапончука, Олександра Шевчука, Олександра Тарасюка, Петра Зеленьюка, Дем'яна Галанюка, Петра Коца і Гната Віюка. Секретарем — знову Бояна. Мене рекомендовано до складу окружкому КПЗУ.

Вирішили створити райкоми Комуністичної Спілки Молоді та МОДРу; негайно організувавши друкарню, випускати газету «Поклик» і листівки; реорганізувати місцеві комітети КПЗУ в Гощі, Межиричах і Синеві; перебудувати комірки по трійках, а комсомольські й модрівські — по п'ятірках, користуватись лише псевдонімами.

У селищі — ні звуку. Гоща спить. У полі, коло землі, напеклись люди на сонці, тож скоро пішли на спочинок. Он і Лесина хата. Вікна теж темні. Чи щаслива вона? Уже й донечка росте у неї. Павло створив затишок. І все ж, зустрівшись якимось, побачив я смуток в її очах. Про що вона думає зараз? Чи, може, вже спить, прогнавши думи?..

Достиглі зорі висять над Гощею, рясні і теплі. Завтра чекає мене дорога. Негайно потрібно до Рівного. Вже зібрано гроші на шрифт для друкарні. Лежать продукти для політв'язнів. І в окружкомі літературу необхідно забрати. Та отой пан Грачик! Він і далі стежить.

Останнім часом Грачик, правда, почав дещо інакше вести себе. Угледить мене — підійде, привітається, постоїть-постоїть і буркне: «Що, пан комуніст нічого не замишляє?» І йде далі. Треба подумати, як би приручити Грачика, приспати його увагу до моєї особи.

Велика Ведмедиця почала переміщатись до сходу. Пізно. Пора і собі заснути з часинку...

Наступного дня, вступивши у бесіду з Грачиком, розмовляв цілком «лояльно».

— Бачу, трохи в'язниця виправила,— мовив Грачик.

— Знаєте, хочеться спокійно пожити.

Після двох-трьох таких розмов Грачик почав рідше навідуватися.

Врешті, вирвався до Рівного. Френкель, Лернер, Керех уже на волі. Остапчук і Миколайчук теж. А про Сергія Євчука невтішна вістка: засудили на два роки.

Того ж дня мною було передано продукти в'язням, одержано літературу, закуплено у майстерні гумових виробів сорок комплектів літер алфавіту на документ Си-

манівської кооперативної молочарні, і я від'їхав автобусом назад.

З розбухлою валізкою, звісно, з'явитися у Гощі вдень ризиковано: можна потрапити в руки Грачику, а то й самому Лясоті.

Перед Гощею вийшов з автобуса.

У полі — нікого. Віднайшов криївку, сховав вантаж, спокійно добрався до села. Навіть Грачик не появлявся у час моєї відсутності.

Вночі Сашко Тарасюк переніс валізку в безпечне місце.

Чорними вітровіями бродять по землі злидні, не обминають бідняцьких хат: лихо з лихом еднається.

За півдарма гнуть спина робітники борошномельної промисловості в Гощі. З води на воду перебиваються трагари, що трудяться на перевезенні вантажів до Рівного. Підприємці знають, що єдине джерело заробітку в Гощі — їхні підприємства, а більше людям нікуди податися. І вони зовсім знизили платню.

Не в силі бідаки терпіти лихо. Райком вирішує: підготувати страйк. Радилися з трагарями та іншими робітниками. Вибрали страйковий комітет, намітили вимоги.

Гоща — у чеканні. Працюють і далі млини, відправляються вантажі до Рівного, але люди знають: завтра багато що зміниться.

І ось настав день страйку.

Зранку батько, а з ним і більшість робітників не появились у млині. Та були й такі, що піддалися агітації Барабаша й Підкови і вийшли на роботу. Стало зрозуміло: погано готувалися. Дарма райкомівці сподівалися, що в робітників висока свідомість, що досить тільки почати.

Увечері вдома мав з батьком розмову.

— Ні, так справа не піде, — каже тато. — Людей треба краще знати. Вони б і дружнo застрайкували, але ще багато хто боїться, що після цього підприємці не дадуть праці. А тоді їх сім'ї чекатиме голод.

— А коли б не вийшли всі?

— Знайшли б інших. А для того, щоб цього не сталося, людей треба готувати.

— Так, це правда. Шкода, що зірвався задум. Ми тільки показали поліції свої вуха. Не подарує вона цього.

— Та вже не дарує. Я забув сказати. Нині був отой собака Грачик. Хотів накласти штраф.

— За що?

— Каже: «Біля хати немає протипожежних знарядь». Питає, де ти ходиш. А сьогодні Шльома не дав мені роботи. Допевнявся, чого я не приїздив до млина. Кажу: «Кінь ногу скаличів». А він: «Брешеш. Страйкував». І тепер немає зарібку.

— Що ж робити?

— Нічого, аби руки та спина. Думаєш, він порозганяє робітників? Ні. Потрібні вони йому.

Шльома й справді скоро взяв батька до праці.

Та боліло серце за проганий страйк. Не дотягнули. І все ж розмова довкола страйку тепер точилася між людьми, змушувала задумуватися над тим, що вони виграли б, якби застрайкували всі.

Ясь Лясота з своїми поплічниками взявся винюхувати, хто ж підбуриє робітників. Тиждень щодня з ранку до вечора опитували людей. Дарма — всі мовчали.

Кожен день — нові випробування. Стійкі йдуть у бурю і виходять з неї ще сильнішими. Кволі гнуться, як дерева, інші — наче трухляві стовбури, падають під вітром.

Виключено з партії члена райкому Мільштейна: взявся доводити, що Троцький і його прибічники — дійсні ленінці, що генеральна лінія ВКП(б) — хибна.

Ще декілька комуністів виключено з КПЗУ за вимоги застосовувати індивідуальний терор до польських державних діячів; як це роблять українські націоналісти з ОУН.

Знову в Синеві радяться райкомівці. Без пропагандистської роботи в масах не обійтись — така загальна думка. «Рідні хати» повинні діяти в Синеві, Дроздові, Симанові. Під їх прикриттям вести нелегальну роботу. Поширювати комуністичні ідеї і через різні масові гуртки.

Тепер організації комуністів діють в усіх навколишніх селах — Гощі, Синеві, Тудорові, Курузванах, Чудниці, Горингороді, у Корці і Межиричах, Рясниках, Горбакові, Симанові... Головне — зміцнити їх, активізувати роботу. Вдруге слід буде організувати страйк робітників борошномельної промисловості і трагарів. Провести та-

кож страйк селян у Симакові, де люди поневіряються на землях пана Задемського.

У хату, засапавшись, вбіг Іванко, Гриців брат:

— У селі появились поліцаї!

— Спокійно, друзі,— підвівся Григорій.— Нелегальну літературу складіть в один стос.

Це зробили швидко. Михайло поніс пакунок за хату і заховав у криївку.

Різними дорогами розійшлися по домівках.

Янек Загорський служив у третьому прикордонному батальйоні, що дислокувався у Гощі. Начальство не мало претензій до нього. Загорського вважали цілком лояльним, і коли він закінчив службу, залишили в Гощі як «відданого» поляка. На таких осадників влада покладає надію: вони мусили кріпити міць польських панів на «всходніх кресах», мали бути їх вухом і оком.

Янек працював на пошті. Завжди бував на таємних нарадах, де вирішувалось, як краще тримати в покорі хлопів.

Ніхто на пошті не знав найбільшого Янекового секрету: ще до служби в армії він став комсомольцем. Потім в армії ж вступив у Комуністичну партію Польщі. КПП переслала для КПЗУ пароль, по якому з Янеком було встановлено зв'язок. Тоді він і почав передавати для Гощанського райкому всі новини з армії. Тепер інформував про наміри місцевої влади.

Саме від Загорського довідалися ми, що поліція має намір арештувати кількох підозрілих, і тому, що точних доказів про їхню «вивроту» діяльність не має, направить у Березу Картузьку. Там, у концтаборі, цим непокірним мали відбити потяг до політики. Серед підозрілих числилися Григорій, я, Олекса Кравчук та ще кілька чоловік.

...Тієї ночі, коли я повернувся з Синева з останнього засідання райкому, щось довго не міг заснути. Різні думки лізли в голову, проганяли сон.

З далеких споминів вириває червоне небо над Горбаковом, дитячі сни про вершника, що мчить над землею, і татові слова: «Воли посіяли зерна. А зерна зійдуть, і виростуть буйні жита. Буде що жати».

Нелегко, тату, ростити ті хліба, ой, нелегко засівати нові ниви. Загрожують спалити їх наглі суховії, хочуть

потолочити ниву важкі чоботи... Може, трохи затягнулася пора косовиці? Вмивається нива дощами, піднімає притолочені, прибиті вітрами стебла, пне їх до сонця і чекає, чекає...

Чекай, ниво! Чуєш, не залишать тебе сини, не відірвати їх від тебе. Вони повернуться неодмінно з застінків, карцерів, гмін, скропляться твоєю росою і будуть лаштуватись до косовиці... Чекай, ниво!..

Перед ранком сон таки зморив. Чомусь наснився дід Остап. Ніби сидимо з ним біля Горині, балакаємо.

В Остапа біла борода і голубі, як волошки, очі. Я спускаю на річку великого човна. Сідаю в нього, а дід Остап благословляє мене з берега в дорогу...

— Тук, тук, тук! — хтось голосно стукає у вікно. Сон обірвався. Я метнувся до шибки. Надворі уже сіріє. Пізнаю Йосипа Власюка. Він подає мені знак рукою. Накинувши на плечі піджак, поспішаю до нього.

Йосип схвильований.

— Ховайся. Янек передав: усю добу поліція буде вести арешти. По району. Візьмуть усіх підозрілих... Тебе теж...

— Спасибі, Йосипе! Доведеться переходити на нелегальне становище... Таке вже наше життя.

— Обов'язково у підпілля.

— Слухай, мусимо сповістити й інших. Ти ще ніде не був?

— Ні, як тільки Янек передав мені про це десь після півночі, я й поспішив до тебе.

— Ну, тоді — зараз до тих, кого б могли взяти у Гощі. А потім — я у Синів, а ти... хоча б у Симанів. Гарзд?

Наставав ранок шістнадцятого квітня тисяча дев'ястсот тридцять шостого року.

У хаті Гапончуків, як і завжди, найраніше пробудилася мати. Григорій крізь сон чув, як вона чимось грюкала в снігах, потім вийшла у двір. Фросина нагодувала курей і стала поратися на городі...

Коли зайшла до хати, попросила Григорія:

— Сину, сходи в молочарню, а ми з Дусею якраз скінчимо готувати сніданок.

Григорій був радий допомогти матері. Взяв відро з молоком і подався до молочарні. Там було завізно, і Гри-

горію довелось почекати. Та ось вже і його черга стати до машини. Взявся перекручувати молоко.

В цю мить у молочарню зайшов поліцай. На плечі гвинтівка. Григорій упізнав його — Захарчук, служить під начальством Лясоти. «Чого б це його сюди принесло? — подумав Григорій. — Не може бути, щоб просто так».

Підійшов, уперся тупим поглядом в Григорія:

— Гапончук?

— Так.

— Ти заарештований.

Накинув на руки кайдани, штовхнув у спину. Поліцай ішов дещо позаду, мовчав. Наблизилися до хати. Григорій здалеку побачив на подвір'ї підводу. На ній сидів фурман — знайомий чоловік з села Чудниці.

У хаті — ще три поліцаї. Під їх охороною вже було два знайомих товариша, яких знав по спільній боротьбі.

— Ось, привів. У молочарні був, — доповів Захарчук.

Ті троє підвелися.

Тільки тепер Григорій побачив маму. Вона стояла під стіною, бліда і заплакана. Зробилася ще меншою і сиротливою.

— Сину, синочку мій, куди ж вони тебе? А як же я?

— Не треба, мамо, не треба! — намагався вгамувати її.

Серце Фросини стискалось від болю. Втратила найстаршого — Степана. Тепер забирають Григорія. Стояла мов у страшному сні...

Підвода рушила. Коні підтюпцем пішли дорогою за село. Григорій сидів на возі, дивився туди, де за курявою лишилась мати. Хустина спала на плечі і відкрила сиве волосся. Вітер шарпав довгу спідницю, заплітав нею ноги. Чомусь здалося йому, що бачить її востаннє...

Підвода прямувала до Терентієва. Це був шлях на Гошу. Вже майже перед самим селом Григорій вгледів, що назустріч хтось квапиться шляхом. Придивився. Постає знайома.

«Та це ж зв'язковий Дятла». Зрозумів, що і в районі арешти.

Розділ X

ВИЗВОЛЕННЯ БОЯНА

Підвода проторохтіла вулицею міста і зупинилася перед жандармським відділенням. Григорія ввели в будинок.

Ясь Лясота підвів голову.

— О, Гапончук! Старі знайомі. Ну що ж, цього разу тобі не минеться кількома місяцями. За комуністичну підривну діяльність не милуємо.

— Пане коменданте, але яка ж тут діяльність? Не жартуйте...

— Не базікай! — Лясота стукнув кулаком по столу. — Розкажеш це там, у Рівному. Тебе чекає не дочекається пан Рубанович. Відправити у гмінний арешт. Пильно стерегти! Завтра етапом до Рівного. Дивись мені там! — крикнув поліцаєві навздогін.

У гміні зачинили Григорія у вузькій комірчині. За невеличким віконцем — подвір'я. Його добре видно Григорію. Бачить, як кілька арештованих (це не політичні) працюють під наглядом поліцаїв.

Тривога все більше прокрадалася до Григорієвого серця: «Чи арештували й хлопців? А може, все-таки вони вирвалися? Де тепер Терешко?» Мозок настирливо свердлила думка: «Як вирватися звідси? Адже цей арешт і справді так просто не минеться»...

Час спливав, сонце спускалося до небосхилу, почало сутеніти. Григорій же, спершись спиною до стіни, сумно дивився крізь шибу. І раптом — що це?.. Він помітив, що недалеко гміни стоїть Дятел і подає умовний знак: «Як тільки стемніє, просись до убиральні. Вона на подвір'ї. Визволимо!»

План визволення Григорія з-під арешту був простий. Один з нашої трійки мав завидна пройти на подвір'я гміни, непомітно пробратися в убиральню і чекати там ночі.

Це було не так важко. Вдень подвір'я гміни не зачинаялося: на ньому працювали селяни, які відбували короткотерміновий арешт. Вони різали й рубали дрова, підмітали, поїли коней. За ними в цей час рідко хто наглядав. Три арешті ставили озброєних поліцаїв лише

тоді, коли до Рівного гнали етапом великих злочинців та політичних.

Потім, увечері, коли стемніє, всі урядовці, крім чергового, як завжди, розійдуться. Браму зачинять зсередини. Та наш товариш вже в цю пору сидітиме в убіральні і чекатиме наміченої хвилини.

На полицая, який вестиме Григорія через подвір'я, має напасти той, що сидітиме в засідці. Він обеззброїть конвоїра. Інші двоє допомагатимуть діяти далі. Все повинно кінчитися добре.

Григорій ще тоді, при розмові жестами через вікно, подав цікаву думку: виламати в задній стінці дошку, через яку він міг би вислизнути. У такому разі все буде простіше. Що ж, спробуємо...

Завдання пробратися в убіральню одержав Адам.

Гмінний будинок підсліпуватим бовдуром маячить у темряві. О, він добре знайомий мені. Це тут ми з Лесею колись передавали заарештованому партизану ломик, тут довелось посидіти і мені, коли в тридцять четвертому гнали етапом до Рівного. А тепер звідси треба вирвати друга. Чи ж обійдеться все як слід? Здається, план продумали добре. Віссаріон стане з мотузкою біля кам'яної стіни. Якщо з двору буде неможливо вийти через браму, він перекине мотузку, за її допомогою Адам і Григорій переберуться через мур. Я ж з пістолетом буду на сторожі на той випадок, якби хтось несподівано появився з охорони.

Ось і мури. Ми з Віссаріоном затамували подих. Навпроти, у темряві, забовваніла чиясь постать. Хто це? Невже зрада?..

Постать наближається.

— Хлопці, це я!

— Адам?! Чому ти тут? Чому не в убіральні?

— Не вдалося... Вони весь час пильнували за подвір'ям. Певно, побоюються. Відчувають, кого заарештували.

— Що ж робити?

Так, тепер це справді було болюче питання. Виходить, план ламався. Невже відступати? Але ж з Григорієм все домовлено. Він скоро постукає в двері.

— Гриць ще не виходив?

— Ні. За брамою тиша.

— Негайно мусимо щось придумати...

Від тієї хвилини, коли Григорій побачив крізь вікно сигнал, він не міг вгамувати неспокій: «Значить, друзі поруч! Не арештували їх! Вони допоможуть!..» Ці думки додавали сил. Може, йому таки вдасться вирватися на волю. О, тоді він остерігатиметься, так легко більше не дасться їм до рук. Цього ж разу взяли, як хлопчика. Докоряв собі за необережність.

Час тягнувся надто повільно. Григорієві здавалося, що смеркання страшенно забарилося.

У коридорі, глухо покашлюючи, гунав чобітьми поліцай. Його кашляння видавалося Григорію то скрипом дуплистої верби під осіннім вітром, то скреготом коліс по камінню гористої дороги.

«Про що він думає, цей уже немолодий служака? — питав себе Григорій.— Може, про те, як добре зараз було б йому вдома. А якщо звук до служби і на ній видається йому краще, ніж деінде? І що його потягнуло сюди?..»

У комірчині зовсім стемніло. «Мабуть, пора!» — вирішив Григорій.

Він уже було наважився проситись, та подумав: «Вичекаю ще трохи. Нехай погустішає темрява...»

Йому було важко чекати ще цих десять-п'ятнадцять хвилин, та все ж змусив себе на це. Нарешті, постукав у двері, став проситися до вбиральні. Поліцай буркнув:

— Почекаєш до ранку! Нічого з тобою не станеться...

Григорій настирливо домагався свого. Жалівся, що в нього страшенно болить живіт, що він буде скаржитися начальству.

— О то нещастя мені,— бідкався поліцай. Йому чомусь дуже не хотілося відкривати двері. Може, щось передчував. Та чи оте безперервне квиління арештованого, чи якісь інші міркування спонукали поліцая дістати ключ.

У дверях заскреготав замок. Вони прочинилися. Григорій вийшов у коридор. Поліцай зняв гвинтівку, взяв її в руку, пропустив Григорія вперед. Гапончук при тьмяному світлі глянув йому в обличчя. Вузько посаджені очі під густими чорними бровами. Очі круглі і тупі, ніби два пришиті гудзики.

Надворі прохолодно. Вітер низько жене по небу чорні хмари, і вони, мов скажені вершники, мчать над бу-

дівлями у простір поля. Гоща, видно, вже вклалася до сну. Тиша...

— Що ж будемо робити, хлопці? — те тривожне запитання стояло перед нами. Мусили виправляти становище. Зараз повинен вийти Григорій. Настане зручний момент. Не можемо його пропустити. Завтра такої нагоди уже не трапиться. А в подвір'я зайти не можемо. І в цю мить я згадав, що в моїй кишені є ніж. Спробував лезом через малий люк відсунути засув. Він спершу не піддався, але трохи згодом поволі почав відходити ліворуч.

На подвір'я вийшли Григорій і поліцай. Я припинив роботу, притаївся.

Вони пішли аж у кінець подвір'я. Я знову швидко запрацював ножем. Клятий засув по міліметру виповзав із скоби.

Григорій довго сидить у вбиральні, мабуть, тягне час. Та поліцаю набридло стояти на подвір'ї, і він загукав до Григорія:

— Скоріше там! Гей, чуєш?! Ти що, мотузок з'їв? А то зараз...

Гриць вийшов з убиральні. Він, певно, вже втратив надію на врятування. Зупинився посеред подвір'я і почав глибоко вдихати чисте повітря.

— Надихаєшся в Рівному! — штурхав поліцай у плечі карабіном.

— Невже, пане, шкодуєте і повітря? Воно ж боже. І ви божа людина! — Гриць пробував заговорити зуби поліцаю, ще, видно, сподіваючись на якийсь щасливий випадок. Та поліцай прикладом гнав Григорія до арешту.

«Швидше, швидше!» — стукає молоточком тривожна думка. Пальці чомусь змокрили. Григорій вже біля дверей. Зараз видно в щілину обидві постаті. Вони добре освітлюються газовим ліхтарем, що висить над дверима гміни. Григорій ще чомусь затримався на мить за порогом, і в цю ж секунду засув повністю вийшов із скоби. Брама відчинилася. Ми прослизнули в подвір'я і, пригнувшись, попід стінкою подалися вперед.

Поліцай перед самим порогом почув якесь підозріле шарудіння в темному кутку подвір'я, раптово повернув голову вправо і вгледів постать Віссаріона, що набли-

жалась. Тінь була довга і химерна, і поліцаю, певно, стало не по собі.

— Хто йде? Стій! Стрелятиму!

Він помітив, що за ним попід стіною майнуло ще дві тіні, відчув: це напад, миттю прицілився у найближчу постать. І певно, вибухнув би постріл, та Григорій, все зрозумівши, круто повернувся, кішкою стрибнув до поліцая, обома руками схопив карабін і силоміць потягнув його донизу.

Поліцай не випускав зброї. Він був досить сильний. Скаженіючи, шарпав з Григорієвих рук карабін. Та Гапончук теж мав добре здоров'я. Між ними почалась важка, смертельна боротьба.

Часу не можна було гаяти ні секунди. Кількома стрибками я підскочив до поліцая і, не цілячись, вистрілив з пістолета йому в груди. Він зойкнув, заточився і гепнувся навзнік на землю.

Григорій шарпнув з рук поліцая карабін — руки відпустили зброю.

Над входом до гміни спокійно блимав ліхтар. На безлюдних вулицях шугав вітер. Не змовляючись, ми кинулись з подвір'я. Нічне поле сховало нас у своїх обіймах.

Григорій ішов заклопотаний, сумний. Я відчуваю: він переживає. Але чому? Йому б зараз радіти.

— Про що ти думаєш, Грицю?

— Не питай краще. Кажуть, лиха шукати не треба — само тебе знайде. І найприкріше, що допомогти їм вже не можна.

— Про кого ти?

— Учора ми з Романом Бондарем та ще з п'ятьма русивельськими хлопцями домовились, що сьогодні перед вечором вони прийдуть у Синів на раду. Розумієш, це ж у пастку попадуть.

— Рада мала бути у твоїй хаті?

— Ні. В Григорія Дащука. Але яка різниця? Вони сьогодні ж прочистять все село. Ех, вскочили у халепу... Знаєш, як переживаю. Такі хлопці... Вони ж забезпечували нашу переправу через кордон. Втратити її — це щось страшне. А остерегти вже пізно...

Йшли полем далі. Смуток не сходив з Григорієвого обличчя...

...Сонце опускалося за обрій, коли Роман Бондар вибрався з Русивеля. Був у легкій фуфайці, в чоботях. Він добре розрахував час. Години за півтори буде в Синеві. Йшлося Романові легко. Під чобітьми м'яко прогиналася недавно звільнена від снігу, але вже дещо заужавіла земля.

Від швидкої ходи Роман трохи зіпрів, збив шапку на потилицю. З-під неї на чоло впав жмут золотистого волосся. Роман був гарним хлопцем. Не одна дівчина в Русивелі, ба, хіба лише в Русивелі, задивлялася на нього. В Романа були великі голубі очі. В них дівчата, певно, бачили все небо. А такого жартуна треба було добре шукати. Товариші ж любили його за спритність, кмітливість.

Роман вже наблизився до Синева. Думав, про що говоритимуть сьогодні на зборі, міркував, як би краще пробратися до хати Лащука. Сутеніло. Роман вирішив, що найліпше пройти городами: так менше хто побачить. Звернув з дороги, перескочив через яр, що відділяв поле від першого городу, і пішов межею. Вже був поруч з крайньою клунею, коли з-за неї вискочило п'ять постатей. Поліцаї! Хлопець одразу ж зрозумів, що потрапив у пастку. Перед собою побачив цівки гвинтівки.

— Тихо! Здавайся! Ну?!

Все це сталося в одну мить, і ця мить обпекла Романові мозок. «Невже накрили усіх хлопців у Синеві? Але ж за мною йдуть інші з Русивеля. Ще п'ятеро... То що ж, і вони мусять потрапити цим крукам у лабеті?!»

І в цю хвилину, зібравши всю силу, він пружно стрибнув убік, потім назад. Метнувся городами до поля.

— Стій!.. Стій!.. — кричали позаду. Гримнув постріл, другий. На серці в Романа відлягло. Він бажав цих пострілів. Тепер їх почують хлопці, які, напевне, підходять... І вони таки не потраплять у засаду.

Позаду важкий тупіт. Два постріли злились майже в один, і щось гаряче різнуло Романа по нозі і в бік. Він ще біг далі, не відчуваючи болю і не помічаючи, що кров цівкою бризнула з рани. Ще дві кулі наздогнали його, коли вже вискочив через яр у поле. Вони вп'ялись у плече і в живіт. Схопився руками за рани і, заточившись, упав.

Чув, як п'ятеро поліцаїв, важко сопучи і тупаючи чо-

бітьми, підбігли, похапцем схопили його попід руки і поволокли до хати. Опустили на долівку.

Роман бачив над собою схилене обличчя поліцая. Сірі очі, що чомусь вилазять з орбіт, вп'ялися у нього. Старший цідить:

— Куди йшов? Тільки чесно!..

— До дівчат...

— Яких дівчат?

— Синевських... Тут у мене наречена.

— Кажеш, до дівчат. А чого тікав?

— Злякався... Вони кричали, з гвинтівками...

Роман підтікав кров'ю. Було мокро і тепло під спиною, під ногами. Довкола калюжа крові.

— Не грай дурника. Знаєм таких,— випуклі кульки лізуть все нижче і нижче, а голос— ніби десь дзвони б'ють.—Кажі, з ким мав зустрітися? Кажі, чуєш, кажі...

Втрачаючи свідомість, почув голос іншого поліцая:

— Треба лікаря. А то богу душу віддасть. Лікаря, а потім скаже...

Дзвони вдарили десь високо-високо і пропали...

...У полі темно, хоч око виколи. Холодний вітер пробирається під одяг. Тихо. Погоні не чути. Проїшли ще трохи в напрямку Курузван і Русивеля. Нехай поліція по сліду думає, що подалися до кордону, щоб перебраться в Радянський Союз. Може, менше шукатиме...

Та поки що ніч спокійна. Небезпеки не відчувається. Чи треба йти вчотирьох? Вирішили розбитись на дві групи. Так буде зручніше. Легше переховатися.

Всі згодилися. Адам і Віссаріон подалися на Блудівські хутори, ми з Григорієм — до Русивеля.

Важко йти полем. Чоботи глибоко грузнуть у ґрунт. Мокра земля налипає товстими брилами на ноги. Доводиться все частіше відпочивати.

Лише перед світанком добралися до Русивеля. Пішли на Русивельський хутір, що тулився до села. Але де тут переховатися?

— Нічого,— каже Григорій,— хутір знайомий. Та й, крім того, тут живе мій свояк Юхим.

У темряві віднайшли Юхимову хату, постукали у вікно. Господар спав міцно. Нарешті, відчинив двері, запросив до хати. Коли помітив гвинтівку, його очі перелякано забігали:

— Що це у вас? Звідки?

Та сам зрозумів, що зараз не до розпитувань. Він бачив, що ми ледве тримаємося на ногах, звелів дружині негайно приготувати поїсти.

Трохи підкріпилися.

Юхим повів до стодоли. Вилізли в засторонку на солону.

— Думаю, для вас тут буде краще відпочивати. А то ще хто в хату зайде. Спіть. Я буду наглядати.

Юхим зачинив двері. Та не встигли ми ще й заснути як слід, як знову появився господар і став нас термосити за плечі. Обличчя зблідле, в очах переляк.

— Вставайте, мерщій! Поліція!..

Яся Лясоту збудили перед досвітком:

— Пане комендант! Вставайте! Нещастя! З гміни втік арештований. Охоронець смертельно поранений.

Не на жарт розтривожив Яся черговий поліцай цим повідомленням. Лясота відчув: трапилось непоправне. Швидко зібрався і поспішив до гміни. Поліцай, який охороняв гміну, вже внесли до кімнати. Він стік кров'ю, дихав важко, з перебоями, і Ясь побачив, що йому вже небагато залишилося жити.

Лясота розгублено позирав довкола: адже про те, що Гапончук заарештований, знає вже Рубанович, він сьогодні чекає на жертву, і на тобі!.. Такий казус!

Ясь вирішив негайно відправити гінця до Рівного. Вручив тому рапорт, наказавши берегти його як зіницю ока і дати лише в руки вельмишановному.

Рапорт гласив:

«16 квітня 1936 року о 20 годині 45 хвилин три незнайомі особи, озброєні вогнепальною зброєю, напали на гміну Гощі, роззброїли і поранили вогнепально, випустили з тюремного ув'язнення Гапончука Григорія, який значиться як комуніст, що був заарештований 25 липня 1934 року та 29 травня 1935 року.

Подано 17 квітня 1936 року.

Ясь Лясота».

Ясь відправив гінця і сидів у комендатурі сам не свій. Він не знав, як все минеться. Боявся за наслідок. Не міг збагнути, скільки часу минуло відтоді, як з Гощі

помчав вершник до Рівного, — година, дві чи вічність, — коли врешті в комендатурі голосно задзвонив телефон і сполохав коменданта. Ясь кинувся до трубки. Повітова поліція наказувала негайно організувати розшуки втікачів, будь-що затримати їх. Голос у трубці нічого доброго не віщував.

Лясота вискочив з комендатури, подав команду:

— До зброї! Тривога!

На подвір'я вибігали поліцаї, вели за ошийники вівчарок.

Розділ XI

ПОГОНЯ

— Ідіть швидше за мою дружиною, — квапив нас Юхим. — Вона вас відведе у надійне місце.

Ганна, на диво, зовні була досить спокійною. Вона кивнула головою, і ми рушили з подвір'я на вулицю.

З хутора щасливо добралися до села. Сходило сонце. Ганна завела нас у крайню стодолу, сама ж подалася до хати. Скоро вона з'явилася на подвір'ї з літнім господарем, щось тихо сказала йому.

— Добре! — відповів той і направився до стодоли. Вгледівши зброю, чомусь трохи поступився назад, та через мить усміхнувся і промовив:

— Лізьте, хлопці, на сіно. Там тепло. Я скоро приїду, щось принесу поїсти.

Зник. Попрощавшись, пішла додому і Ганна.

Довкола стояла якась особлива тиша. В голову чомусь лізуть неспокійні думки: «Щось ніби підозріло веде себе господар... Щоб не видав... Треба додивитися... Але ж ні! Хіба міг Юхим спровадити до провокатора?..»

Господар з'явився через півгодини — зіпрілий, захеканий.

— Поліція обшукала хутір, де ви переховувались, і йде сюди. От лихо! Втікайте швидше долиною он до того хутора. Хазяїн — дід Панас — вас вже чекає, я домовився. Гайда!..

Іншого вибору не залишалось. Я дав Григорію пістолет, взяв у нього гвинтівку, бо Гриць був зодягнутий у короткий піджак і не мав як захвати її, а на мені було досить довге пальто. Прикрив гвинтівку полою, і вибалком рушили на хутір.

Біля крайньої хати, що примостилася на горбку, стоїть дідусь. Сиву коноплисту борідку шарпає вітер. Побачив нас.

— Швидше, хлопці! Я чекаю вас. Швидше,— замахав рукою.

Підійшли.

— Лізьте на горище,— показав на драбину. Вона, видно, була завчасно приготовлена.— І там — ані шушу. А то в мене допитливі внуки, почують — рознесуть по селу.

Ми тільки вилізли, дідусь забрав драбину, пішов.

На горищі — сіно. Тут напівтемно, лише крізь невеличке квадратне віконце пробивається світло. Через нього непогано видно село, звідки ми тільки-но прийшли. Звідти віддалено доноситься гамір, гавкіт собак: по дворах, видно, шастає поліція.

— Скоріше б ніч,— каже Гриць,— треба тікати звідси. І то щонайшвидше. Поліцаї знають, що ми десь тут, у них під носом. Так вони не підуть, все переріють. Як думаєш?

— Правду кажеш. Як тільки стемніє, рушимо в дорогу. Добре було б пробратися аж за Горинь, хоч би в Горбаків.

— Звісно. Вони будуть шукати нас у цьому районі. Бо сподіваються, що мітимо перейти кордон. А ми б поплутали їм карти...

— А що, коли вони закінчать нишпорити там, у селі, і нагрянуть сюди? — у Грицевому голосі я не чую страху, скоріше це просто твереза розсудливість, бажання вибрати найдоцільніший план дій.— Адже нам нікуди буде дітись. Що тут того хутора? Десяток-другий хат — і все. У поле вирватися — станеш живою мішенню, постріляють, як зайців. Та й люди по дорозі бачили нас...

— Живими здаватися не будемо.

— Коли візьмуть живими зі зброєю — то ще гірше. Будемо битись до останнього набою, а там...

Карабін мав повний заряд, пістолет — крім одного

патрона. Поклали перед віконцем сіна, щоб зручніше було розміститися із зброєю, чекали.

Гамір у селі стих. Чого б це раптом?.. Можливо, там обшуки закінчили і тепер ідуть сюди... Та поліція не появляється. Після обіду біля хати, десь ніби з-під землі, з'явився господар — сивий дідусь. Він знову приставив до горища драбину, виліз до нас.

— У щасливих сорочках народилися ви, хлопці,— каже.— Вівчарки їхні не могли далі взяти сліду. Лише до Юхимової хати привели. Знаєте, вже день був, багато людей пройшло зранку, от і збилися пси.

— А що з Юхимом? — запитав Гриць.

— Кепське діло... Виклали йому докази, що переховував втікачів. А він їм: «Стодола в мене завше відкрита». Думаєте, повірили?.. Побили Юхима. Допитували. Мовчав. Перевірили ще з десяток сусідніх хат. Дарма. Тоді забрали Юхима і подалися з села.

Вістка боляче вразила: чи ж то відпустять чоловіка?.. І все ж трохи відлягло від серця. Наближався вечір. Поліцаї втратили слід — можна вислизнути.

— Ой, що ж це я заговорився-засидівся? — забідкався старий Панас.— Ви ж голодні сидите. Я зараз...

Він гайнув у хату і небавом приніс буханець хліба, глечик молока. Дід Панас був не з лякливого десятка. Він сам воював проти німців, ненавидів окупантів. Видно, любив погомоніти. Побачивши, що перед ним не прості втікачі, каже:

— Скинути б мені, хлопці, отак років хоч двадцять, пішов би з вами на клятих! Та біда: старість! Дух сильний, а тіло немічне вже... Хіба що внукам та правнукам байки розповідати та бджіл доглядати. Ех!..

Смеркло.

— Прощайте, діду. Спасибі!.. Не забудемо.

— Та що ви?.. Як треба, то знову заходьте... Підсоблю.

Вийшли в поле. Вирішили: треба пробиратися на захід, подалі від прикордонної смуги, лише так можна буде вислизнути з ворожих лабет. По дорозі треба обов'язково зайти в Синів, зв'язатися з організацією, довідатися про новини.

Земля в полі грузька. Пробиратися у темряві ярками, ріллею не так-то легко. Десь опівночі холод, важка

дорога вимотали сили, а йти залишалось ще добру половину шляху.

Пробиралися околицею Тудорова.

— Давай звернемо,— зупинився Григорій.— Тут недалеко живе Володька Євчук, Сергіїв брат. Трохи перепочинемо, підкріпимося.

— А якщо пастка?

— Підійдемо обережно. Та й хата його скраю. За ним не стежать. Хоч товариш партійний, наш. Пішли!

Володимир дуже схожий на Сергія: чорнявий, невисокий, тільки дещо кремезніший. Зрадів нашим відвіди-нам, не знав, де й посадити гостей. Швидко зібрав щось перекусити, сів навпроти і співчутливо дивився на нас, до краю змучених цими переходами.

— От гади! До чого доводять людей,— говорив Євчук.— Живцем би поховали. Добре, що вислизнув, Грицю, з їх рук, а то б запроторили у тюрму, як Сергія нашого бідолашного... Хто знає, чи вже й діждемося його звідти...

Над ранок добралися в Синів, зайшли до Антона Дмитрука, члена МОДРу. Його добре знав Гриць.

— Антоне, сходи, будь ласка, до товаришів з місцевої організації й повідом, що ми в тебе.

Антон подався в село і незабаром повернувся. Став розповідати:

— Минулої ночі, як я вам говорив, у селі була облава. Поліцаїв — тьма-тьмуца. Та ті, кого підозрівали в комунізмі, встигли своєчасно податися з села. Тоді поліцаї взялися брати навіть невинних. Мушу, Грицю, сказати тобі сумну новину: твою Євдокію заарештували...

...У хату Гапончука ввалилися вдруге десь через добу після арешту Григорія. Двое поліцаїв загупали чобітьми по світлиці. Мати запитала:

— Скільки ж можна? Вже забрали сина ні за що. А тепер знову? Доки будете мучити нас?

Мовчки почали обшук. Рилися всюди: у сінях, на горищі, в stodолі. Нічого не знайшли. Ще раз заглянули в кімнату, і якимсь ненароком одному з них впав в око невеличкий дівочий альбом. Потягнувся рукою.

— Це мое, — озвалась Євдокія. — Негоже брати, пане...

Хотіла забрати, та поліцей, щось підозріваючи, не випускав альбома з рук. Взявся листати. Фотознімки, малюнки, дівочі любовні віршики, листи... Поліцей хотів уже відкинути зошит, та раптом його погляд довше зупинився на одному з аркушів. Ворушив губами, потім підкликав другого.

— Поглянь, щось погано розбираю почерк..

Той поволі читав:

Небавом ударить гучний ураган
і знищить вселенні чвари.
Розпадеться-рухне царство тиран,
царство неволі і кари..

— Хм! Диви які... А внизу — бачиш: «Євдокії від Сергія. На спомин».

Обидва зраділи з того, що знайшли зачіпку.

— Лагодься в дорогу, збирачко епітафій,— закрив альбом і взяв його під пахву...

...Антон Дмитрук розповідав:

— Поліція стягує сюди підкріплення з усього повіту. Підняли на ноги прикордонний батальйон. Посилили наряди на самому кордоні. Розставили дозори по річці Горинь. Прочищають села. Треба вам стерегтися.

— Зрозуміло, хочуть відрізати дорогу і на схід і на захід, взяти цю групку сіл в кліщі і зловити нас, як козенят, у мішок.

Антон на знак згоди мовчазно кивнув головою. Рипнули двері — у хату ввійшли Давид Гапончук, Віссаріон Власюк, Адам Сав'юк. Вони пробралися в ліс недалеко від села і там переховувалися. У всіх трьох — обрізи.

— Тепер ми більше схожі на партизанський загін, ніж на партійну комірку, — сказав Віссаріон. — Доля, дійсно, повернула все інакше. Думали — визволимо Григорія тихо, без застосування зброї, а вийшло он як. Ми не повинні були братися за зброю: головне на даному етапі — пропаганда, організація протесту, страйки, а збройне повстання — це уже кінцева мета боротьби. До нього можна було вдатися лише тоді, коли достатньо підготуються народні маси. Все це не було секретом для підпільників. Тепер же братися до зброї — значить, програти. Уряд судитиме вже не на п'ять—десять літ, а на

п'ятнадцять, досмертно або й до страти.

Це розумів кожен з п'яти озброєних і був готовий, якщо так сталося, не датися живим у руки ворогові, а захищатися до останнього патрона. Головне поки що — вирватися з цього оточення.

Дуже тривожила нас доля Романа Бондаря.

Велика, повна трагізму картина постала перед нами з розповіді Антона, а потім став відомим і її кінець...

...Лікаря доставили швидко. Роман і далі лежав на землі непритомний, скривавлений. Лікар, перев'язавши рани, сказав:

— Жити, мабуть, буде, але велика втрата крові, треба відвезти на пункт.

Поліцаї сподівалися щось вивідати у Романа, тому на слова лікаря відповіли згодою.

Хлопця повезли в Гощу. Він довго не приходив до себе, потім опритомнів. Добу кидався в гарячці, але за ним добре доглядали. Почав їсти. Через дві доби знову був допит:

— Куди йшов? З ким мав зустрітись?

— Я ж вам уже говорив. До дівчат.

Врешті зрозуміли, що з нього нічого не витягнути, і відправили до Рівного у в'язницю...

Зв'язатися з окружком було неможливо. Поліцейське кільце стискалося. Довше не можна залишатися тут на місці, треба негайно вирушати в дорогу. Переберемось за Горинь, направимося по організаційних зв'язках в глиб країни. Потім зв'яжемося з окружком, одержимо вказівки. З цим планом згоджувалися всі п'ятеро.

Було ще темно, коли ми залишили Синів і вибралися на хутори. Йшли тихо, один за одним, без розмов. Раптом передній зупинився. Всі вросли в землю, стали прислухатися.

— Чуєте?

Десь неподалік від нас почулася говірка польською мовою.

— Чи не поліцаї? Давайте зачекаємо, нехай один наблизиться, підслухає.

Адам, крадучись лисицею, пішов вперед. Скоро він знову виринув поруч.

— Поліцейський пост.

Змінили напрямок, пішли тихо, навшпиньках. Знову

попереду шарудіння, іржання коней. У третьому напрямку — те ж саме. Всюди робили обшуки. Сто вісімдесят поліцаїв «господарювали» на околицях села.

Треба вириватися. Тільки без бою, тихо. Прямо перед нами — група вартових біля кулемета. Праворуч від них — знову ж така група. Мусимо прослизнути між ними, поки не настав день. По-пластунськи повземо вперед. Зброю тримаємо напоготові. Долаємо метр за метром. Пости вже на одній лінії з нами. Тепер маємо бути особливо обережними. Праворуч — якийсь гамір. Може, почувли?.. Регіт. Хтось з поліцаїв, нудьгуючи, розповідав анекдоти...

Проминули пости. Проповзли ще метрів сто, підвелися. Нікого. Пішли вперед.

Світало, коли увійшли в хутір Пашуки і там зупинилися на спочинок.

Ясь Лясота, як ніколи, був злим на себе: минала третя доба, а йому й досі не вдалося взяти втікачів. Здавалося, уже був близький до мети. Його вівчарки в перший же день привели по сліду аж у Русивель. Ясь вже сподівався: ось-ось вдасться накрити тих клятих комуністів, та вівчарки в останню мить підвели: чи то втомилися, чи втікачі чимось збили їх зі шляху.

Дуже бідкався Ясь після цього, бо знав: не має права залишити розшуки незавершеними, мусить мати втікачів у руках. І, повернувшись у Гощу, комендант зразу ж розіслав по всіх селах добре озброєні загони.

Минула доба — довгі години переживань, тривожного чекання для Лясоти. Комендант мав нові дані. Надіслав до Рівного депешу:

«Дня 17 квітня 1936 року.

Доповнюю, що злочинцями поранено і роззброєно возного гміни Гощі Давидюка Семена. Звільнено заарештованого Гапончука Григорія... Крім того, зараз запідозрено у селах групу, котра переховується. Це ті, які звільнили Гапончука. У групі: Власюк Віссаріон, народження 1910 року, Новак Терентій, народження 1912 року, Новак Адам, народження 1912 року, Гапончук Давид, народження 1907 року.

Згадані, крім карабіна російського, що відібрали у возного, озброєні пістолетом. Розшуки продовжуються.

Подано 18 квітня 1936 року.

Комендант гощанської поліції Лясота».

З Рівного відповіли:

«Посилити, прискорити розшуки».

Верхи, видно, занепокоїлись: пахло більш ніж звичайною втечею з-під арешту однієї людини. «Поруч вже діє загін! Його треба схопити. І то негайно»,— вимагав староста.

Під контролем тримали села, польові дороги і стежки, біля будинків підозрілих осіб, де б утікачі могли зайти на ночівлю, розставлено дозорців. Патрулювали в лісі, у полі.

Поступово надходили поодинокі сигнали. Поліція все більше переконувалась: втікачі знаходяться поблизу села Синева.

Петля звужувалась. Через день-два вона стягнеться у вузол.

Вийшли з хутора Пащуки, рушили в напрямку Красносілля. Ніч. Поле злиться холодним вітром. Темно — хоч око виколи. Раптом у темряві попереду затанцював вогник. Праворуч від нього — ще один. Знову згасли.

Ми зупинилися.

— Гляньте. Он ліворуч,— прошепотів Адам.

І ліворуч блимали такі ж вогники. Вони згасали, то знову спалахували. Дивно, незрозуміло. Що це могло б бути?.. Ми мовчки стояли, розглядаючи химерний танець несподіваних нічних спалахів серед поля. Присіли на ріллі, вдивлялися у темряву.

— Це люди, розумієте? У полі — люди! — сказав Григорій.

— Але чого їм бути тут серед ночі? — роздумував Віссаріон Власюк.

— Вони чатують на нас. Це зрозуміло! — нарешті висловив Адам оту тривожну спільну здогадку.

Так, сумнівів не могло залишатися: у полі розставлені ловці, вони вичікують нас, щоб зненацька схопити у темряві. Бач, присвічують ліхтариками. Прислужники поліцаїв, мабуть, ті, з осадників, найманці... Ось тільки наблизимось, і вони матимуть нас у руках, а якщо й ні, то засічуть, сповістять поліцаїв, вівчарки візьмуть слід...

— Необережні ми, хлопці! Дарма дозволили декому приходити до нас,— говорить Давид.

— Видно, по тих слідах поліція і встановила наше місце перебування,— згоджуються інші.

— Давайте придивимось, де між ними буде більший простір, там і ризикнемо проскочити,— запропонував Григорій.

Це була спільна думка. Іншого виходу не залишалося. Очі мацали темінь, фіксували вогні і скоро вибрали коридор. Всі тримали зброю напоготові і один за одним, пригинаючись, рушили вперед.

Добралися до Красносілля. У селі тут і там чути було гавкіт собак. Понуро бовваніли хати. Куди йти? Давид сказав, що тут живе знайомий йому чоловік. Поліція його ні в чому не підозріває. Можна зайти і переночувати.

Хазяїна вирішили не будити, самі забралися в стодолу, розмістилися на соломі. Вітер підсвистував у шпаринках, пробирався крізь стіни і вогким холодом примощувався під одягом. Стукотіли зубами, тиснулися один до одного, зігріваючись тілами.

День виявився ще більш непривітним, ніж ніч. Зранку в стодолу увійшов господар. Побачивши людей, зброю, перелякано вимовив:

— А в селі поліція... Знаєте?..

Він причинив двері і, нічого більше не сказавши, поспіхом пішов до хати. Більше не показувався на подвір'ї. Думали: вийде, принесе щось поїсти. Дарма.

Щомиті на подвір'ї могли з'явитися поліцаї. Що ж, хіба даватися їм до рук? Знову взяли зброю, приготувалися. Крізь шпарини наглядали, чи ніхто не наближається.

Недалеко за стодолою — неширока вулиця. На ній зрідка з'являються перехожі, при зустрічах перекидаються словами. З уривків розмов дізнаємося: після обіду в село прибув ще загін поліцаїв. Ми здогадалися: вони, очевидно, одержали якийсь сигнал, тільки не знають, в якому господарстві втікачі, тож перевернуть усе догори дном.

П'ять діб, що минули з тієї пам'ятної ночі чотирнадцятого квітня, залишили свій слід на наших обличчях: всі виглядали змарнілими, позаростали, ні разу за ці дні не було можливості ні помитися, ні поїсти, ні відпочити.

Вечоріло. Став накрапати дощ, а згодом все Красно-

сілля заховалося під простирадлом мряки. На вулиці — ні душі. Була слухна пора вислизнути з села.

Городами, між хутірцями, вибралися в поле. Під ногами хлюпала розмокла багнюка, важким тягарем чіплялася до чобіт.

Пішли в напрямку села Горбакова: там можна перебраться через Горинь і, залишивши небезпечну зону, піти на захід, заплутати слід, щоб врешті його згубила погоня.

Перед Горбаковом на дорозі — пожвавлений рух машин. Даремні наміри перехитрити поліцаїв! Повернули на хутори села Терентієва.

У хаті симпатизуючого комуністам Івана Наконечного нас зустріли привітно. Іван сказав:

— Минулої ночі в селі була поліція. Робили масові обшуки. А вдень поїхали. Ви залишайтеся. Якщо раз перевірили, вдруге не появляться.

Тут-таки, у Наконечного, і заночували.

...Люди, мої земляки-селяни! Чим виміряти доброту ваших душ, теплінь сердець! Ви з діда-прадіда пізнали глибину горя і нещастя, звідали на своєму шляху всяку напасть. Багато хто з вас знав, що значить залишатися без зернятка, і тоді ви вчилися ділитися остацім з іншими. Мабуть, ота небайдужість до чужого лиха і додавала всім сил, допомагала виживати.

Добрі волиняки мої, ви не були глухі до долі п'яти втікачів. Ваші хати, повітки ставали сховищем для нас. Ви, ризикуючи життям, добровільно робили це. Не раз відривали од сім'ї останній буханець хліба, щоб вгамувати голод нещасних, переслідуваних ворогом. Ви стежили за поліцією, намагалися випередити її і повідомили нас про небезпеку...

Ні, оту доброту вашу не виміряти нічим!..

Того ж дня пізнім вечором уже багато хто на Терентієвських хуторах знав, що діялось у Красносіллі...

А вночі до хати Наконечного прийшов Дем'ян Галаюк, член підпільного райкому, і передав новину від Загорського: у Гощу приїздив гість із Рівного.

Вже кілька днів Тадеуш Рубанович жив у нервовому чеканні. Це почалося нерадісного для шефа дефензиви п'ятнадцятого числа. Він уже будував у своїй уяві картини завтрашньої зустрічі з гошчанськими комуністами,

розправи над ними. А тут досвітком Ясь Лясота своєю депешею зруйнував усі його плани. Шеф вилаявся в душі. Ні, не дарма він відчуває до Яся неприязнь. Дуже нагадує він невдаху-комерсанта, що довго торгується і зрештою випускає з рук товар... Нерішучий... Пасує у відповідальну хвилину. Це ж він винен у тому, що вже спійманого Гапончука не змогли вдержати і доставити до Рівного.

Для Рубановича то була рана, яка ще більше роз'ятрилася після другої депеші з Гощі. Втікачі зі зброєю спокійно мандрують селами цілою ватагою! Що не кажіть, а це вже занадто! Тадеуш кілька днів терпів, думав, що Ясь хоч після всього докладе всіх зусиль, затримає злочинців і цим спокутує провини. Дарма! Більше Рубанович не міг миритися з нікчемністю коменданта Гощі. Через тиждень по першій же вразливій вістці шеф дефензиви прибув до Гощі.

Ясь був біля керма — він очікував нових повідомлень від постів і, нудьгуючи, сидів у кріслі, чистив ножем нігті. За ним на стіні на гвіздку висіла темно-коричнева горіхова палиця. У ту мить Тадеуш, швидко перебираючи ногами, увірвався в управу. Ніж випав з Ясевих рук, а сам він довго дивився нерухожими очима на прибулого і чомусь забув, що йому треба встати. Тадеуш скинув плащ і капелюх, сів просто на стіл і нахилився аж до обличчя Яся:

— Де вони зараз?

Ясь тільки тепер трохи опам'ятався:

— Недалеко. Десь між Синевом і Курузванами.

— Десь... десь... Вам би дзвонарем служити.

Ясь миттю зірвався з крісла, взявся запрошувати пана шефа сісти за стіл, але той не звертав на це уваги:

— Вони з вас сміються. Розумієте? По всьому повіту говорять: під носом у нас ходить озброєний загін. А в нас армія!.. І ми безсилі...

Лясота мовчить. Він знає, що тепер найкращий спосіб хоч трохи захиститися — це мовчати.

Та, видно, мовчання цього разу мало захистило коменданта, бо Рубанович спокійно і розмірено почав:

— За невинуваття довір'я, за пасивність ви будете зняті... І вся комендатура... Йолопи!..

Невідомо, які слова ще сказав би Рубанович, та в цей час прибув гонець і сповістив, що, за повідомленням

агентів, озброєна група втікачів мала намір прорватися за Горинь, але їй шлях перекрили.

Тадеуш вгамувався, сів за стіл, дістав карту, і його сухі довгі пальці похапцем забігали по ній.

— Так, вони між двома стінами. Одна — Горинь, друга — кордон. У лещатах!.. Тепер не вискочать! Необхідно прочесати кожен хутірець. Взяти живими або мертвими!

Ясь витягнувся, а Тадеуш продовжував:

— Ми не маємо права їх випустити. Справа набрала поголосу. Поширити по селах повідомлення: за кожного зловленого живого втікача виплачуємо тисячу злотих. Зразу ж на руки тисячу злотих! Портрети їх видрукуйте, щоб можна було розпізнати.

Тадеуш згорнув карту, заховав її десь у нагрудну кишеню і шпарко заходив по кабінету. Ясь стояв мовчки.

— Це — ваша остання проба. Кажу як вояка вояці,— вимовив Рубанович.— Постараюсь допомогти. Сьогодні ж одержите підкріплення... Вся повітова поліція буде у вашому розпорядженні.

З гвіздка ковзнула паличка і голосно стукнулась об долівку.

(

Іван Наконечний був не проти, щоб ми у нього переходувалися і далі, та кожен розумів: часу тратити не можна. Але що ж робити? Навпростець у глиб країни пробратися неможливо. Але й нема чого вичікувати по хуторах. Нова черга прочісування дійшла вже й сюди. У село прибували чужі підозрілі люди і завертали до хати старости-багатія.

Після тривалої ради ми вирішили: піти прикордонними селами і спробувати десь аж біля Острога вирватися з оточення, а далі податися по зв'язках.

Смеркалося. Рушили полем у бік Симанівських хуторів. Коли пересікали дорогу, що вела з Гощі до Курузван, потрапили на засаду поліції. Наздоганяти не відважилася, певно, засада була малочисельна, лиш прокричали:

— Стуй! Стуй!

Та вони не стріляли. Чому б? Було чути, як швидко подалися в Гощу. Чи не за підкріпленням?.. Тепер їм неважко буде нас накрити. По болоту далеко не втечеш...

Певно, ці думки, відчуття небезпеки й надавали сил. Швидко йшли полем у напрямку Курузван.

Звернули на острів — той, де колись ховався батько з односельчанами від петлюрівців, де пізніше ми пасли коней і з Гнатком зустріли лісового незнайомця. Казковий острів-схованка... Тепер ми присіли на купу колись скошеної висохлої осоки і думали: який же вихід?

Пропозиції були різні. Та всі вони були непридатні. Потім Власюк запропонував:

— Зайдемо у Курузвани, попросимо в когось з наших коней. Від'їдемо подалі, заплутаємо сліди...

Після цього всі довго мовчали.

— У Курузванах лише два комуністи, — промовив Григорій. — Коней вони не мають, та й живуть аж у центрі села. На це треба затратити години зо дві. За цей час там уже буде поліція.

Варіант відпадав. А залишатись у Курузванах чи Симанові теж не можна.

Минав час. Рішення знайти не могли. Невдовзі вітер доніс стукіт коліс: шляхом з Гощі у Курузвани їхала поліція.

— Хлопці, видно, вихід один. І останній. До кордону лише шість кілометрів. Часу і сил вистачить. Спробуємо? — запропонував Григорій. Всі оживилися. — Звичайно, ми ж туди не назавжди. Ризикнемо? Будемо пробиватися силою.

Більше нічого не залишалося.

Зарядили зброю, швидко попрямували на схід, щоб обійти праворуч Русивель і біля хуторів села Лідавки наблизитися до кордону.

Проминули Русивель, увійшли в прикордонну смугу, переставляли ноги обережно, до краю напружували слух і зір. Кожен кущик видавався підозрілим: може, за ним — людина; ступиш ближче — і наткнешся на засаду.

Кілька останніх кілометрів видалися нам безкінечними. На сході зарожевіло небо. Де ж кордон? Чи не заблудили? Ні, не може бути! Кожен серцем відчуває: десь тут він, тут...

Пригнувшись, рухалися вперед. А кордону все не видно. У розпачі присіли в рівчаку, почали радитися. Не повертатися ж тепер назад...

Знову пішли на схід. Рожева пляма на небі швидко збільшувалася. Вже можна було розрізнити дерева, ку-

щі, вибалки. Хотілося бігти вперед, але бігти не можна — треба пробиратись по-пластунськи.

Раптом попереду нас виросло дві постаті. Всі п'ятеро припали до землі, вихопили зброю. Затамувавши подих вдивлялися у темінь, але постаті не зникали...

— Та це ж прикордонні стовпи! — мало не вигукнув Давид.

Всі полегшено зітхнули...

Розділ XII

ПОВЕРНЕННЯ НА ВОЛИНЬ

Минуло більше трьох місяців, коли однієї ночі я переходив кордон у районі Ямполь-Катарбурга. Переходив тепер вдруге і вже у зворотному напрямку, додому. Крокував, тримаючи орієнтир на зірку, що яскраво блимала з-за молочно-чорних хмар.

Під ногами шелестіли трави. Місцевість незнайома. Тут треба бути особливо обережним. Хоч добре знаю по карті маршрут, але ж карта картою, а дорога на кожному кроці таїть у собі небезпеку. Щохвили сподівався окрику «Стуй!», важкого тупоту ніг, пострілу. Але було тихо. Чомусь постала перед очима ніч, коли нас п'ятеро йшли на схід до кордону. І тоді подібні почуття огортали душу. Але ж нас була група, а тепер — я один.

Простір мовчить. Нікого... Високе жито хльостає по обличчю. Ритмічно, дзвінко: «Хльось-хльось, хльось-хльось...»

...Тоді ми наблизились до кордону, як до рятівника, до якого так довго пробиралися. Дивно: ні людини...

— Хлопці, я вистрелю. А то так і не довелося... Нехай почують,— говорить Гриць.

— Не треба, зайве,— заперечували Адам і Давид.— Накличеш напасть.

— Та нічого не буде, їй-бо, ми вже в радянській зоні. Попробую,— і Гриць, звівши карабін над головою, натиснув курок. Постріл голосно бабахнув над лісом і обізвався десь далеко глухою луною.— А тепер пішли.

Скоро нас зустріли радянські прикордонники. Повели на заставу, частували свіжим борщем, що видався нам особливо смачним.

Сонячним і теплим був день, коли на автобусі нас везли в Славуту. Шляхом навперейми мчали машини, підводи, вони завертали у поле.

— Колгоспники. На сівбу,— сказав наш шофер тоном людини, яка тут знає все.

І було радісно дивитися, як вони лаштувалися один за одним на лану. А далі вже йшло хлібосіяння. Весело йшли полем трактори, і цьому ми теж раділи, як діти. Червоним прапорам, що висіли на будинках, раділи. І пісням...

Гриць щось тихо мугикав під ніс: виявляється, пробував складати вірші.

Автобус швидко мчав на схід, і ми навіть не помітили, як попереду яскравим сріблом блиснула Горинь, до якої з обох берегів притулилася білостінна Славута. Місто огорнулося, мов шаллю, темно-зеленими сосновими лісами. І знову прапори, голосна мова, а написи на будинках, магазинах не схожі на ті, що в Гоці чи в Рівному. Цьому ми теж дивувалися і раділи.

На подвір'я з високого будинку висипала галаслива дівтора: школа!.. Чомусь нахлинув болючий спогад про власне дитинство, про навчання і Варвару Семенівну, про те, що так і не довелося мені здобути грамоту, а мусив іти наймитувати. Туга охопила серце. Яке добро цим дітям! Вони не знають, як бідують їх ровесники там, звідки прибули ми.

— Нічого, друже! — поклав руку на плече Гриць. Він, видно, вгадав мої нерадісні думки.— Буде і в нас так. Буде. І ми підемо в інститути... А поки що мусимо самостійно гризти граніт науки...

...Зірка зайшла за хмари. Та ось вона знову вистрибує з-за химерних потвор і, підморгуючи, танцює на спокійному плесі неба.

Ще раз обмірковую все до деталей. Здається, про обережність достатньо потурбувався: у кишенях немає ніяких компрометуючих документів, не брав і речей радянського виробництва. Все ж може трапитися, і тоді навіть якась дрібничка стане страшним фатальним доказом. Повна лише одна, верхня кишеня, вщерть набита сухим натертим тютюном. Вона аж відтягує піджак. Це знову ж таки на всякий випадок: раптом нападуть собаки — можна сипнути їм у вічі, посипати за собою слід.

Вже не хльоскає під ногами жито — поля кінчилися,

пішла молоденька лісопосадка. Пищать нічні комарі, сідають на шию, руки, боляче жалять. Відганяю їх, але вони густим клубком супроводжують мене далі.

Як тих комарів, ніяк не можу відігнати думку від спогадів.

...Компетентні органи в Славуті вже досить докладно знали про те, що трапилось в Гощі. Була зустріч з представником ЦК КПЗУ при Виконкомі Комінтерну. Літній чоловік з невеличкою білявою борідкою уважно вислухав нас, розпитав про найближчі плани. Потім сказав:

— Через декілька днів повідомлю про рішення партійного керівництва, що ви повинні робити далі.

З нами почали проводити політзаняття. Розповідали про першу вільну країну світу і її народ. Всі п'ятеро жадібно вбирали знання, читали газети, журнали, книги. Вчителю довелось відповісти на безліч розмаїтих питань. Ходили ми і на прогулянки, їздили в колгоспи. Картини, небачені досі, враження, незнані раніше, входили в наші серця. Вечорами думали, порівнювали.

Настав погожий сонячний день Першотравня. Квітла в прапорах Славута. Щось неймовірне творилося в душі п'ятох, що згубилися у тому шумовинні квітів і пісень.

Мені пригадувався Станіслав Вронський (і наша участь в першотравневій демонстрації в Рівному. Якою мізерною видавалася та демонстрація тепер! Тоді на вулицю вийшла група людей з прапорами. Їх цькували багатії, біла поліція. А тут? Народ, міліція і військо — єдині.

— Уявляєш, що зараз робиться у Москві, Києві?! — в зачаруванні шепотів поруч Григорій.

І ті слова, і вся ця картина навівали небуденний настрій. До щемливого болю стискалося серце, хотілося швидше повернутися на свою Волинь, щоб там разом з народом вибороти таке ж саме життя.

Але чому спізнюється розпорядження від ЦК?

Воно не надходило ще довгенько: видно, з рішеннями не поспішали. Врешті прибув вже знайомий представник при Комінтерні.

— Новини радісні! — зразу ж сказав, приязно посміхаючись. — Там, на окупованій землі, потрібні люди, які вірять в мету боротьби, знають умови підпільної роботи. Партія таких чекає. Розумієте, вам і козири в руки. Повертайтеся, хлопці. Як кажуть, у добрий час.

Політична ситуація в Польщі стала ще більше напруженою. Уряд Славоя-Складковського, Ридз Смігли і Бека круто бере курс на фашизацію країни, в усьому наслідує гітлерівські порядки. Заодно з ними і всі течії українських націоналістів — ОУН, УНДО, УСРП. В країні посилюються репресії, при найменшій підозрі про участь у політичній боротьбі кидають до в'язниць, у концтабір Берези Картузької. Всюди масові пацифікації...

Українські трудящі терплять подвійний гніт — соціальний і національний. Їх насильно ополячують і окатоличують. Закриті майже всі українські школи. Ліквідовано елементарні демократичні права.

Але, не дивлячись на все це, революційний рух у Польщі значно зріс, став більш організованим і масовим. Цього року трудящі Польщі під керівництвом комуністичної партії рішуче виступили на відкриту боротьбу з ненависним фашистським урядом за свої права у містах Кшанові та Ченстохові. Особливо рішучим був виступ у квітні львівського пролетаріату, який кілька днів вів барикадні бої. Ці виступи проходили під гаслами: «Хліба і праці!», «Геть фашистський уряд Складковського і Смігли!», «Хай живе пролетарська революція!» Демонстранти висунули клич — за возз'єднання з Радянською Україною.

В цих класових боях були сотні убитих і поранених. Трудящі всіх міст виявляють класову солідарність, таврують ганьбою фашистський розгул і заяву прем'єра Складковського, що поліція стріляла і буде стріляти в бунтівників.

Цього року, як ніколи, КПЗУ провела численні першотравневі демонстрації у Львові, Варковичах, Олиці, Маневичах, Дубровиці. З кожним днем збільшується армія страйкуючих. Всі ці акції організовує КПЗУ, вони проходять під нашими гаслами.

Отож, як бачите, роботи непочатий край чекає на вас, — закінчив представник з Центру...

Спогади перериває дійсність: з поля зору згублено зірку! Більше її не бачу. Орієнтир втрачено...

Прямую на захід інтуїтивно. Збоку щось забіліло. Зупинився. Вуха не вловлює нічого загрозливого. Приглянувся. Так, прикордонні стовпи. Проминув їх. Ні звуку. Од серця зразу ж відлягло, і вже не було так сиротливо, як хвилину тому, коли заховалася зірка-попутниця.

Ступив на першу межу, другу...

— Стуй! — тривожний і разом з тим грізний окрик збоку десь метрах у вісімдесяти-ста.

— Стуй!..

Там, де викрикнули вдруге, почувся гавкіт собаки.

«Попався»,— блискавкою спалахнула думка.

Я повернув назад і метнувся навтікача. У ту ж мить там, де кричали, пролунав постріл. Джмелем біля вуха дзенькнула куля. Її посвист лише додав сил. Я біг з усіх сил. Повітря розкраялося вдруге, а потім втретє. Щось гаряче вжалило праву ногу, та болю я не відчув, мчав далі.

Пробіг, мабуть, кілометрів зо три. Поле і далі в межах. Виявляється, я не повернувся на радянську сторону. Всю цю відстань — вздовж кордону — здолав на землі окупованій.

Погоні не було. Так само, як і хвилин десять тому, клубочилося в темних хмарах небо і потаємно про щось шепотіла під ногами зелень хлібів. Комарі і далі танцювали над головою свій дикий танок. Тиша. Певно, можна рушити далі. Але я тепер зовсім збився з курсу і не знав, у якому напрямку йти.

Присів і роздумував. Ось яке життя підпільника! Щомиті — загроза, поневірвання в незнайомій дорозі. Але ж я мушу перехитрувати ворога! Зараз ні в якому разі стояти на місці не повинен. Вони, очевидно, поновлять погоню. Зорієнтувався, де приблизно захід, і помалу попрямував через хліба подалі від кордону. Посипав за собою слід тертим тютюном, щоб, на всякий випадок, збити зі сліду псів.

Трохи похолодало, і комарі стали ще злішими. Йшло до ранку. Пробрів ще зо два кілометри і зупинився. З горба побачив, що у видолинку, у світанковій млі, сіріло якесь село, і звідти зрідка долітав гавкіт собак.

Йти далі було небезпечно, та й назад в руки прикордонників не повертати ж! На сході ледь народжувався новий день. Вибрав місце, де трави і жита видалися найвищі, приліг. Мав намір вичекати, коли добре розвидниться і можна буде зметикувати, як пробратися на захід.

Надокучливі і невідступні комарі дзижчали над головою. Тепер, коли їх жертва не рухалася, вони стали ще в'їдливіші, лізли в очі, сідали на обличчя. Мусив

боронитися: натягнув піджак на голову, лежав нерухомо. Зробилося затишно, тепло, і прозорий сон злетів на мене, наче жайворон, що після висотної пісні падає в трави.

Прокинувся, коли сонце вже здійнялося високо і ласкаво обіймало промінням землю. Це його промені намацали моє обличчя.

Хотів звестися, але права нога здалася важкою колодою. Подумав, що, може, залежав чи під час сну затерпла. Що з нею? Приглянувся. Біля коліна на штанах засохла темно-червона велика пляма, і в цьому місці штанина прилипла до тіла.

Поранений!.. Так. Третя куля прикордонника зачепила м'якоть ноги вище коліна, здерла шкіру. З гарячки, виявляється, й не зрозумів в чому справа. Тепер перед тим, як продовжувати шлях, мусив сам дати раду нозі. Ледве відірвав від рани присохлу штанину, перев'язав ногу хустиною. Очистив одяг від засохлої крові. Врешті мав більш-менш пристойний вигляд. Нога не вийшла з ладу. Це — головне.

Почав розглядати місцевість. Довкола — жита. Вузькими смужками вони вкривали все поле. Віддалік між ними біг шлях, що вскакував у село, котре лежало в долині. Туди йти — ризикувати: я не знав цієї місцевості, цих населених пунктів. Що ж робити?.. Певне, найкраще пробратися до шляху, там, можливо, побачу кого-небудь з селян, дізнаюся, куди веде гостинець...

З трудом, пригнувшись, дошкандибав вибалком до шляху і тут на його обочині заліг у житі. Безлюдна, одинока дорога ще спала. Довкола — ні душі. Така мертва тиша може стояти лише в прикордонній смузі. І з усього видно, що це земля, яка лежить на захід від кордону, земля, де знову починаються мої випробування.

Сонце котилося вгору. У житі лежати душно. В горлі пересохло, хочеться і пити і їсти.

Лише перед обідом на шляху з боку села забовваніла постать. Вона поволі, надто поволі наближалася до мене. Вимальовується силует напівзгорбленої людини, що спирається на костур. То шкандибала бабуся. Я вийшов їй навпроти і привітався.

— Доброго здоров'я, сину, — старенька виявилася досить балакучою.

— Куди ви одні в таку спеку?

— До Підгаєць, дитино. Дочка там живе... Лихо з нею. Захворіла важко.

Побажав щасливої дороги. Бабусина відповідь багато допомогла мені: тепер знав, де знаходжуся і як пробратися далі. Виходить, вночі шість кілометрів пройшов над самим кордоном. Дивно, як не схопили сторожовики!

З протилежного боку гостинцем у видолинок котилася підвода. Попереду на возі сидів вже немолодий, рудуватий фурман,— видно, господар коней і воза, а позаду на в'язці соломи розмістилась жінка, певно, його дружина. Господар в'юкав на коней — поспішав.

— Дядьку, підвезіть до Катарбурга,— пішов навперейми.

Рудий невеличкими темно-карими очима зиркнув в обличчя. У погляді ховалась швидше неприязнь, ніж байдужість до незнайомого. Можливо, йому й не хотілося мати в пасажирах людину, котра несподівано з'явилася посеред польового шляху. Господар вже намірився віжками підігнати коней, та раптом зачув:

— Я ж не за дурняка. Заплачу, їй-бо, не пошкодуєте.

Очевидно, згадка про гроші і жест рукою до кишені відіграли свою роль, бо господар трохи притримав коней і буркнув щось на знак згоди. Через мить я був на возі і, присівши на в'язку соломи разом з жінкою, зав'язав розмову про погоду і види на врожай.

Кілометрів через три проїздили поруч з прикордонною заставою. Рудий зрідка прискіпливо поглядає на мене. Про що він думає? Що в нього на душі? А що, коли здатний заради наживи, грошей вчинити підлість? Йому зараз досить лише одного слова, одного жесту... Прикордонники в кількох десятках метрів. А в мене з документами кепська справа. Просто їх не маю. Віз порівнявся з заставою. Широка спина хазяїна коливається вправо-вліво, в такт кроків коней. Два прикордонники придивляються до проїжджих. Вони, певно, вважають, що люди добираються на базар, і тому, не зауваживши нічого особливого, не зупиняють підводу. Проторохтіли шляхом далі.

Через дві години в'їздили у містечко Катарбург. Я мацав по кишенях. Що ж би заплатити рудому? За

таку послугу дають грошів двадцять. Але ж у мене таких дрібних монет немає. На дорогу, чомусь не подумавши, дали лише крупніші гроші і кілька монет по злотому. Та нічого не вдієш — слово є слово. Дістав злотий, сунув у руку їздовому. Його брови скочили вгору, розтулений для того, щоб щось сказати, рот так і залишився відкритим. Рудий довго дивився мені вслід.

Маленьке, тихе містечко Катарбург примостилося, наче перепілка, серед вибалків, клаптиків лісу і чагарів. Вулички майже завжди безлюдні, лише в ярмаркові дні на них стає тіснувато. З довколишніх сіл сюди позаїздили підводи, добралися пішки бажуючі щось вторгувати. На жовтих зморшкуватих обличчях бідністю й затурканістю світяться очі. Звичкі до безмежжя сільських просторів, хлібороби здивовано й стривожено позирають на цей гамір і метушню. Я знову після недовгої перерви бачу ці обличчя, очі, і стає важко, неспокійно на душі.

У тісному, затхлому склепі купив шмат хліба та ковбаси, перекусив і залишив Катарбург.

Підвечір входив у Кременець: тут — явочна квартира, на котру маю з'явитися, її дав у Славуті представник ЦК.

Йшов, мовчки повторюючи: «Вільхова, 40, вам передача від брата», і мало звертав уваги на те, що коїлося довкола.

У місті, здається, було спокійно, перехожі мирно крокували назустріч, і я не хвилювався. Та раптом відчув на собі чийсь погляд, він як оса висів над моїм обличчям. Зрозумів, що хтось стежить за мною, і не повертав голови в той бік, бо повернути — це зробити перший крок до того, щоб видати себе. А той прискіпливий погляд відчуваю і далі. Розумію, що він не відпустить свою жертву. Повертаю голову ліворуч, бачу: серед центральної площі стоїть поліцай і ось уже підводить руку для того, щоб окликнути, — і в цю ж мить звертаю з тротуару, крокую до нього. Він, певне, побачив з-поміж перехожих людину, яка своїм пом'ятим одягом, кульгавістю викликала підозру, і вирішив її зупинити. Середній на зріст, з вилицюватим обличчям, поліцай чекає мене. Очі насторожені, в'їдливі.

— Пане, чи не скажете, як потрапити в духовну православному консисторію?

Це запитання на польській мові, здається, було для нього трохи несподіваним, бо знітився, щось промимрив під ніс.

— Туди он, у вулицю направо. Пора знати, а не йти через площу.

На Вільховій, 40, господар, зачувши слова: «Вам передача від брата», сказав:

— Заходь. Давно чекаю.

Невисокий, кремезний Михайло Вирвицький — хазяїн господи — щезав з дому зранку і повертався, коли смеркало: він працював у склепі, і в нього завжди були там справи. Увечері приходив увесь наче розварений, зморений, але радісний: йому подобалася робота. Вона давала Михайлові змогу бути весь час серед людей, знати усі новини.

В оточенні були задоволені з явочної квартири Вирвицького, з певністю могли поклагтися на цього зв'язкового.

Після роботи Михайло не йшов відпочивати. Він щовечора навідувався у комірчину, яку відвів для мене, приносив свіжі нелегальні газети, книги. Їх уже зібралось у мене чимало. Нога поволі загоювалася, з дому я нікуди не виходив, цілими днями читав. Коли смеркалось, Вирвицький викладав добру порцію вісток. Від нього я довідався, що в Кременці створено новий окружний комітет КПЗУ.

Одного вечора Михайло розповів про недавні першотравневі події у Варковичах.

Задзвонили спозаранку рейки на околицях цього містечка — залилися тенорами, забухали басами, наче дзвони церковні, і зразу ж по тім довкола у вулицях загупали двері, зарипіли брами — люди виходили з дворів до гурту, зразу ж лаштувалися в колони. То в одному, то в другому місці з-за пазух діставали червоні полотнища, виламували в плотах тички, чіпляли до них прапори. У Варковичі тим часом прибули святкові групи з довколишніх сіл, ставали в загальний похід.

А перед тим комендант місцевої поліції розставив пости охоронців, попередив у містечку всіх: за масові виступи — кара. Дарма. Варковицький райком не дрімав у ті дні. Тепер по сигналу на вулиці вийшло декілька тисяч робітників і селян.

Над колонами залунала мелодія «Червоного прапора», і всі попрямували до центру.

— Геть з кривавим урядом Складковського і Ридз-Смігли!

— Хай живе воз'єднання з Радянською Україною!— чулися вигуки.

Недалеко від парку кілька десятків поліцаїв метнулися напереріз, хотіли зупинити демонстрантів, та їх розпорошили, згубили в загальній масі. Поки добралися до центру, тричі зупинялися на летючі мітинги.

Гелготіла від гамору площа посеред Варкович. Говорив з саморобної, нашвидкуруч змайстрованої трибуни Гриць Петрунів, працівник райкому. Аж раптом смертельною чергою сипонув з будинку кулемет, до нього приєдналися постріли карабінів. Кілька демонстрантів зразу ж упали, інші кинулися врозтіч.

Це комендант варковицької поліції, побачивши загрозу, викликав з Дубно підкріплення. Тепер власті діяли без умовлянь.

На площі залишилося лежати кілька десятків людей.

— Розтривожився тоді народ,— розповідав Вирвицький, який знав усі деталі того нерадісного дня, знав і його наслідки.— Сильно озлобився проти панів.

— Як? Є наслідки?

— Звісно. До уряду слали не один протест. А вбитих знаєш як ховали? З почестями, і поліція не могла нічим перешкодити. Тепер могили щодня прикрашають. Люди готові масово стати до сутички. От тобі й наслідки!..

Значить, не дрімав наш народ.

У наступні дні Михайло був надміру заклопотаним і засмученим, лише приносив літературу і мовчазно йшов на свою половину. Я здивувався цій зміні і якось на тижні спробував вивідати її причину. Він сидів на ослоні, витирав долонею спітніле чоло, потім помацав мою ногу, запитав:

— Здається, все гаразд?

— Так, Михайле. Через день-другий рушатиму. Дуже вам вдячний за все.

— Нема за що. Кажеш, рушатимеш... А знаєш, справи кепські.

— Що скоїлось? Може, у вас неприємності?

— У мене — ні. У всіх нас. Почалися масові облави, арешти. Виявляється, якась гадина пробралася в окруж-

ком. Продає людей, виказує наші явки, зв'язки. Тепер членів окружкому, зв'язкових вбивають навіть з-за рогу... Ну, сам розумієш, трохи й запанікував дехто з наших. Підозрівають один одного. Ідуть перевірки.

— Боїшся за себе? — запитав я відверто.

— Та ні. Мою адресу мало хто знає. Але шкода, що такі чудові люди гинуть. Ех, вивідати б, хто той провокатор, я б його, сучого сина!..

— Нічого, Михайле, може, воно ще зіграється-змельється комусь...

За годину я прощався з Вирвицьким. Він напучував:

— Тож не забудь. Йдеш до Олики. Там, на хуторах, тебе чекатимуть. Але ж все може статися, тому по дорозі, недалеко перед Оликою, провідай ще одну нашу квартиру — в селі Довгошиях, там одержиш останні інструкції.

У Довгошиях довідався: місце збору змінено. Коли ж, нарешті, добрався на нову адресу, там були всі в зборі, зустріли радо. Мало починатися засідання окружкому, але долетіла тривожна вістка: хутори під Оликою оточила поліція. Перебралися на третю адресу.

Болючою раною на порядку денному засідання окружкому стало питання: хто провокатор? Хто з цих людей, де найперше довідуються про заходи революціонерів, який серед своїх товаришів грає чесного і принципового борця, відвернувшись, продає свої ідеали? Як викрити його?..

Семеро сидять у глибокій задумі, мовчазно і понуро дивляться на них стіни тісної кімнатки у сільській хаті. Думки в'ються над питанням: звідки поліція довідалася, що збір окружкому намічався на хуторі під Оликою? Про це знали лише чотири наші товариші: секретар і три члени окружкому.

Розбирали кожного по кісточках. Жоден у ці дні, виявляється, нікуди не відлучався. Та стривайте! Хіба? А Іван Горбач, член ексекутиви окружкому?..

— Де ви були позавчора увечері? — всі глянули на лавчину, що стояла біля глиняної мазанки-плити: там сидів худорлявий, костистий чоловік з маленькими чорними вусиками під довгим, тонким носом. Зачувши запитання, він звів опущену голову, і тоді всі побачили його спокійні зеленаво-карі очі, що блимнули довкола.

— Я був там, куди мене посилав секретар! — коротко і впевнено відповів.

— Куди посилав?

— У Дубно. Це ж відомо! — якось недбало кинув Горбач.

Вирішили його взяти під охорону, допитати детальніше і перевірити, чи дав точні показання. На допиті Горбач весь час повторював:

— Був у Дубно! І все.

Невдовзі звідти на запитання відповіли: так, Горбач приїздив у місто. Охорону зняли. Горбач злий, але з виглядом всепрощаючої людини мовив:

— Попрацюй у такому колективі! Недовір'я... Хіба так можна?

Шестеро мовчали. Що ж, робота є роботою. Мусили допитувати. А зрадника таки треба знайти.

Знову семеро сидять заклопотані у тісній кімнатці. Хто ж все-таки провокатор?

Через день з Олицької організації надійшов сигнал: бачили Горбача два дні тому ввечері в Олиці.

Був другий допит.

— Чому обманув, не признався?

— Це наклеп! — Горбач розчервонівся, і на його довгастому обличчі біля вух напнулися вени. — Наклеп! Я не був в Олиці.

— Не відмовляйся, чого їздив туди? Кажі! В Олику тебе ніхто не посилав.

— Я й не був там, — гугнявив одне і те ж.

Вирішили викликати з Олики члена райкому, який бачив Горбача, і влаштувати очну ставку. Гонець відбув у дорогу.

Находила задушна червнева ніч. Темрява щоразу густіше оповивала село, гасила за вікнами вогні, і лиш химерно вцятковане блискітками небо своїм життям жило над головою. Та цих шестеро не спали. В окремії комірчині у сінях під замком сидів Горбач.

Близько півночі повернувся гонець, і з ним прибув член Олицького райкому. Відкрили комірчину — звідти ніхто не виходив. Засвітили лампу — Горбача не було. Приглянулися — з комірчини на горище вів невеликий хід. У тому кутку хати, що тулився до городів, було вирвано два сніпки з покриття.

— Гадина! — хтось вилаявся спересердя.

Сумнівів не залишалось: Горбач — провокатор!

— Покарати на смерть!.. — вирішили одностайно.

Трое з шести мали виконати вирок, а спершу повинні були оповістити всіх, щоб допомогли затримати Горбача. Тим часом місце для дальшої роботи засідання окружкому перенесли на хутір біля Сухівців.

Через два дні по обіді дійшла вістка: «Ведуть!» Скоро й справді до сільської хати, де засідав окружком, наблизилася група людей. Посередині йшов Горбач. Його опущена голова коливалася на довгій шиї в такт ході, зім'яте вбрання незграбно висіло на худій, жердиноподібній постаті.

— Схопили в дорозі, кудись з Рівного квапився,— доповіли гінці.

Суворі й рішучі, обступили Горбача.

— То чого ж їздив в Олику?!

Горбачеве тіло скрутилось хробаком у передчутті лиха, і він залепетав:

— Це я сказав поліції, я... Помилуйте!

Намоклі, приліплені під носом, ніби з кожушини, вусли обвисли, Горбач викликав відразу. Дехто відвернувся.

Стежка зрадника. На неї стають слабодухі, неміцні душею. Півроку тому Горбач потрапив до рук поліції, не витримав катувань, заломився і, звісно, виказав багатьох товаришів по борні. Тоді ж дав розписку, що згідний і надалі співпрацювати з поліцією, тільки нехай не садять у тюрму, не катують. І ще було в нього одне прохання: ніхто, крім самої поліції, не повинен знати, що з ним, Горбачем, сталося. Та, власне, цього бажала й найавторитетніша комендатура Рівного.

Горбач одержав волю фізичну і неволю моральну. Тепер, коли його розкрили під Оликою, він дременув до поліції, розповів про все і мовив: «Перемістіть подальше від цього місця, туди, де мене ніхто не знає. Ну, в Перемишль, Лодзь... А то вони мене вб'ють. Чуєте, зловлять і вб'ють». Комендатура чула, але робила так, як було вигідніше їй. «Ви один знаєте, де зараз знаходиться окружком. Ми ніяк не можемо його повністю накрити. Пробежіть туди, вивідайте все точно і сповістіть... Це буде ваша найбільша заслуга перед ойчизною!» — так казали йому.

Він опирався, і тоді додали: «Не впораєтесь із завданням — посадимо у в'язницю, і всі знатимуть, хто такий Іван Горбач, за партійною кличкою Чумак.

Мусив скоритися і, як побитий пес, мішов виконувати завдання, але на півдорозі його накрили.

Горбач упав на землю. Він був ладен цілувати ноги всім довкола:

— Помилуйте... Я спокутую вину!..

Його підвели, але він трусився, ніби в пропасниці. По хвилі сказав:

— В організації є ще один провокатор. Але я його не знаю.

Більше нічого було тягнути. Горбача під конвоєм повели в поле.

Колючий сухий вітер вдарив в обличчя, коли йшли долиною туди, де на узгір'ї починався ліс. Попереду шкандибав Горбач. Він деколи, заточуючись, з молінням повертав обличчя до тих, що крокували позаду. Та вони були наче з каменю.

На узліссі зупинилися. Звідси було декілька кілометрів до Олики. Басовито гудів від вітру ліс, ніби грав Горбачеві похоронну. Його прив'язали до дуба. Впали суворі і важкі, як прокляття, слова:

— Колишній член ексекутиви окружкому Горбач запродав наших вірних друзів на смерть, від його підлої зради кинуто за ґрати кращих синів і дочок народу. Провокаторові немає пощади! Немає йому прощення! Окружком засуджує Горбача до страти. Собаці — собача смерть!

Він не дивився людям в очі.

Коротко, як суха гілка, тріснули два постріли.

Повернулися на хутір.

А наступного дня знали, що поліція заарештувала господарів тієї хати, де починалося засідання окружкому і звідки втік Горбач.

Нічого не домігшись, мстила за втраченого прихвостня і свою невдачу. Більше того, на деяких відомих їм конспіративних квартирах влаштували засади. Окружком зразу ж законсервував їх, та ба, не всі про це довідалися вчасно...

Недалеко від Луцька в Ясівцях на одну з таких квартир підвечір зайшов товариш Желябов.

— Добри вечір, — привітався з господинею. У світлиці ненароком глянув у вікно і тихо скрикнув: — Сволочі! Не візьмете!

Городами до хати підкрадалися поліцаї, їх вгледіла

і хазяйка, зблідла, заметушилася по кімнаті, потім кинулася до запічка, дістала щось загорнуте в шмат промасленої тканини, подала Желябову:

— Візьми. Чоловіків... і тікай, рятуйся!..

Розгорнув тканину — револьвер. Повний набоїв.

Тікати було пізно — тільки встиг накинути на двері клямку і підперти їх колодою, як знадвору голосно застукали:

— Ей, виходь! Ти вже наш! Чуєш?!

Желябов мовчав, напружено чекав, що буде далі. Вони ще люто кричали, але двері не піддавалися, і тоді гахнуло кілька пострілів: почали стріляти у вікна.

Хазяйка голосно зойкнула. Желябов гукнув:

— Лягай долі! — і вона розпласталася під стіною.

Желябов зрозумів: або пан, або пропав — так уже не випустять. Підкрався до вікна, вгледів майже поруч поліція і вистрелив йому в голову. Той гепнувся на землю.

На подвір'ї загелготали і кинулися врозтіч, але за погребом знову зібралися і стали до ради. До Желябова долітали уривки фраз. Один з поліцаїв, видно старший, наказував решті взяти комуніста, вмовляв їх, та вони не наслідувалися. Тоді він, певне, щоб показати приклад, по-пластунськи вибрався з-за погреба і почав підкрадатися до вікна; Желябов, прицілившись, вистрелив. Старший верескнув, закрутився на місці і змовк, притиснувши руку до грудей.

З-за погреба ніхто не показувався. Лише хвилин за десять двоє вислизнули звідти на вулицю і помчали в село.

«Певно, за підкріпленням. А може, щось сповістити в Луцьк», — зметикував Желябов і, довго не роздумуючи, виламав вікно, городами метнувся до лісу.

Позаду опам'яталися пізно, безладно кинулися навздогін, стріляли. Одна куля вжалила плече Желябову, та він уже вскочив у ліс. Погоня, загубивши слід, відстала...

Невдача в Ясівцях ще більше розлютила поліцію, яка тепер почала влаштовувати в навколишніх селах масові облави.

Окружком кооптував мене до свого складу і дав завдання перевірити організації Сарненського, Костопільського, Ровенського і Здолбунівського повітів, зробити

в них доповіді про рішення четвертого з'їзду КПП. Набравши нелегальної літератури, я вирушив у дорогу.

Гарячі липневі дні висмоктували з землі залишки вологи, сушили на узгір'ях трави. Поля замережались стрічками-покосами, зацяткувалися копами. Села жнивували, у вуличках було безлюдно: всі від зорі до зорі порались — хто на своєму, хто на панському. А в Грушвиці і Дерев'яному неспокій: поліція частенько влаштовує наскоки. Від Горбача вона знала: ці села — червоні, в них сильні партійні організації. На слід не могли настати і вирішили брати тих, хто повернеться під руку, катувати — може, заломляться, викажуть. Люди трималися мужньо, і поліція скаженіла.

По дорозі на північ я вирішив зупинитися в цій місцині, дати товаришам кілька порад.

З Петром Козійчуком, членом Клеванського райкому, вечором добралися до невеличкого хутірця недалеко Грушвиці, де й заночували.

Ранком нас розбудив чийсь неголосний зойк. Хтось гримнув сінешніми дверима. Глянули — на порозі стояв блідий господар. Нічого не питаючи, заквапилися за ним: на ганок і помітили, як від ліска до хутора цепом йшли поліцаї.

— Невже й тут є провокатор? — з тривогою в голосі вимовив Козійчук і сам відповів: — Досі ж не чули...

Поліція вже оточила хутірець. Господар похапцем запряг коней, посадив дружину і двох дітлахів на воза, вийкнув і поїхав на вулицю.

— Я в поле, — кинув нам. — Ховайтеся, де можете!

З-за густого, оброслого диким виноградом плоту видно, як крізь високу траву сірі постаті підбираються до крайніх хат. Здоровий, рябуватий Білан, відчувши небезпеку, протяжно заскавулив і з гавкотом забігав по подвір'ю, намагаючись зірватися з ланцюга. Ми метушилися перед хатою і не знали, де заховатися від поліцаїв, які ось-ось мали зненацька застукати нас.

У кутку двору, обіч брами, я вгледів дерев'яне цямриння криниці. Велика проіржавіла корба висіла над ним, тулилася до довгастого, висушеного вітрами і сонцем, потрісканого дерев'яного череня, на якому був намотаний ланцюг. Все це в одну мить зафіксували очі, і я зупинився.

— Петре, сюди! — гукнув Козійчуку. — Давай, я опу-
щу тебе в криницю.

В його очах поблиском майнула надія на вряту-
вання.

— А ти ж як? — раптом вперся.

— Не зволікай! Я знайду місце! — підштовхнув
Петра.

Мерщій причепили до кінця ланцюга поліно, Козійчук
сів на нього верхи і помчав донизу, я ледве стримував
корбу.

На землі лежало дерев'яне коло-накривка. Я кинув
її на криницю і метнувся за хату, де були густі куші.
Сховище видалося ненадійним, і, побачивши поруч по-
гріб, я шмигнув до нього. Відгонило вільгістю і духом
старої гнилої картоплі. У кутку щось зашаруділо, запи-
щало. Здогадався — миші. Одна з них, втікаючи, торк-
нулася холодним і слизьким тілом моєї ноги. Я здриг-
нувся.

«Вони ж заглянуть і сюди. Неодмінно. І тоді злов-
лять, як хлопчака,— тривожно билася думка.— Що ж
діяти, що?..»

А на подвір'ї безперестанку гавкав, рвав цеп, душив-
ся пес. Бабахнув постріл. Білан заскавулив і зм'як.
Почулися голоси, тупіт попід хатою. Раптом я помітив,
що довкола стало не так темно, здивувався і зрозумів, що
звідкілясь пробивається світло. Звів голову — вгорі посе-
редині біліє невеликий отвір для вентиляції. І в ту ж
мить недалеко від нього я вгледів сволюки, що підпира-
ють накриття. Розум, відчуваючи загрозу, спрацював
напівавтоматично. Я підстрибнув, вчепився руками сво-
лока, підтягнувся, вперся ногами у верхній куток бічної
стінки.

Рипнули двері. По долівці застрибало коло від ліхта-
рика, поволі помацало всюди по підлозі, двічі зупини-
лося на одинокій бочці, що стояла недалеко від
входу. Поліцай спустився вниз, зняв з бочки кришку,
присвітив.

— Фу, бридота! — поліз назад по східцях.

Знову рипнули двері. І вчасно, бо мені забракло сил,
та й сволок був слизький, і я ось-ось мав гелнутися
долу.

У погріб знадвору ще довго долітало гупання чобіт,
вигуки, удари в двері, дзенькіт скла,— здавалося, все по-

двір'я і будинок ходили ходуном. Потім все раптом стихло. Я сидів у темряві й задусі і не міг вгамувати свій неспокій.

«Невже вони знайшли Петра?.. Що зроблять з ним, якщо це так?..» Хотів вибратися зі схованки. Але ж вони могли ще не піти, влаштували засаду...

Важко сказати, скільки минуло часу, коли знову вчув недалеко голоси — хтось ходив попід хатою і згорьованим голосом примовляв:

— Боже, що вони натворили!.. Антихристи... Нелюди... Все понівечили...

Чоловічому голосові вторив жіночий:

— Де ж вони поділи цих нещасних? Що з ними?..

Це були господарі — я впізнав їх голоси. Прочинив двері — нікого, тільки їхня сім'я стоїть у зажурі під господою.

Помчав до криниці.

Козійчук аж позеленів, стукотів зубами. За цих кількох годин він багато натерпівся.

На господарство лячно дивитися: вікна вибиті, двері зірвано з петель, борошно розсипано долі, змішане з землею і гасом. Похапцем допомогли дещо залатвити і попрощалися з хутором. Увечері передав поради керівнику грушвицьких комуністів і попрямував на північ далі.

Полісся. Забутий богом, убогий, болотистий край. Між буйними лісами, дрібними озерцями загубилися, як оті зернята, хатинки поліщуків. Затуркані, нещасні, зодягнуті в свити і взуті в личаки, з очима, в яких відбилися безвихідь і смуток, ледь животіли мешканці тих халуп.

Вечорами недовго тьмяним світлом блимали за вікнами скіпки, люди ділили на вечерю картоплю. І завтра картоплю, і післязавтра...

Розгрузлими манівцями брели поліщуки по краю з торбами за плечима, зігнуті, промоклі під дощами йшли шукати зарібку. Криза заглянула і в Поліську пушу, погнала з хат старих і молодих. Їхні руки куплялися поміщиками і підприємцями дуже дешево: було з кого вибирати. Єдиними місцями зарібку тут був ліс і каменоломні в Яновій долині та Берестовці. Там завжди кишіло безробітними, що сподівалися одержати працю. Та криза спаралізувала і каменоломні. Туди йшли бідаки з глибин

Польщі, зачувши, що там роботу дають насамперед полякам, і поповнювали армію ходаків.

По зв'язках я добрався до Янової долини і Берестовця. Містечка були, як розтривожений вулик, та організації тут не було, бо люди приїздили і від'їздили. Всюди між каменоломами, безробітними шастали шпики, добре почували себе тут штрейкбрехери. Спроби створити профспілкову організацію і підняти людей на страйк були даремні: підприємці щоразу завозили нові групи штрейкбрехерів, і все провалювалося. Та помалу почала рости партійна організація. Пішли поміж людей листівки і заклічне слово. Мали настати зміни і в Поліській пущі.

Вже відійшли у лісах суниці. Поля сіріли стернями, все навколо дихало осінню, коли я повернувся з північних лісів і в окружкомі одержав нове завдання.

Розділ XIII

СМЕРТЬ ПІД ТЮРМОЮ

Пахло влечаним сіном, ніби з далекого дитинства вітер доносив тонкий аромат антонівок. Рідна сторона!.. Привітно шелестять навстріч осокори, до ніг м'яким тілом торкається жовтава трава. Пізнаю незабутні місця моєї Гощанщини.

Хоч тремтять краплини-сльози,
та крізь плач сміються грози
і співають про любов...

Добрий день, дорогий сердцю куточок! В котрий раз повертаюся до тебе після тривалої розлуки оцим піщаним, розбитим гостинцем... Чим стрінеш тепер мене, якими новинами причастиш, який шлях вготуєш далі?

Лунко свистить над головою сосновий ліс, лопотять злякано осокори, лоскоче ніздрі густий запах живиці. Мушу йти лісами, аби не потрапити на очі ворогам.

Поблизу Синева у засідці на узліссі пробув півтори доби, виглядаючи кого-небудь: навмання зайти у село було дуже ризиковано. Чутно, як то тут, то там на

подвір'ях гупають ціпами, обмолочуючи зерно, бачив, як на верху крайньої хати сидів господар і пошивав її новими сніпками. Більшість же людей, видно, подалася на панське поле, та туди не покажешся.

По обіді другого дня вгледів, як від села до лісу наближалася постать, вона щоразу росла, і невдовзі я розпізнав у ній синевського парубка Івана Лашука. Був знайомий з ним як з підпільником, комсомольцем. Іван чомусь оглянувся і хотів уже повернути у зарослі. Я тихо окликнув його.

— Ти? — зраділо тиснув руку.— Повернувся? А тут говорили різне... А що у лісі робиш?

— Допоможи зв'язатися з своїми.

Він пильно глянув на мене, подумав і рішуче вимовив:

— Пішли.

Довгенько пробиралися гущавиною, потім Іван зупинився, витер чоло.

— Почекай тут.

Скоро він повився знову. Позаду йшов високий, усміхнений Гриць Гапончук.

— Друже! — обнялися міцно-міцно. — Зачекався тебе.

Сиділи на зрубаній товстій ялиці і вели неголосну розмову.

— Назад кордон я перейшов спокійно і з того часу в районі,— оповідав Гриць.— Три місяці минуло. Ніби небагато, а змін — ого! І поганих, і приємних.

— Швидше розкажуй! — сіпав його за рукав.

— Найперше — дихо з нашими хлопцями — Віссаріоном, Адамом і Давидом. Їх взяли вже тут, коли повернулися. Тепер у в'язниці. Чекають суду.

— Як же це вони не вбереглися? Ех, шкода!.. Разом вискочили з поліцейських лап і — ось тобі маеш.

— Так сталося... Подумали, що загроза минула, зайшли у село — їх і накрили. Та нічого, друже, не журись. Більшість на волі. Районна організація тепер чимала. Роботи — непочатий край. Просто не знаєш, за що братися.

Він ще довго розказував новини. Я дізнався, що поновився склад райкому партії: туди увійшли Сашко Шевчук, Прокіп Кульбенко. Гриць і далі секретарював.

— Мушу ще тобі сказати,—пожвавішав Гапончук,—

комсомолята в нас здорово діють. Ольга Солімчук секретарем райкому. Добрих помічників має — Івана Лашука, Олексія Мельничука, Марію Новак, Микиту Власюка. Бачиш, яка армія? Такі гори звернуть... Бракує літератури. Сам знаєш якої... З окружкомом зв'язку немає. Старі підпільні газети, листівки передаються з рук в руки, зачитуються до того, що стираються в клоччя.

— Нічого, Грицю. Вважай, що зв'язок з окружкомом маєш в моїй особі, а відносно літератури, то я приніс багатенько. Є і «Наша правда», орган ЦК КПЗУ, і «Червоний прапор», орган ЦК КПП, є і модрівська «Червона допомога», і багато дечого іншого. Зокрема, маю рішення VII конгресу Комінтерну і IV з'їзду КПЗУ. Є текст нової Радянської Конституції. В майбутньому література буде поступати через зв'язки, так що не горюй. Решту ж будемо друкувати самі. Листівки, а можливо, і газетку, орган Гоцанського РК КПЗУ. Є гумові літери, папір і фарби. Отже, це становище ми поправимо. Мене турбує лише, де друкувати і хто це робитиме?

— Тут треба подумати. Це зуміє не всякий,— відповів Гапончук.

— Давай самі й почнемо.

— Що ж, це теж діло,— поклав руку мені на плече.— Тільки де?

Довгенько перебирали прізвища багатьох знайомих селян, поки не зупинилися на одному — Семен Бояр з Синевських хуторів.

Тьмяне світло вповзло крізь загразоване віконце у темну, похмуру камеру, розігнало у кутки морок і вирізьбило на долівці скоцюрблені, потворні, у смугастому вбранні, тіла. Над ними висів густий сморід, задуха. У кутку заворушився, потім підвівся в'язень — високий, худий, з широкими кістлявими руками, що свідчили про неабияку колишню силу, з сірими зажуреними очима. Йому сьогодні не спалося. Переступаючи через тіла, пішов туди, звідки пробивалося ранкове світло, сперся руками на підвіконня, приклав чоло до холоднуватого скла, завмер.

Бачив з другого поверху сіру і понуру стіну, що відгороджувала в'язницю від світу. З-за стіни де-не-де ви-

глядали верхів'я дерев. Він розпізнавав: каштан, акація, липа. Їх крони уже бралися багрянцем. Нова хвиля смутку хлюпнула в груди в'язня, на руках нап'ялися жили.

Осінь...

Так, це вже вона примчала на своєму золотистому коні, принесла землі цю задуму. Який сьогодні день і число? П'ятниця. Звичайно, п'ятниця, 11 вересня.

Позаду хтось застогнав, забурмотів і змовк. Певне, комусь снилося щось кошмарне. Той стогін відігнав думку в'язня, він глянув праворуч і побачив тюремну браму: високу, залізну, а біля неї — капличку, до якої плечима притулився охоронець. Певне, забившись у тепліше місце, поліцай дрімав у ранковому мороці.

В'язень, не відриваючись, довго дивився на те місце. Через оце вікно він вивчив там все до найменших деталей. Цегляна червоняста капличка, від неї брукована дорога до тюремного корпусу. Перед брамою — площа, колись викладена каменем, та каміння повибивалося, і вона швидше тепер земляна. На ній завше збираються ті, хто приходить відвідувати рідних у тюрмі. Стоять вони з передачами годинами, а то й цілими днями.

Буває, їх збирається там дуже багато. Знає: то брати, сестри, матері, батьки тих, що сидять з ним за цими мурами.

Зараз він дивиться туди, на цю площу.

На шибку впали перші промені сонця. Позаду хтось закашляв, підійшов, поклав руку на плече. Оглянувся — земляк Віссаріон Власюк. Їх у цій камері троє побратимів; третій, Адам Новак, ще спить. Всіх узяли місяців два тому, невдовзі після того, як вони щасливо перебралися через кордон на Гоцанщину. Віссаріон теж став поруч біля вікна. Для них зайве тепер говорити, і так знають, що через два дні їх чекає суд. Помилування не сподіваються, і тепер кожен хоче подумати про все наодинці.

Оголошено «апелъ». Всі в камері встали, дозорець зробив обхід. Після прибирання в'язням подали по півлітра ячмінної кави та скибці житняка. А Давид все стояв біля вікна і дивився туди, за браму. Не міг пояснити собі, що в нього діється на серці. Якась підсвідома, безпричинна радість і водночас страшний, важкий смуток лягли там і мучили його, мучили. Його кликали то-вариші, а він так і не відходив од шибки.

Коли у Синеві крикнули перші півні, стара Фросина була вже на ногах. Ставши на коліна в кутку хатини, палко шептала перед образом молитву. Вона просила в бога, аби всевишній врятував від лиха її сина Давида.

«Відпусти його, помилуй, він же нічого лихого не заподіяв. Чуеш, не дай забрати його в мене,— впала перед святою Марією.— Поверни мою дитину».

Сини для Фросини, хоч усім давненько перевалило за двадцять, а Давидові ось-ось мало стукнути тридцять, залишалися такими ж малими дітьми, як багато років тому, дарма, що сама посивіла, що скоро сповниться їй шістдесят.

Важка, каламутна сльоза скотилася по її змізернілому, поритому зморшками обличчю.

«Що ж це я засиділася!» — дорікнула собі мовчки. Похапцем і обережно, щоб нікого не розбудити, поклала в мішечок для сина сухарі, цибулю, часник, шматок солонини, присіла на мить на краю лави, як це робиться перед довгою дорогою, і зразу ж підхопилася, заквапилася до тапчана.

— Уляне, чуеш, Уляне?

Легке сопіння обірвалося, старий запитав:

— Чого тобі?

— То я піду! Наглядай тут...

За селом хвилю постояла. Прямо перед нею лежав шлях на Рівне, але знала, що зараз ще не піде ним, що перед нею спершу ляже інший гостинець, про це вирішила ще вчора і приховала свою таємницю і від Уляна, і від Євдокії, і від інших дітей. Звернула ліворуч і пішла на південь.

Тверда дорога під ногами віддзвонювала в голові тисячею дзвіночків, здавалася безконечною.

Потім почали все частіше траплятися такі ж, як і вона, подорожні. Дибали по одному, групами, сумні, похнюплені.

Ночувала на хуторі. А коли наступного дня, у п'ятницю, червоне і велике, ніби розпечена жарівня, вилізло з-за дерев сонце, то освітило на шляху змарнілих, загублених, наче діти серед поля, пішоходів, які підходили до зеленого містечка, і всі, звівши очі, дивилися туди, де над мереживом будинків двома червономідними тілами блимали високі, мовчазні і гордовиті куполи.

Біля соборів Почаївської лаври Фросина застала

силу народу. На кам'яних сходах, просто на землі, сиділи і лежали брудні, немиті і нечесані каліки, простягали руки, хапали за поли; бородаті ченці з пожадливими очима, що так і бігали довкола, в чорних і довгих сутанях топталися серед тих, хто прийшов спокутувати гріхи.

Жінка віднайшла вільний куточок в соборі, опустилась на коліна між людьми і взялася бити поклони господові богу.

«Я знаю, ти можеш врятувати мого Давида, тому й прийшла до тебе. Чуєш, всели доброту в серця суддів...»

Молилася довго, до самозабуття. Здалося, що бог почув її слова. Вона підвелася, взяла клунок на плечі і поволі рушила від лаври.

Давид побачив матір зразу ж, як тільки вона появилася перед капличкою. Ось вона щось пояснює стражникові. Той, не дослухавши, відвернувся і знову заходив сюди-туди. Гадина. Ех, провчити б його, як до людей ставитися!..

Мати не відступає. Вона досягла руки охоронника, просить, благає, і Давид ще щільніше тулиться чолом до шибки.

Дозорець, врешті, зупинився, показав на вуличку, що веде до центру міста, щось промовив і знову закрокував. Мати після того, звівши голову, злякано оглянула великий сірий будинок тюрми, повернулася і пішла, куди показав стражник.

Смеркалося. Давид час від часу зиркає крізь ґрати. Немає її, не повернулася. Вкугала землю ніч, не стало видно каплички. А він і далі од шибки не відходить.

Де ж мати?..

Двері суду вже лагодилися закрити, коли добралася до цього сірого й понурого будинку, що теж був подібний на тюрму. Жевжикуватий панок у темному плащі і ніби дитячому капелюсі виходив останнім. Зачувши Фросинине запитання, недбало кинув:

— Пан слідчий Карусевич буде завтра.

Насвистуючи якусь легку мелодію, подався у місто.

Фросина не знала, куди їй іти. Шуміло, наче полум'я у кузні, в голові, вибивало там молоточками, паморочи-

ло. Підкошувалися ноги. А тим часом темрява вже почала закосичувати землю. Жінка поволі, притримуючись рукою стіни, відшкандибала трохи далі від дверей, зупинилася. Опустилася на каміння. Злипалися очі.

Було ще темно, але по небу побачила: скоро світанок. Тремтіла від холоду. У роті відчувала гіркоту і сухість. Сиділа і чекала. Таки вірила, що все минеться гаразд. У Почаєві бог повинен був почути її молитву.

Вже зайчиками застрибало по листю сонце, коли відкрили суд, і один за одним туди заквапилися панки у такому ж вбранні, як той, учорашній. Трошки вичекала і собі увійшла всередину, запитала, де сидить пан слідчий Карусевич. Показали на крайні двері. Постукала, увійшла.

У невеличкім кабінеті за столом сидів моложавий чоловік і щось читав.

— Добридень, пане Карусевич,— вимовила стиха.

Панок, здавалося, не чув, бо читав далі.

Нарешті підвів голову:

— Що треба?

— За сина я прийшла просити, пане, за Давида...

— Прізвище? — спохмурнів.

— Гапончук він... Давид. Синок мій.

— Що?— Карусевич зірвався з-за столу.— Ти за нього просити?! Сука... понаплоджувала комуністів... п'яťох пєсиголовців...

Розчервонілий, він стукав кулаком по столу, вигукував:

— Немає таким помилювання від Жечі Посполитої... Чуєш, немає!..

Карусевич взяв її за плечі і випхав з кімнати.

Спершись об стіну, довго плакала, врешті знову тихо, як мара, подибала до кабінету.

Карусевич читав.

— Пане, він нікого не вбив, не скривдив, не обізвав... Він не злий!..— молила від дверей.— У селі кажуть: він добрий.

— Годі!..— верескнув Карусевич.— Йди, а то!..

— Панунцю, я була в Почаєві... бога молила... Ви повинні почути його... дозвольте хоч побачити сина...

— Ніяких побачень! Він чекає суду.

Хотів знову вигнати за двері, та вона впала на коліна, вимолювала:

— Я ж йому тут злагодила,— простягнула торбинку.— Передачу...

— Там годують! — відвернувся, по хвилі знову взяв її за плечі, вивів з суду й наказав сторожеві не впускати.

Вже не могла плакати: не вистачало сліз. Поволі, мало не падаючи з ніг, пошкандибала від сірого, непривітного будинку суду.

Давид побачив, як мати перед обідом знову з'явилася біля муру. Віссаріон і Адам помітили — з Давидом щось коїться. Підійшли, глянули в маленьке загразоване віконце і все зрозуміли. Ззаду збилися інші в'язні, дивилися туди, де брама.

Мати сиділа під брамою. Потім лягла. Проходили люди, оглядалися. Охоронець наблизився, штовхнув носком чобота, вилаявся. Вона підвела голову, щось промовила й знову опустила її. Стражник занепокоївся: йому, звісно, не подобалося, що на його чергуванні перед службовим входом таке діється. Він підкликав з подвір'я ще одного поліцає, і вони, видно, почали радитися, як віднести трохи вбік цю жінку. Лікаря й не думали викликати.

Давид більше не міг дивитися на це. Він ударив кулаком у вікно. Задзеленькотівши, додолу посипалося скло.

— Мамо! — розітнув тишу над подвір'ям і площею дужий голос.— Мамо!..

Вона почула цей голос і, зібравши всю силу, звелася, глянула на сірий будинок, шукала, звідки долинув крик.

— Сину! Давиде мій!.. — хильцувала вперед, тримаючи в руках клунок.— Покажіть мені сина! Покажіть!

Стражник відступив перед нею, наче перед дивом, потім спинився, перегородив карабіном їй шлях. Фросина рушила просто на карабін.

Жандарм сильно штовхнув її кулаком в плече. Фросина заточилась і, як підрубана коноплина, впала на землю, простогнала:

— Кати!..

Тіло її сіпнулося і завмерло.

Лежала головою до брами, у витягнутих вперед заду-білих руках тримала передачу синові.

— Падлюко! Вбивце! — громом гримів згори Давидів голос. Ламав руками грати.

Улян та Євдокія не дочекалися Фросини ні в наступну п'ятницю, ні в суботу. Закрадався у серце неспокій: «Де вона? Що з нею?» Турбувалися, бо знали: немічна Фросина, стільки натерпілася!

Старий побіг на хутір до Михайла, розповів про все, що сталося.

— А може, вона залишилася на ярмарок,— сказав той.— Завтра підвечір і повернеться.

Вирішили чекати недільного вечора.

Але Фросина не повернулася і в неділю.

Втік сон із хатини Гапончуків. Сиділи зажурені й мовчазні. У понеділок Михайло злагодився в дорогу.

Ходив вулицями Рівного, вивчав кожну постать, приглядався — люди зайняті своїми клопотами, їм байдуже до чужого горя. Холодом війнуло від будинку магістрату. Коротенький, ніби обрубок, черговий службовець, посміхаючись сам до себе, вислухав Михайла, сказав:

— Не чули про таку.

У поліції тільки гаркнули:

— Гайда додому, а то плутаєшся під ногами. Візьmemo й тебе!..

Непривітне, сіре місто, як мачуха, дивилося на Михайла холодними й байдужими очима-вікнами і заєно мовчало.

Де знайти матір?.. А день збігав...

Зморений і сумний, Михайло опинився у вузькій вулиці перед брамою тюрми. Тут де-не-де стояли люди, просилися на побачення з рідними. Серед них не було матері. Михайло взявся розпитувати, чи, бува, хто не чув про стару жінку, його матір, що приносила братові передачу.

Люди мовчали. Михайло вже втратив всяку надію, коли до нього підійшла середніх літ жінка, змарніла, в селянському вбранні, відвела вбік:

— Дещо чула. Я тут сама вже не перший день стою. Підіть-но у трупарню єврейську, попитайте там.

— Що?! — зблід Михайло.— Що це ви говорите?..

— Так, так. Я не обманюю. Кажуть люди, що її завезли туди,— доказала поквапом і відійшла.

Михайло був сам не свій. Йому здалося, що це сон, що не міг він такого чути. Але ж он стоїть та жінка...

З холодом у грудях підійшов до трупарні. Старий, оброслий щетиною сторож, що охороняв низький кам'я-

ний будинок, глянув підсліпувато з-за скелець окулярів, почухав козячу борідку.

— Як, як? Фросина Гапончук? — перепитав. — Чого вона тут? То не наші... Нема, нема, не знаю...

Говорив, ніби шкварчало на жарівні сало, і при цьому коливалось його тлусте тіло.

Михайло помітив у посміху очей приховану хитрість. Взяв сторожа за лікоть, повів у віддалений куток подвір'я, дістав золотий і сунув його в руку сторожа. Той оббігав очима довкола, похапцем зашепотів:

— Збрали її звідси. Вивезли на госпітальне кладовище. Там і поховали, як ховають багатьох... От і все, що можу сказати. Тільки домовилися — я нічого не казав, ти нічого не чув...

Йшов, ніби зачумлений. Скоро під потрісканою стіною госпітального кладовища віднайшов могилу матері: тут так-сяк, нашвидкуруч ховали тих, хто вмирав у лікарні, кого вбивали у сутичках з властями, на демонстраціях. Маленький горбик свіжої землі — і все.

У серці — біль і розпука. Ось де найшла вічний свій спочинок його матір, яка ніколи за свої літа не мала земного спочинку, поневірялася, упала біля кожної своєї дитини. Ось що вготували їй нелюди!..

Знову пішов у поліцію. Допросився до коменданта. Той, напівлежачи у м'якому кріслі, з неприхованою зневагою слухав Михайла. А він молив:

— Вона померла тут. Дайте дозвіл хоч перевезти її тіло туди, де жила. У Синів... Прошу, будьте добрі... Ми поховаємо її на нашому сільському кладовищі, де ховають людей з села...

— Ну, знаєш! — перебив комендант. — Людина від людини різниться! Поліція забороняє перевозити труп матері комуністів. Зрозуміло? І ти краще сиди коло своєї хати, а то тут довертишся... Такий же, як твої брати!

Більше комендант не мав наміру розмовляти.

Ще довго ходив Михайло непривітними вулицями міста. Біля тюрми він довідався, що Давида засудили на дев'ять літ. Не допомогли ні найкращі адвокати, яких найняла МОДР, ні всевишній, якому так палко молилася стара мати.

Розділ XIV

ПІДПІЛЬНА ДРУКАРНЯ

Горище у хліві Семена Бояра — низьке, тісне, набите з країв старою соломою і сіном.

Григорій лежить на в'язанці, відпочиває: тільки що ми скінчили роботу. Поруч — гранки з гумових літер, височить купка паперів — тепер це вже готові листівки, що пахнуть свіжою тушшю.

Сидимо, чекаємо Івана Лашука. Скоро він прийде, понесе листівки до людей, і вони прочитають слово партії:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

У річницю Жовтневої революції 7 листопада (25 жовтня за старим стилем) 1917 року.

Селяни й робітники!

Дев'ятнадцятий рік минає відтоді, коли пролетарі з зубожілим селянством царської Росії, душені капіталістично-поміщицьким визиском і царським деспотизмом, під проводом партії Леніна встали до боротьби за соціальне і національне визволення і в боротьбі на життя і смерть з різними імпералістичними бандами зломали назавжди опір буржуазії і встановили владу робітників і селян. Жовтнева революція показала пролетаріатові всього світу, яку потужну силу становить організаційне селянство з робітниками на чолі, вона показала шлях і тактику переможної боротьби.

Що вибороли трудящі Радянського Союзу? Вони вибороли багато: землю від поміщиків, фабрики від капіталістів, право на навчання рідною мовою, розвиток національної культури соціалістичного змісту, забезпечення рівності жінки, виховання дітей в державних яслах.

У Радянському Союзі знищений визиск людини людиною, тоді як у капіталістичних країнах працюючі стогнуть під чоботом фашизму. Фашизм останній гріш від них забирає на озброєння і для робітничих синів готує криваву різню. Робітники і селяни в капіталістичному світі є тою живою силою,

яка годує і одягає мільйони дармоїдів, сама ж темна і заморена голодом.

У річницю Жовтневої революції мусимо посилити боротьбу з фашизмом, що, забравши від працюючих рештки прав, замірюється напасти на Батьківщину світового пролетаріату — Країну Рад. Протестуйте проти кривавих замірів фашизму, який перетворює Іспанію в руїну. З'єднаними силами ставаймо в ряди борців за права працюючих, за владу Рад. Протестуйте проти податків, які йдуть на озброєння польського фашизму, проти шарварків, комасалії, проти колонізації українських шкіл, боріться за українську школу рідною мовою і на державний кошт. Домагаймося страйком підвищення цін на селянські продукти. Жертвуйте на політв'язнів.

Геть фашизм! Хай живе пролетарська революція, КПЗУ, Комінтерн!»

З кутка горища Гриць дістав загорнутий хліб та шматок м'яса — їли апетитно, як після косовиці, і в згортку швидко нічого не залишилося.

У нашій «домівці» тихо, стоїть напівтемрява, лише попід стріхою прокрадаються яскраві язички світла, вимальовують посередині нехитре поліграфічне причандалля: каток, банку туші, ящик з літерами.

— Що, Терешку, візьмемося за нашого «малюка»? — порушує, врешті, мовчанку Гриць.

«Малюком» називаємо нашу газету, перший номер якої вирішили сьогодні набрати. Гапончук запропонував назвати газету «Поклик». Заперечень не було. Вчора відредагували замітки, що надійшли до редакції, і тепер мусили братися за поліграфію.

«Ну, що ж, вперед!» — підбадьорювали один одного, хоч знали, що над цим першим номером газети доведеться добре помучитися. Змастили краї плитки міцним клеєм, потягнулися до ящика, де тримали гумові літери, і невдовзі вверху прямокутника зачорніло крупним шрифтом: «ПОКЛИК», орган Гоцанського РК КПЗУ». Зверху, меншими літерами, розмістили: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Постукав Лашук, виліз наверх, глянув на початок, прищомкнув:

— Здорово! — і, підхопивши листівки, заквапився вниз. — Ні пуху! — зашепотів з драбини.

Чотири дні морочилися ми з Грицем, поки, врешті, перший номер «Поклику» було віддруковано. Чотири полоси розповідали про Жовтень, про життя трудящих під п'ятою панської Польщі, кликали до боротьби.

Газета пішла «в люди», але на багато сіл її не вистачило, і тепер вже втрьох ми штампували тираж. Друкарня розширювалася.

Ми знали: результати нашої праці — добра підмога спільній справі. У Чехословаччині друкується нелегальна література КПЗУ, переправляється сюди, тут розповсюджується по організаціях. У загальну ріку боротьби вливаюся струмочок і наших діянь. Література йшла за трьома напрямками: партія, комсомол, МОДР. Її занесли і в «Рідні хати», і хоч там хазайнували різні культуртрегери, були у нас і свої бібліотекари.

Був похмурий осінній день. Лашук, забравши свіжу партію тиражу газети, зранку подався на села. Надходила обідня пора. Сиділи і слухали, як вітер шарпає на покрівлі сніпки, пробирається крізь щілини до нас. Хтось стривожено і похапцем забарабанив кулаком у двері. Відкрили. Зблідла, спітніла Анастасія, Грицева братова, яка за завданням МОДРу носила нам їжу, перелякано випалила:

— Поліція робить ревізію на хуторах! Трусять у кожній хаті. Вже перейшли на наш хутір.

Вона поривалася за поріг, та я вигукнув:

— Зачекай, допоможеш!

Було зрозуміло: поліція не обмине двору селянина Бояра. Головне тепер — рятувати друкарський матеріал. Метнулися з Грицем на горище. Зв'язали все в ряднину, підсипали сіном, вийшов добрий клунок.

— Настко, бери це й неси подалі, на інший хутір. Може, тебе не спинять! — піддали їй клунок.

Бояр тим часом, почувши про небезпеку, замкнув хату, забрав жінку і дітей на віз і поїхав у Гошу.

На вулиці почувся тупіт чобіт: поліцаї підходили до Боярового подвір'я.

«Що робити? Як рятуватися?» — питали очима один в одного. Тікати було пізно і ховатись нікуди. На нашому озброєнні один наган з п'ятьма набоями. Вихід один — боронитися, не датися живими в руки ворогам.

— Бери вила і чекай на горищі! — подав сигнал Григорію, а сам, зарядивши наган, став за дверима.

Рипнула хвіртка. У шпаринку бачу, як два поліцаї підійшли до хати, постукали у двері, вікна і, зрозумівши, що вдома нікого немає, сіли на подвір'ї на колоду, почали радитися. До них наблизився сільський староста, запроданець Омелько Гундій, і почав підтандикувати. Один поліцай підвівся і спроквола побрів до хліва.

На округлому його обличчі пробивалася коричнева густа щетина. Недбало розчинив двері, став на порозі і обвів поглядом довкола — у хліві порожньо. Поліцай стояв за півметра від мене, я тримав руку на куркові і чув, як гулко і часто стукає моє серце. Зараз він ступить уперед, гляне за двері і тоді... тоді стріляти, кидається на другого...

Поліцай сплюнув і повернувся до своїх.

— Немає нікого!..

Всі троє подалися на вулицю.

Мовчазна тиша панує довкола, лише чути, як від вітру шурхотить на стрісі солома. Через кілька хвилин Григорій відкриває хідник на горище, висуває голову.

— Пішли!.. Хех, біс його бери!.. Напереживався я.

Григорій спустився вниз.

— Сидів і чекав. Думаю — зараз бабахнеш і я стрибу вниз, а воно, диви, минулося...

— Так, минулося. Що ж вони шукали? Видно, не нас, а то так не пішли б. Я вже думав, що й тут якась гадина нас видала...

Прийшов Іван Лашук і розповів:

— Шукали по господарствах, хто торгує тютюном, самосадом, бо це ж підриває монополію держави, а могли, бач, напасти на друкарню... Ото було б... Настка віднесла клунок на сусідній хутір, поліцаї не зупинили її, певне, подумали: жінка повертається додому з пашею для корови.

Вирішили: більше тут не залишатися ні хвилини. Треба перебратися з друкарнею в Горбаків, місце вже підібране.

Сутеніло, коли рушили в дорогу. Обійшли Терентіїв і Гошу, поволі спустилися в чималий яр, що вів до Горині. Попереду широким кроком ступав Дем'ян Галанюк, котрий був за провідника і ніс на плечах у мішку дру-

карське причандалля. Під його великими чобітьми чавкала земля.

За ярмом був шлях, що вів з Гощі до шосейної дороги над Горинню. Вже ось-ось мали добратися до нього, коли попереду в напівтемряві забовваніли дві постаті. Ми зупинилися, вони також. Певне, вгледіли одні одних одночасно.

На шляху загомоніли, донеслися вигуки: «Вйю! Вйю!..» Але чому ж не видно коней?.. В темряві люто загавкав пес.

— Поліція! — прошепотів Дем'ян.

Сумнівів не залишалося: це їхній пост, котрий, певно, йшов з Гощі у сусіднє село. І треба ж було наткнутись!..

Не змовляючись, повернулися, кинулись тікати. Позаду також бігли. Перемахнули низ яру, вже майже вибралися на протилежне узгір'я, коли Дем'ян, який трохи відстав, впав, і з його рук вирвався мішок. Метнувся йому на допомогу, та було пізно: мішок покотився вниз, прямо в ноги поліцаям. Друкарню було неможливо врятувати.

Поліцаї зупинилися: вони, видно, подумали, що мали справу із злодіями, і тепер взялися до мішка.

Відбігши подалі, ми почали радитися. Кожен розумів: ворог перевірить вантаж, зрозуміє, що зустріли далеко не злодіїв...

— Чортівня! — вилаявся Григорій.— Там і рукописи наші, Терешку, це ж докази їм у руки... Допетрають, що ми тут, в районі... Погоню влаштують...

Тікати, заплутати сліди, збити з пантелику вівчарку— був єдиний вихід.

Прохолодою і вільгістю вдарило від Горині. Дем'ян віднайшов у тільки йому відомому місці серед чагарів човен. Ось він хлюпнувся днищем об воду. Ми попливли вниз за течією...

Ясь Лясота за останній рік помітно постарів — голова з клиновидними і глибокими залисинами стала ще більш шпакуватою, під очима висіли мішки. Комендант добре знав причину тих змін: квітневі дні, коли він недосипав не одну ніч, коли Рівне чекало від нього, Яся, результатів, коли сам робив усе, щоб викрити і піймати злочинців, але марно,— оті дні й наклали на Лясоту свій відбиток.

Потім життя по довколишніх селах знову стало тихішим, і Ясь навіть радів, що ті п'ятеро нечестивців перейшли кордон на схід і більше не шкодитимуть йому, Лясоті. Та передчасною була та радість.

Цієї листопадової ночі, коли до ранку було ще далеченько, його несподівано викликали в комендатуру. Ясь застав у своєму кабінеті гостей з ровенської дефензиви— Тадеуша Рубановича та Петра Грушецького. Навпроти них, біля дверей, стовбичили два зблідлих поліцаї і слухали Рубановича, який не міг вгамуватися:

— Покладатися на таких! Баби! Карабіни мали, собаку мали, в самих писки мов у пацюків, а беззбройних комуністів не могли взяти.

Один з поліцаїв поривався виправдатися:

— Так ми ж друкарню захопили!

Рубанович перебив його:

— Захопили! Коли вони згубили, то вам нічого й не залишалося, як підняти.

Скоро Тадеуш відправив поліцаїв з кабінету, давши команду, аби посадили їх на добу до карцера. Аж тепер гості, здавалося, помітили Яся.

— З міцним сном, начальнику,— холодно і в'їдливо кинув Тадеуш.— У вас не служба — курорт.

Ясь знітився і не знав, що відповідати, а Тадеуш тим часом взяв зі столу газету і пачки листівок, ткнув Лясоті в обличчя:

— Любуйтеся! Скоро в вашій хаті почнуть друкувати всяку гидоту, а ви й не знатимете...

По черзі з Грушецьким він довгенько допікав Ясеві, врешті сказав:

— Везе мені на зустрічі з вами. Ще під час квітневих подій я побачив, що ви баба. А зараз — знову. Тоді я обіцяв вам чин рядового поліцає. Якщо ж тепер не доставите злочинців, обіцянка стане дійсністю...

Рипнув хромовими чобітьми по мостинах, і вони жалібно застогнали.

— Негайно зібрати всіх, хто стоїть на службі!

Через годину поліцаї Гощі, староста, шпигуни були в комендатурі. Тадеуш сам звернувся до них:

— Той, хто зловить злочинця, одержить п'ять тисяч злотих і підвищення в посаді. Тепер — за роботу!

У коридорі загунали і висипали надвір. Рубанович навздогін гукнув:

— З пустими руками і не вертайтеся!

...Тиждень прочісували довколишні села й ліси, тиждень Рубанович майже не спав, сипав розпорядженнями, не давав спати в Гощі усій комендатурі, та, нарешті, зібрався від'їздити до Рівного. Ясь у душі сміявся: «Хай знає. Легше наказувати, аніж робити».

У день відбуття Тадеуш запросив Яся в кабінет і, ні слова не мовивши, подав папір.

«Перевести в поліцаї»,— прочитав Лясота. Внизу стояв підпис повітового коменданта. Ясь безсило опустився в крісло і простягнув руку: йому було погано, просив склянку води.

Рубанович так само мовчазно вийшов на подвір'я, де на нього вже чекали.

Усі дні, коли поліція трясла села, ми з Грицем перебувалися в Рясниках, Дроздові. Коли за Горинню все вгамувалось, тоді потай перебравись у Горбаків, де на двадцять п'яте грудня намічався пленум райкому.

З обох боків, ніби двома руками, Горбаків узяла в свої обійми Горинь. Село було невідгідним для проведення підпільних зібрань. Воно нагадувало мішок: досить перекрити єдину дорогу на захід — і тікати з цієї пастки нікуди. Через річку в грудні не переберешся, бо й човна не знайдеш: селяни забирали їх на зиму додому. Далі Горинь розливалася широким лиманом з низкою озер.

Село це вибрали для скликання пленуму тому, що там не було осадницьких осель і воно не числилося серед підозрілих у поліції. Та й хатина, намічена для зібрання, стояла над самою Горинню, господар її, мельник Гаврило Скидан, своя людина, міг добре оглядати з вітряка все навколо.

Темної ночі у мельникову хату сходилися підпільники, передавали один одному новини, неголосно співали революційні пісні.

Ранком зібралися всі, і почалося засідання. Розглянули заяви восьми товаришів, які виявили бажання поїхати в Іспанію, в Інтернаціональну бригаду. П'ятьом з них дозволили відбути в далеку дорогу. Прийняли тексти листівок проти підготовки нападу на Радянський Союз, проти низьких цін на сільськогосподарські продукти і надто високі — на промислові товари, проти прове-

дення примусових безплатних робіт, так званих шарварків.

Вкінці пленум райкому розглянув питання про роботу модрівських організацій у районі. З доповідей секретарів партійних комірок та керівників районного комітету МОДРу — Віюка і Коца, слідувало, що модрівська організація в Гощанському районі кількісно значно виросла і тепер налічувала більше трьохсот членів. Поліпшився склад її членів, активізувалась робота, ініціатива товаришів.

Пленум з задоволенням відмітив, що модрівські організації дуже активно проводять збір грошей у фонд Інтернаціональної бригади в Іспанії. Вже зібрано і відіслано біля тисячі злотих. Систематично подається допомога родинам, члени яких сидять у в'язниці. Успішно ведеться виховна робота серед трудящих в дусі інтернаціональної солідарності.

Настав вечір. Один по одному майже всі відбули з Горбакова, в мельниковій хаті залишилося лише нас п'ятеро — Григорій, Сашко Бартош, Карпо Білоус, Галанок Дем'ян і я. Мали ще подумати над питанням конспірації та організації нової друкарні.

Тихо спливла ніч. Зранку наступного дня сиділи довкола столика в кімнаті, розклали карту, літературу, радилися. Григорій Гапончук звернув увагу, що райком партії недостатньо допомагає комсомольцям, зокрема їх секретарю Олі Солімчук. Молодих треба готувати краще.

— Про молодих ти добре кажеш, — глянув на нього Карпо. — Але спробуй покладися на кожного. Мені здається, хлопці, що Гнатюк Олексій веде себе підозріло.

— Це з села Симанова?

— Так, — відповів Білоус.

Комсомольцям порадили уважно прослідкувати за його вчинками і поведінку обговорити на своїх зборах.

— Проконтролюємо, — коротко вимовив Карпо.

Щось загупало в снігах. Зігнувшись, у кімнату вскочив Скидан:

— Рятуйтеся! Сюди йде поліція!

Всі звелися. Вже на подвір'ї побачили, як селом у напрямку хати мельника спокійно крокують два поліцаї, озброєні карабінами: вони робили черговий обхід Горбакова. Можливо, й не думали заглянути до Гаврила.

— Краще не ризикувати,— сказав Дем'ян.— Чи варто тут сидіти?

— Давайте непомітно до річки,— розпорядився Гапончук.— Там перечекаємо, поки підуть назад.

Вийшли з подвір'я і неквапом спустилися до Горині. Все ж поліцаї вгледіли незнайомих і заспішили на зирці.

— Ще влипнемо в історію, біс його бери! — неголосно вилаявся Гапончук. — От так оказія. І треба ж було!..

Внизу, близько кручі, горбаківський селянин витягував на берег човен. Старий, полатаний. Чоловік брався прикріпляти його до металевого стояка, видно, хотів поставити на всю зиму на спочинок. Довгі міцні руки робили свою справу звично, спокійно.

— Дядьку, перекиньте на той берег,— подався до нього Сашко.— Заплатимо.

Селянин повернув до нас ширококосте, вилицювате обличчя, окинув поглядом:

— Гайда, сідайте!

Вже взялися за борти човна, коли хазяїн чомусь глянув в напрямку села, на хвилю застиг, потім заметушився:

— Ні, ні, я не маю часу. Нехай хтось інший!..

Він помітив поліцаїв і не хотів лізти на неприємність.

— Не іншим, а твоїм попливемо,— відсторонив його Сашко, першим вскочивши у човен.— Давайте, хлопці!

Зіпхнули човен на воду, Гриць і Карпо забралися в нього, я лаштувався відштовхнутися від берега, сісти останнім. Коли робив це, господар, опам'ятавшись, смикнув до себе ланцюг. Сашко Бартош, який сидів на носі, змахнувши руками, впав у річку, заборсався у воді. Обличчя його зблідло, очі були злякані — крижана вода обікала тіло.

Сашко вибрався на берег. Вилицюватий, злякавшись, подався від нас подалі. Поліцаї були вже в якихось ста метрах від Горині. Бартош стрибнув у човен, і ми попливли до протилежного берега.

Старенький човен занурився у воду мало не повністю — ми й не помітили, що з боку вигнила дірка і в нього можна було сідати не більше як трьом. Лиховісна посудина кожної миті могла піти на дно. А що тоді

робити Грицеві, який, я знав, не вмів плавати, бо ж виріс, де не було і маленької річечки?

Карпо взявся похапцем вичерпувати воду, холодні бризки летіли довкола, обмочували кожного. Білоус шапкою заткнув дірку в борті човна. Течія посередині річки підхопила нас, понесла вперед. Щодоуху гребли руками.

Коли човен пристав до криги, що тягнулася вздовж берега, не даючи змоги підійти ближче до землі, він ледве тримався на воді. На Грицевому обличчі напулися м'язи. Становище було справді не з веселих.

Поліцаї, наче чекаючи на нашу невдачу, стояли на березі, дивилися на людей, котрих ось-ось мала провчити річка.

Над самою водою росла стара могутня верба, гілля її звисало недалеко від човна. До мене несподівано прийшла думка, що дерево може добре послужити нам. Стрибнув на лід, він дзвінко затріщав під ногами, і зразу вода накрила мене з головою, та в руках я міцно тримав віття верби. Воно й допомогло вибратися на берег.

Човен так само тулився до криги, що тепер скраю розкололася на великі шматки.

— Стрибай! — гукнув я Григорієві.

Він випростався і довгий, якийсь неоковирний, бовтнувся у воду, але і над ним нахилилося гілля.

Всі п'ятеро скоро були на березі, мокрі, бліді, засапані. Одяг, що став раптом неймовірно важким, тягнув до землі.

Рушили через поле швидко, майже бігцем. Йшли довго — мусили віддалитися од цих місць. Одяг голосно стукотів, і те торохтіння підганяло, не давало зупинитися на перепочинок.

Підвечір підійшли до крайньої хати Синевських хуторів. Господар організаційної домівки, побачивши нас, перелякався, його борода дрібно затряслася.

— Хлопці, поліція щоразу перевіряє. Всі домівки під наглядом, — говорив, як нам здавалося, надто повільно — і мою не минають. Шукайте щось інше.

Оглянувся, подумав і сказав:

— Може, в Базюка. Він не на приміті...

Було вже темно. Постояли на вулиці. Гриць, що досі мовчав, озвався:

— Карпе й Олександрє, ви йдіть до Базюка. Чоловік

він добрий. А ми, щоб нам в одному місці не збиватися, пошукаємо щось інше.

— Тут на краю, від поля, Грицько Коваль хату нову поставив. Давайте туди. Там і пересидимо. Дочекаємося хазяїна,— запропонував Гапончук.

Через кілька кроків ми стояли під стіною будівлі — темної, високої, і зразу ж, не довго думаючи, забралися на горище. На ньому не було ні стеблини соломи, пахло свіжою глиною. Посідали в кутку, попритулялися один до одного. Довкола гуляв грудневий вітер, ще більше холодив і без того холодний одяг, пронизував наскрізь, зуб на зуб не попадав.

— Якби ж хазяїн прийшов,— повтсрював Григорій.

Я розумів, що не можна шукати в Синеві затишного місця: в селі Григорія знає кожен — можуть донести. Та й Ковалю зараз тут, певно, нічого робити — він ночує в старій халупці, бо ця хата ще не доведена до пуття.

Ніч тяглася, як довга, дратівна й нудна розмова, вона зразу ж обривала дрімоту, несла її на своїх плечах подалі від нас.

Настав очікуваний день. Спливло ще години зо дві, коли, нарешті, внизу щось зашелепотіло. Григорій висунув голову крізь отвір в хату, розглянувся і неголдно гукнув:

— Ковалю, чуєш, іди-но сюди.

Внизу стало тихо, хтось сплеснув руками, і на горище виліз трохи зарослий, міцний в плечах чоловік.

За Синевом розгрузла, розгрубла, заболочена, згублена серед полів дорога круто побігла вниз, у долину, попростувала на схід. Під ногами хлюпала багнюка. Оля у сутінках, котрі щораз щільніше обступали її і ховали під собою все, ще деякий час бачила контури шляху. При ньому де-не-де росли кущі шипшини, вони несподівано, ніби привиди, виринали з темряви перед дівчиною. Вона подумала, що так зненацька можна натрапити на небажаних стрічних — ними можуть бути й жандарми,— і звернула вбік від шляху, пішла через поле. Поспішала. Але ноги нелегко було виривати з глинистої землі.

Йшла довго-довго, здавалося, уже б мала бути на місці, але, як і раніше, довкола мовчазно дивилася на неї темрява, і холодний вітер шмагав обличчя. Сидіти б

зараз дома, слухати, як гуде за стіною вітер. Але ні, вона мусить іти. Сьогодні її чекають на Блудівських хуторах.

Оля на мить уявила освітлену тиху кімнатку, в ній сидять комсомольці. На обличчях нетерплячість, очі запитують: «Що будемо робити?» Поміж них і товариш Корень, він заспокоює: «Почекаймо ще трохи. Пташка буде обов'язково. Не може вона не прийти».

«Пташка» — це її так звать. Оля посміхнулась сама до себе — спокійно і радісно. Бач як придумали,— Пташка. Чого б це?.. Може, тому, що невеличка і спритна, чи тому, що багато говорить? Хто їх знає...

Монотонно й нудно чавкало під ногами. Оля все йшла і йшла, не спочивала. Скоро вона зрозуміла, що згубила напрямок. Зупинилася. На серці було важко, боляче. «Тебе чекають, ти дала слово, вірять тобі, своєму секретареві райкому, а сама, наче дівчисько, раз — і підвела»,— сварила себе в душі й ледве стримувала сльози. Та плачем, розуміла, справі не зарадиш. Три-можливо оглядалася довкола.

Темно, хоч око виколи. Ліворуч помітила вогонь. Світло у вікні.

Село!..

Ноги, здавалося, самі принесли її до хат. Придивилася: це був один з Синевських хуторів. Виходить, блудила в полі і майже не відійшла від Синева. «От тобі й підпільниця! — не могла вгамуватися.— Видно, не буде з тебе користі ні на гріш».

У ту ж мить згадала, що на цьому хуторі живе її подруга Ганя Цупрук—трохи старша, кмітлива дівчина. Ганя добре знає стежки на Блудівські хутори.

Ганя вискочила надвір, і за нею з сіней потягнулося тепло затишної хати.

— Олю, ти ж задубіла від холоду! — тягнула в хату, але Оля зупинила її:

— Часу мало. Одягайся. Гайда, гайда! Дорогу покажеш.

Ганя з'явилася за мить в теплій хустині, фуфайчині, сунула в руку Олі гарячого млинця, рушили вперед.

Олі стало тепліше, навіть вітер у полі не видавався таким їдким і злим — може, тому, що поруч йшла Ганя, чи грів її отой домашній житній млинець.

На подвір'ї явочної квартири на Блудівських хуторах,

на купі соломи зразу ж за ворітьми, спав Корень: він, певно, виморився на варті, і сон навально взяв його у свій полон. Дівчина розбудила Кореня і взялась соромити його:

— Ай-ай, товаришу Корень, хто ж так вартує? — до-рікала Оля.— Тебе могли б самого вкрасти.

Корень, невисокий, худий хлопчина, мовчав.

— Де ж товариші?

— Вони в хаті, чекають тебе, Пташко, всі уже зі-йшлися,— заторохтів Корень і квапливо повів дівчат на світло.

У кімнаті сиділо семеро юнаків і дівчат — увесь комсомольський осередок Блудівських хуторів.

Оля тільки ступила через поріг — вони всі відразу повернули до неї голови: по очах побачила — чекали. Був пізній час, і Оля, що любила завести з людьми розмову якось здалека, нині нараду почала відразу. Вона мала пояснити комсомольцям розкидаєних по полях хуторів, що їх чекає найближчим часом справжня боротьба: не лише розклеювання листівок, агітація, а й страйки.

Корень, як і його ровесники, любуються Пташкою. Її пишне каштанове волосся, не за модою тутешніх сіл підрізане, акуратно обрамлювало високе чоло. Великі голубі очі випромінювали тепло, підбадьорювали, під рівним невеличким носом маком цвіли припухлі, по-дитячому повні, вуста.

Оля зігрілася в хаті, і тепер її обличчя пашило здо-ров'ям, молодістю.

Ганя Цупрук дивилася на подругу і теж дивувалася. Виявляється, мало вона знала Олю Солімчук, сімнадцятилітню дівчину. Бачте, здатна не лише до пісень, жар-тів, розмов з хлопцями. Таки недарма обрали її секре-тарем райкому комсомолу.

— Пора, пора і вам приєднуватися до загальної бо-ротьби волинських комсомольців,— вела далі Оля.— Хіба можна терпіти те, що на нас і наших батьків пілсудчики вготували Березу Картузьку, що по селах нищать кра-щих людей? Маємо здобути працю і можливість життя, свободу організацій, виборче право і рідну українську школу. Мусимо виступати проти війни, фашизму, за возз'єднання з Радянською Україною.

Вона відчула, що їх і агітувати не треба,— всі і так знали про звірства осадників і жандармів, але виріши-

ла розповісти тепер про лист волинських комсомольців до білоруських і польських юнаків та дівчат. Захотіли, щоб прочитала його. Заклик до спільної боротьби підтримав кожен.

...У Синів повернулася досвітком. Батько, що вже порався на подвір'ї, нагримав на неї не на жарт, взявся за старую звичкою за ремінь. Та Оля знала, що злість його скоро минеться. Відтоді, як три роки тому померла мати, він залишився вдівцем, дочкам заміняв і матір і не був скупий на добрі слова.

Оля швидко роздяглася, шугнула в постіль: хотілося хоч трохи обігрітися.

Увійшов тато, налив у горнець свіжого парного молока, поставив на лавку.

— З'їж щось!

Знову пішов на господарство.

Григорій Коваль приніс в'язку соломи, теплу ковдру, їжу. Ми повеселішали. Гапончук гулко й надривно кашляв. Коваль пішов у село, а ми, поївши, лягли за коминном, вкрилися. Одяг трохи підсох і не так надокучав. Міркували, що будемо робити далі.

Коли стемніло, на горище пробрався спершу довгий і вуглуватий Михайло, Гриців брат, за ним — Ольга Солімчук.

— Як настрої? Як подобається Ковалів курорт? — пожартував Михайло.

— Курорт як курорт, жити можна. І хоч становище скрутне і непевне, та настрої у козаків бадьорий, — відказав я йому.

Ольга і Михайло засміялися, Гриць зтяжно закашляв — йому ставало гірше.

— Е, та ви тут зачахнете, — забідкався Михайло. — Треба рятуватися.

— Давайте Гриця переведемо до Максима Костюрця. Костюрець — старий член партії. І, головне, він — лікар від природи.

— Діло каже Оля, — підхопив Михайло.

Всі подалися з Григорієм вниз. А невдовзі сюди, до Ковалевої хати, знову прийшла Ольга з сином Максима Костюрця Михайлом, принесла хліба, збанок молока. Вони мовчки переглянулися між собою, і Оля, осмілившись, почала:

— Порадитися хочемо. Чули ми, що по інших районах піонерські організації є, а в нас — ні. Варто б і нам про наймолодших подумати.

Вона з запалом стала доводити, що такі організації негайно треба створити і в селах на Гощанщині.

— Добре думаєш, Олю, це питання тривожило й мене, ми його з Грицем якраз обговорили. А як, на твою думку, найліпше будувати ці організації?

Оля помовчала, потім сказала:

— Мені здається, що найкраще мати в кожній комірці, якою керуватиме комсомолець, по п'ять-сім піонерів. Одні піонери не повинні знати інших.

Говорили ще довго. Було пізно, і ми теж, залишивши необхідну хату Коваля, пішли до Максима Костюрця.

Розділ XV

МАЇВКА

З тріскучими морозами прийшов на Волинь січень. Кучугурами снігу поперемітало шляхи, білими обрусами вкрились поля і яруги.

Важка пора для нелегалів — зима. Десь у хатах, біля печей, вогнищ гріються люди, пересиджують звірюхи, а ти знаєш стодоли, горища, стіжки сіна і холодну їжу. Скаженіє мороз, у дикому танку скаче хуртовина, вітер пронизує до кісток, ти ж щочоці йдеш від села до села, збираєш людей, розповідаєш їм, як поліпшити життя, змінити долю, а потім, з'ївши шмат мерзлого хліба, зариваєшся у солому з головою, тремтиш добу, поки не настане вечір, аби знову рушити в дорогу в інше село, в іншу партійну організацію, в іншу стодолу чи на горище. По кілька місяців не переодягаєшся, не роззуваєшся, не миєшся — лупиться і свербить шкіра, заводяться воші, а ноги в чоботях просто гниють.

Був один із таких холодних днів середини лютого. Ми з Григорієм, скоцюрбившись, лежали в соломі на горищі стодоли Гната Назарука, симанівського селянина. Григорій злегка тремтів. Після того купання він уже відійшов — банки і натирання в Максима Костюрця

зробили своє, та на обличчі виглядав жовтим, ніби малярійним.

Вже закінчили, як це робили щодня до обіду, підготовку до зустрічі з новими членами партії,— продумали бесіду, і тепер Григорій потягнувся до великої полотняної сумки, в якій чого тільки не було — книжки, газети, письмове приладдя, ніж, фляга... Григорій дістав політекономію, розкрив книгу, ми зігнулися над нею. Це був звичайний день, котрий ми, як завжди, чітко розподілили по годинах.

За стінкою внизу зрідка чувся стукіт — там до стодоли тулився хлівець, і це в ньому непокоїлася корова.

— Йй-бо, в неї кращі умови життя, ніж у нас,— підвів голову Гапончук.— Хіба ні? Має догляд, тепло, сіно, ніщо їй не загрожує...

Сказав це без нарікань на нашу долю, просто так, бо ми знали, що решті друзів-нелегалів не легше, ніж нам. На їх місці, здавалося, звичайна людина не витримала б усього, склала б зброю. До нас не раз на горіще у стодолу приходили селяни — провідати, поговорити,— вони посидять з півгодини і вже стукотять зубами, дивуються: «І як ви витримуєте цілий день?..» Потім признаються: «Думали, ви тут розкисли, занепали духом, хотіли вас підбадьорити, та бачимо, що, навпаки, ви нас звеселили. І як це ви так?

— А просто. Звикли вже...

Ба! Не так то все легко. Але існувало те, що зігрівало тепліше грубки. Це комуністичні ідеї, за здійснення яких ми були готові віддати життя.

У Гната Назарука за цю зиму вже втретє зупиняємося на короткочасний перепочинок і заходимо сюди, як рідко куди, із спокійною душею: вірний чоловік, такий швидше голови власної не пошкодує, а не викаже. Догляне, нагодує, віддасть останній окраєць хліба з хати, бо знає, як то бурлакам без домашньої кривлі над головою. І не промине Назарук того, щоб не поговорити,— докладно, неквапно, так, як ото вміють і люблять повести бесіду спокійні газди, що мають за спиною десятків чотири-п'ять і коли їх не чекає коса, ціп чи плуг.

Тепер ми лежали на горіщі, бачили, що вже надходить вечір, невдовзі треба буде рушати в дорогу, в сусіднє село, і кожен сподівався, що ось зараз сюди прийде Гнат, забухикає за звичкою в рукав, візьметься

басовитим голосом пошепки, що в нього виходить досить кумедно, питати про здоров'я, оповідати, в яких саме бував «перепльотах», і мусимо слухати його уважно, бо не любить, коли помічає байдужість до своїх слів. А втім, навіть хотілося, щоб він з'явився поруч: за довгий день, коли ми зайняті мовчазною працею, ставало сумно за словом сторонньої людини.

Скоро й справді почулося шелестіння соломи, потім рипіння щаблів старенької, розсохлої драбини, через отвір просунулася вилянула, зшита з шматків овечої шкіри Гнатово шапка, що ховала під собою посивілий рідкий чуб. У Назарука — округле, відкрите обличчя.

— Не замерзли ще тут? — запитав. — Бо сидите, як мухи, нічого не чути.

— Нехай мухи, Гнате, і мерзнуть. А нам ще рано.

Назарук присів на сніп, поклав посередині миску паруючої картоплі, півбуханки хліба.

— Чим багаті — тим і раді, — присунув миску ближче до нас і дістав з кишені загорнутий у папір невеличкий шматок сала. — Від зайця. Причащайтесь, бо голод не питає, коли приходить. Та й у путь скоро, га?..

Свіжа, тільки-но зварена картопля смачна, вона видається ліпшою від найкращих страв. Ми раз до раз хукали на неї, їли врочисто, не поспішаючи.

Гнат сидів поруч, про щось думав, на диво мовчав, лише зрідка потирав заросле важке підборіддя. Таки не втримався.

— А втім, картопля — теж свята їжа, — забухикав. — Якби, собі думаю, нам ось таку були подавали в луцькій дефензиви — ого, яка була б радість!..

Ми знали, що колись Гнату довелося кілька років відсидіти в луцькій тюрмі. То була справжня каторга — тоді в'язничне начальство особливо лютувало. Гнат вже не раз розповідав нам про минулі події, про хлопців, з якими йому довелося ділити лихо, і щоразу ці оповіді приносили щось нове, бо Назарук ніколи не повторювався. Ми згадали, що попереднього разу, коли ночували в Гната, він був почав мову про Степана Бойка, та тоді ми мусили, не дослухавши, поспіхом вибратися з Симонова.

— Гнате, пам'ятаєш, ти якось говорив, що сидів з Бойком? — повернув до нього голову Григорій. — Розкажи про нього.

— І сидів і не сидів. Багато, хлопці, розказувати, а мало слухати.

Вимовив це ніби нехотя, але по тому, що вже стишив голос, зашепотівши потаємно, по сивих очах, які зробилися задуманими й журними, ми зрозуміли, що Гнат таки розповідатиме. Він і справді небавом почав:

— Життя у в'язниці йшло монотонно, ніби заведений її шефом Зарембою годинник, коли це ні звідти, ні звідси посипалося до нас у камери поповнення. Почали кидати одного за одним. Матінко моя! Скривавлених, з повикручуваними руками, з попробиваними головами. З Львова, Сокаля, Дубно, Самбора... Де тільки їх не нахапали. І все більше намагалися кинути в одиночки. Ми думали: «Чого б це так? Може, приховують щось, хочуть від людей бозна-що витягнути». Але таки дещо і ми дізналися...

Видно, вже бракувало одиночок, і в ту камеру, де сидів я, теж принесли двох. Коли вони відійшли, то розповіли, як їх взяли.

Один з них, Микола Павлик, секретар ЦК КПЗУ, переховувався в Брюховицькому лісі. Тут зустрічався з підпільниками-комуністами, які по зв'язках добиралися в це тихе приміське пристанище, звідси деколи і сам ішов уночі на таємні зустрічі до Львова.

Якось добрався до нього сюди, в ліс, Степан Бойко. Павлик, якого підпільники поміж себе звали Олеком, добре знав Степана. Той уже пройшов гарт боротьби на Волині, довелося хлопцеві спробувати й тюремного режиму. Тепер він був на волі, і Олек радів. На Волині саме дуже бракувало хорошого організатора, який зібрав би розрізнені загони в один, повів їх на нові битви.

Олек сидів з Степаном на узліссі. Пахло літніми квітами, травами. Надходив вечір, косі промені пробіралися крізь сосни, падали на Степанове обличчя. Було воно ще молоде, та на ньому лежав слід життєвого досвіду, в очах світився розум. Високе чоло, короткий густий чуб. Степанові тоді сповнилося двадцять дев'ять.

— Друже,— обняв його за міцні, жилаві плечі Олек. — ЦК хоче, щоб ти поїхав на Волинь. Дуже там потрібний.

— Хіба я незамінимий? — широко посміхнувся Степан.

— Ні, крім жартів. Ми виграємо багато в чому, якщо ти згодишся.

— Коли ЦК посилає, я згоден.

— Будь обережним. Тебе чекають волинські комуністи. Очолой окружком, і дійте.

Сутеніло, коли попрощалися. Степан рушив у неблизьку дорогу...

Після того минуло кілька місяців. Олек і далі через зв'язки керував організаціями.

А одного разу...

Тоді був похмурий день середини листопада 1930 року. Йому призначили зустріч у Львові. Пароль передали точний.

Смеркло. Через Погулянку пробрався на околицю міста, дійшов до рогу Інститутської: тут місце зустрічі. Ані живої душі. Мрячив дрібний, надокучливий дощ. Олек почекав — ніхто не появлявся. Вирішив, що трапилася помилка, вже хотів повертатися, коли поруч виринуло кілька постатей.

— Ви Павлик! Не рухатися! — наставили пістолети. — Руки!..

Миттю на них були накладені наручники. Обмацали кишені. Кинули в кузов автомобіля. Там уже лежав зв'язаний товариш.

Машина помчала містом, залишила позаду останні будинки і взяла курс на північ — до луцької тюрми.

— Оце ж їх — Павлика Миколу і Букатчука Созонта — кинули до нас у камеру, — розповідає далі Гнат. — Вже встигли зробити перший допит, і з обох аж юшила кров.

Скоро ми дізналися про причину тих поголовних арештів. Був між нами такий негідник — Іван Козак. Проліз аж у ЦК, там числився інструктором і, безумовно, знав не одного активіста. А виявився провокатором. Знюхався з Сергієм Зарембою, катом з луцької дефензиви. Козак паролем призначав зустріч, товариш приходив, а його хапали...

Павлик і Букатчук були не першими жертвами зради, перед ними «знайомство» з Зарембою пройшов не один десяток заprodаних Козаком комуністів. Тоді Павлик і розповів Гнатові, як Заремба приймав новачків.

Коли вводили до нього у кімнату, Заремба пестив велику чорну кішку. Арештованого залишали з Зарембою. Вражало, що стіни кімнати були пофарбовані у червоний колір. Для чого така незвичність? Але скоро

кожен, хто переступав поріг цієї катівні, знав: це для того, щоб на стінах не так помітні були сліди крові.

Заремба довго не панькався із своєю жертвою, він залишав кішку і тигром кидався на арештованого.

— Явки? Склад ЦК, окружкому?!

У нього були важкі кулаки і ковани залізом чоботи. Заремба служив раніше у білогвардійській армії. Під столом він вмонтував кнопку, і за сигналом на допомогу Зарембі вскакували Матусевич, Ткачук, Кобацький...

— Через день Павлика і Букатчука з нашої камери забрали,— вів далі Гнат.— Віднайшли для них одиночки і там взялися за хлопців ще сильніше. А через день,— як зараз пам'ятаю, то було 18 листопада 1930 року,— сталася жахлива подія.

Надійшов вечір, було десь за десяту. До нас донісся страшний крик. Власне, до тих криків за останні дні ми вже звикли, знали, що це катують заprodаних Козаком. Щовечора звідти, де знаходилася резиденція Заремби, долинали зойки. Та на цей раз нам чомусь зробилося моторошно. Катування людини не припинялося кілька годин.

Опісля ми дізналися, що якраз того дня до дефензиви привели Степана Бойка. Бачите, Степан лише почав розгортати дії на Волині, а його раз — і схопили. Правда, полювали за ним, кажуть, довгенько. Він тоді був першим секретарем окружному КПЗУ, мав сильні зв'язки — його боялися катюги, і луцькі сатрапи дуже норovali ввіймати Степана. І таки вислідили його на вокзалі в Луцьку. Він нічого не знав про заprodанство Козака і після поїздки по окрузі повернувся до Луцька. Тут і взяли його.

— Хто ж продав Степана? Чи не Козак? Певне, примчав зі Львова заради такого улову? — перебив Гнатову розповідь Гриць.

— Та й ми тоді цим цікавилися,— шепоче Назарук.— Може, Козак, а може, і хто інший — якийсь з грубешівських чи холмських шпиків. Вони ж знали Степана ще з замійського процесу, де його в лютому 1926 року засудили на чотири роки.

Гнат підбрав порожню миску, відсунув її вбік, нахилився ще ближче і продовжував:

— Коли вже так зацікавилися, то докажу, щоб добре знали, як вони з нашими квіталися. Розкажу

ще й тому, щоб відали правду, бо дуже багато брехні різної ходить про ті дні... Отож довго не стихали тієї ночі зойки. Ми не спали. Та й як? Вся тюрма не спала. Страхітливі години повзли одна за одною. Хвилями зойки і стогін припинялися. Тоді ми думали, що, може, Заремба і його прихвосні натомилися. Але скоро все починалося знову. Всі ми здогадувалися, що криється за тими розпачливими криками. Боліли наші серця. Зарембі, Матусевичу, Копачькому дуже хотілося витягнути від Бойка відомості про Волинську організацію КПЗУ, яка, бачите, хоч панував небачений терор, діяла під самим носом у інквізиторів.

— Аж удосвіта все нараз стихло,— опустив голову і задумався Гнат.— Ми надіялися — скатованого вкинуть у котрусь із камер, як це робили завше. Та ні... Вранці один з поліцаїв, який стеріг камери, шепнув в'язням, що вночі один із заарештованих утік. Через мить про це знала вся тюрма. Виходило, що втік Степан! Бо у камерах його не було.

Сказати чесно, дехто з нас зрадив: утік — тим краще, буде на волі. Але разом з тим все це звучало дивно. Щоб хтось утік від Заремби?.. Смуток і передчуття чогось поганого не залишали людей. Лише днів через десять ми дізналися про кінець тієї масакри...

Гнатів шепіт припинився: хіба легко було оповідати про те?

А історія й справді гнітила своєю жорстокістю.

Уночі з 18 на 19 листопада луцькі кровопивці так довго і по-звірячому катували Степана Бойка, що його дуже тіло не винесло тортур, і під час допиту він помер. Тоді кати похапцем вкляли Степанове тіло в мішок, винесли до автомашини, відвезли на міст над річкою Стир і, огледівшись, що нікого немає, шубовснули вантаж у воду. Видно, сподівалися, що холодні, мутні хвилі Стиру покрийуть цей злочин. А щоб певніше затерти сліди, через дозорця пустили поголос про втечу арештованого.

Але Стир ненадовго сховав страшну таємницю луцької дефи.

Настала весна, води річки знесли кригу, розлилися по луках і наприкінці травня викинули труп Бойка на піщаний берег.

Так загинув Степан Бойко у неповних тридцять літ:

— І хочу доказати ще кінець історії,— гамував кашель Гнат.— Цих п'ятдесятьох чотирьох в'язнів, арештованих у 1930 році, судили аж у лютому 1934 року. Хотіли пани насміятися над комуністами на великому процесі. Тоді Микола Павлик, з яким, кажу, пробували разом отієї тюремної каші, встав першим і сказав суддям:

— Серед нас немає Степана Бойка. Його 18 листопада 1930 року замордовано в казематах дефензиви. Ми протестуємо проти цього злочину і віддаємо честь пам'яті героїчного борця!

Слідом за його словами в залі залунав могутній спів: «Ви жертвою в бої нерівнім лягли!..» Злякалися судді, посхоплювалися прокурори. Поліцаї кинулися з палицями на підсудних, били їх куди попало. Але пісня лунала. Її не припиняли навіть тоді, коли всіх п'ятдесятьох чотирьох хапали і виволікали з залу. Кажуть, дісталось навіть адвокатові Барціковському з Варшави, який пробував боронити арештованих.

Суд тягнувся сім тижнів! Таки не насміялися пани над комуністами. Навпаки, ті показали свою силу. Вони не раз питали Зарембу, Матусевича: «Де Степан Бойко?» Ті викручувалися, брехали: мовляв, везли його через міст, а він кинувся тікати, стрибнув у річку, але до берега не доплив. Цим байкам, звичайно, ніхто не вірив.

— Отак-то, хлопці, мені й довелося стрітися на своєму шляху з Бойком...

Назарук скінчив розповідь, а ми ще довгенько сиділи мовчки, і кожен у думках дивувався силі духу Степана Бойка і його побратимів по партії. Схаменулися, коли помітили, що вже зовсім темніє, надворі бере сильний мороз, а нам пора збиратися в дорогу.

Гнат узяв миску, пригнувшись, пішов до драбини, по дорозі зупинився, показав шрам на обличчі:

— А це в мене теж залишилася мітка від Заремби, най йому тряся! Попав би мені в руки — ох віддячив би я катові і за себе, і за Степана!..

На городі Назарук потиснув на прощання руки:

— Щастя вам! Заходьте ще, коли випаде по дорозі

Ми йшли полем до Курузван. Я, мовчазний, брів позаду Григорія, що своїми великими чобітьми пробивав у глибокому снігу стежку, і думав. Яке важке, не-

людське життя у нас, підпільників-нелегалів! Щогодини — небезпека, замість рідної оселі — дорога, холод, голод. Та нема в душі відчаю, розчарування. Бо всюди у нас вірні, щирі друзі... Вони підтримають, захистять, а якщо потрібно, добровільно приймуть на себе удар, щоб оберезти нас. Бо і ми ж готові віддати за них, за свій народ усе своє життя.

Підтримувало і гріло нас коротке і яскраве, наче спалах блискавки, життя Степана Бойка та сотень інших борців, котрі поклали голови за свободу і щастя трулящих.

Якось одного ранку прокинулися, виглянули крізь шіліну в стрісі і врадувалися: дзюркотіла ярками вода, дахи звільнилися від важкого білого накриття, над землею пливло сонце і радісно, як усміхнена дитина, дивилося на людей.

Весна!.. Вона, очікувана, давно жадана, нарешті навально прийшла, хукнула теплим подихом навкруги, і природа враз стрепенулася, ожила.

Увечері, коли сонце заходило, стояли з Григорієм у полі, у видолінку, і мовчки любувалися виднокраєм. Потоки рвалися в яруги — густі, темно-коричневі (вони пахли соками старих трав, терпко і гостро, як пахне свіжоспечений, з раннього врожаю, житній хліб. Григорій нагнувся, взяв у жменю землі — вона була мокра, але вже ледь підтужавіла.

Весна!.. Ми прожили важку і довгу зиму. Ні одної ночі не переспали роздягнуті в хаті. Значить, чекати нам нових, радісних змін.

— Ех, коли вона настане, друже, ця весна: в житті, на нашій поневоленій землі? — задумливо мовив Гриць.

Стояв він на косогорі, взявши руки в боки, розглядаючись довкола. Високий, у розстебнутій фуфайці, поли якої зрідка шарпав вітерець, він нагадував мені в ту мить першого орача, який вибрався у дрімливе поле.

— Коли саме — це нелегко сказати, але настане, Грицю, неодмінно настане! Скоро відійдуть люті морози і потечуть вже не дрібні і поодинокі струмки революційних виступів, як тепер, а дужі ріки, і зіллються вони в одне революційне море. Від нас залежить, коли той час настане.

— Добре говориш, — поклав мені руку на плече. — Ех, коли б то й справді це швидше прийшло.

Ми знали, що дійсно можна радіти деяким добрим змінам у роботі: за зиму ряди наших борців зросли, у селах ставало все більше симпатизуючих комуністам, організації все активніше збирають гроші на партійний фонд, на допомогу Інтернаціональній бригаді в Іспанії.

Народ розуміє, що боротьба і перемога революційної Іспанії — це перемога пролетаріату і в Польщі. З якою ненавистю ставляться трудящі до допомоги Франко з боку Муссоліні — Гітлера. Трудящі особливо гордяться успіхами Інтернаціональної бригади, в якій бореться і загін імені Тараса Шевченка. Мабуть, так, як і ми прагнемо бути зараз в горах Іспанії, прагнуть поїхати туди тисячі добровольців. Ми заздрили нашим товаришам з КПЗУ Лихочвару, Вальчуну та іншим, яким пощастило брати участь в боях з фашистами в Іспанії.

Ми рушили до Чорного лісу, куди сьогодні мав прибути на зустріч з Рівного член окружкому Андрій Клим. Кілька днів тому ми попросили в окружкомі надіслати одного-двох досвідчених пропагандистів для проведення ряду теоретичних семінарів, бо не в змозі були самі обслужити всі організації. З окружкому передали: «Виїде Клим, з'ясує необхідність допомоги».

Клим виринув з вибалка несподівано, важкий, вузлуватий, як корінь дуба, невисокий.

— А я вже чекаю вас, харцизяки! — тряс наші руки у своїх цупких, мов клешні.— З весною, з видом на добрий урожай! Щоб вродило краще, як торік!

Клима я знав по зустрічах на засіданнях окружкому, по тому, що разом їли баланду в ровенській тюрмі. Був це простий чоловік, селянський син з Дубнівщини. З першої ж розмови переходив на одвертість, та за цією простакуватістю ховався неабиякий організаторський досвід, здобутий у роки служби в армії, під час участі в багатьох страйках, у в'язницях. За відвертістю ховалися і вимогливість, і принципиовість.

Клим зразу ж узявся до справи.

— Покажіть хазяйство — партійне, комсомольське, модрівське.

Кілька днів місили ногами поля від села до села, перевіряли організації. Через тиждень прощалися з Климом.

— Ну, до зустрічі. Отже, вам таки треба підсобити. Терен вашої дії, нівроку, розрісся. Ви дійте, готуйтеся до першотравневих днів, а на допомогу вам пришлемо товариша. Обов'язково. Думаю, що вам ліпше мати спеціаліста по модрівській і комсомольській лініях. Як дивитися? Гаразд? Ось і домовилися. Тоді будьте, харцизяки! — і він так само, як прийшов, тепер сам подався в ліс, щоб по зв'язках пробратися до Рівного.

— Честь маю. Іларіон Ема, представник окружному МОДРу. Прибув, щоб допомогти вам.

Подав руку, м'яку, з короткими, ніби обрубки, пальцями, і зразу ж забрав її, так, наче то риба стрибнула у вашу долоню і тієї ж миті вистрибнула звідти.

— Ну й ляпанина! Ні проїхати, ні пройти. Засмоктати може!

Він оступився, здається, хотів вибрати сухе місце, але довкола було так само мокро, грузько, як і біля нас.

Ми зустріли Ему в заростях недалеко від села Гориньгорода і зразу ж, привітавшись та познайомившись, спробували було тут же розповісти йому про обстановку в районі. Ема, закопилевши і без того товсті вивернуті губи, на те хитнув головою:

— Буде ще час! Не горить! Ніч надходить... Пора після дороги й на спочинок.

Провели на горище до Прокопа Кульбенка в село Рясники. Ема сів, важко відсапуєчись, оглянувся, тицьнув носком у солому:

— У яку це ви дірку мене впхнули? Думаю, що жартувати зараз — зайве!

— А куди ж інакше? У хатах небезпечно, — почав я пояснювати.

— Облиште лекції, — перебив Ема. — Знаємо, загроза існує. Сьогодні хай вже буде так, а завтра щоб уже якось по-людськи... На добраніч вам!

Ми з Грицем переглянулися і залишили Ему.

Наступного ранку він довго, невгаваючи, буркотів:

— Чортівня! Замерз як пес. Не виспався ні на волосину! Ні, я так не потягну. Зовсім неважко втратити і здоров'я. А тоді що? Ні, ні!..

Просив підшукати квартиру.

Увечері він поселився в просторій хаті.

Ема вважався бувалим підпільником, був старшим у порівнянні з нами — йому вже повернуло за тридцять, та він з перших же днів викликав у нас здивування хоча б тим, що вів себе по-іншому, не так, як нелегали. Ема вимагав вигід: спати обов'язково в помешканні, у ліжку, їсти тільки теплу страву, щоденно голитися, чисто одягатися. Невдовзі він почав транжирити зібрані МОДРом гроші.

Емі надокучили зібрання, ради, він хотів жити спокійно, не витрачаючи енергії. Була ще в нього одна слабкість — любив залицятися до дівчат, і якраз вона забирала чимало часу в Іларіона.

А весна уже дихала на повну силу. У чистій зелені і дощах сходив квітень, наближався травень. Земля вбиралася у барвінковий вінок, віщуючи повсюдне оновлення природи. І люди лагодилися до нових змін.

За тиждень до Першотравневих свят у стодолі Івана Оверчука в Дроздові зібралися члени райкому. Вже прийшли Бартош, Білоус, Галанюк, Кульбенко, Тарасюк, Коц. Можна було починати раду, та ще не з'явився Ема, і його вирішили зачекати. Незабаром він показався. Виголений, випрасуваний, виліз на горище, вибрав чистіше і вільніше місце, сів, знявши кашкета, розчесав і без того прилизаний білявий чуб.

— Друзі,— мовив Григорій,— наближається свято Першого травня, тому є пропозиція зараз остаточно вирішити, як відзначимо ці дні. Дехто радить ніяких масових акцій у нас не проводити і тим вберегти людей від можливого терору. Але ж, очевидно, не сидіти нам склавши руки.

Всі подалися ближче до середини. Ема дістав портсигар, клацнув і пустив над собою кільця диму.

— Ніяких масових акцій окружком КПЗУ не дозволяе,— вставив він.

— Такої заборони окружкому немає і бути не може,— заперечив я.— Ми відсиджуватися не можемо. Слід провести, товариші, таємну першотравневу маївку, нехай люди ще раз проймуться духом боротьби. Зробимо так, що поліція й не здогадається.

Ема загасив цигарку, сіпнув товстою губою:

— Що ви говорите? Хочете завдати шкоди партії, боротьбі?!

— Чому ж шкоди?

— Не будьте наївним! — Ема поривався навіть встати, говорив, надаючи своєму голосу солідності.— Ви уявляєте, що значить прикордонна смуга? Кругом — охорона. Хочете прирєкти людей на арешти, тюрми? Я, як представник окружкому, проти.

— Ви представник окружкому МОДРу, а не партії, і втручатися в партійні справи не маєте права. За цей терен перед окружкомом КПЗУ відповідаю я. Маївку ми проведемо. І взагалі, товаришу Емо, ви проповідуєте деморалізуючий і пасивний настрій. Для чого ж ми тоді в партії? — запитав я його.

Ема трохи зблід, але не сказав ні слова, видно, бачив, що один проти всіх нічого зараз не вдіє. Тільки на вилицях у нього під шкірою неспокійно забігали жовна.

Коли розходилися, Ема залишив горище першим, і Дем'ян Галанюк, сплюнувши, сказав:

— Маємо панка! Йому б у канцелярії сидіти.

Всі засміялися. А оте «панок» відтоді міцно пристало до Еми...

Увечері наступного дня Ема розшукав Гапончука.

— Хочу порадитися з тобою. Справа серйозна. Поговоримо наодинці.

Йшли довго, мовчазні, понурі. Врешті Ема зупинився:

— Ну от і добре, що хоч раз ми з тобою можемо відверто побесідувати,— плеснув по спині і підморгнув великими, що трохи вилазили з орбіт, сивими очима.— Давно хотів поговорити з тобою віч-на-віч. Добрий ти хлопець, і, думаю, що можу тобі довіритись.

Григорія чомусь дратував початок цієї розмови.

Ема був наче з масла, у посмішці блимав широкими, рідкими зубами. Притишив голос, ніби його хтось міг почути, почав:

— Ми повинні ізолювати декого, друже. Не всі серед нас справжні борці.

— Про кого це ви?

— Хіба не здогадуєшся? Новак — це диктатор. Він що хоче, те й робить. Не радиться ні з ким, не питає. Бачиш, йому доручили в окружкомі керувати організаціями чотирьох повітів, от він і гне з себе вождя. До всього йому є діло, кругом пхає носа. Мусимо, друже, загнuzдати його, і то обов'язково! Ти один повинен керувати тут, на Гошанщині.— Він зовсім стишив голос.—

Я цього доб'юся, ось побачиш. Багато хто ще не знає Іларіона Ему.

Намагався ще плеснути Гриця по плечу, але той відкинув його руку.

— Не туди берете. Не такої допомоги ми чекали.

Він повернувся і поспіхом пішов від Еми. Той гулав чобітьми позаду, наздоганяв.

— Зачекай! Чого ти такий? Ти не зрозумів мене.

Гриць не зупинявся.

А через два дні мене і Ему викликали на засідання окружкому КПЗУ. Перед початком наради підійшов Клим і, ховаючи в устах посмішку, потис руку:

— Здоров, товаришу диктатор! Бач, а не признався, от ще харцизяка! Прикидався собі невинним дятлом,— і, не втримавшись, зареготав.

— А ти знав, кого посилати,— дорікнув я йому.

— Не я послав. Та й, відверто, більше на той час нікого не було. Всі — в нарядах.

Почалося засідання. Доповідав Клим.

— Я був на цьому терені недавно. Сподобалися мені хлопці — і Новак, і Гапончук, та й інші райкомівці. Міцну організацію виростили. Крім партійних є комсомольські, модрівські і піонерські організації. З товаришами рахуються, поважають. Отаких людей побільше нам!

Клим розказував про свої зустрічі, враження. Ема перебив:

— А те, що він біля кордону в протывагу всім правилам конспірації готує акції,— на це ж є особлива заборона,— то за це його по голівці гладити?

— Які акції? Конкретніше! — запитували присутні.

Я розповів про намір райкому провести маївку. Скінчив, усі мовчали.

— Я думаю, що в цьому немає нічого поганого,— ступив уперед кремезний, як дубок, Клим.— Якщо зробити маївку скрито, при повній конспірації, вивести побільше людей, та ще якби виступили добрі оратори, декламатори — від цього була б тільки користь. Маївки, очевидно, така ж потрібна справа, як розповсюдження листівок, вивішування прапорів, організація страйків.

Клима підтримали.

Ема, опустивши голову, мовчав.

Мені хотілося розповісти тут, на окружкомі, про

«стиль» роботи і поведінку Еми, просити окружком відкликати його з району, бо з такої «допомоги» користі небагато. Але я подумав, що це можуть сприйняти як помсту, особисту антипатію, і промовчав.

Скоро прощався з окружкомівцями. Вони бажали доброї дороги і успішного проведення маївки.

Оля пробудилася від розкотистого сміху, що долітав з надвору, прочинила вікно, виглянула на подвір'я і замружилася від яскравого спалаху, що вдарив в обличчя.

— Ха-ха-ха! — тієї ж хвилі знову зареготала під хатою Ліда, молодша сестра. У Ліди в руках було дзеркало, вона ловила в нього сонячні промені і наводила в очі сусідським дітям зайчика, деколи крізь шибку блимала пучком сяйва на Олю.

— Як маленька! Як тобі не соромно! — з докором сказала Оля. — Не маєш роботи?

— А ти чого розіспалася? — Ліда опустила дзеркало. — От ще соня! Бачиш, який день! Гріх спати!

День і справді був чудовий: небо — у яскравій голубизні, високе-високе, як буває наприкінці літа, довкола хати пінилися в молоці ранні сливи, черешні. Олі здавалося, що то вони одягнулися в діамантові коралі. Перше травня...

Аж з другого кінця Синева до Олі долітали радісні дитячі голоси. Цього дня Оля зустрічала свою вісімнадцяту буйнолисту весну.

— Добридень, травню-красеню! Чуєш? Добридень! — палко прошепотіла і мерщій взялася одягатися. Через хвилю з Лідою метнулася допомагати батькові по господарству.

У селі і далі стояла тиша. Потім, години за дві перед обідом, вулицею пройшли четверо поліцаїв, у когось зробили обшук, когось з підозрілих заарештували і залишили Синів. Оля знала: так завше роблять перед святами і на самі свята Першотравня, Жовтня, щоб залякати, застерегти людей від демонстрацій...

Вже сонце звернуло з zenіту, та Оля ніяк не могла дочекатися вечора, кілька разів вибігала за браму на вулицю. Село наче дрімало, над хатами вився вгору білими смугами дим: люди палили, пекли — завтра пасха. По Синеву ходив п'яенький Іван Суботюк, солтис:

Йому, як і поліцаям, було наказано в цей день надивлятися за селянами, аби не чинили якихось акцій, але ніхто нічого й не намірювався робити, і Суботюк, повідомивши в Гощу про спокій, радів. Такі ж повідомлення надійшли з усіх сіл в комендатуру, а звідти, в свою чергу, до Рівного.

Тим часом сонце сіло за обрій. Оля одягла голубе плаття, що так відтіняло її густе каштанове волосся, вперше взула чорні лакові туфлі, які батько купив їй на тиждні у Рівному («на свято будеш мати»), і стала ще стрункішою.

— Тату,— підійшла до батька,— я до дівчат, на вигін. Добре?

Обняла його і, бавлячись, торкнулася довгого чорного вуса.

— Йди, йди, цокотухо! Тільки не барись,— мовив поважний Петро Солімчук.

За Синевом уже збиралися дівчата. Оля застала тут свою подругу Марійку Рисьок, Надію Наконечну, біляву і енергійну красуню співачку Таню Лайко. Була тут й Євдокія, Олина сестра. Скоро з хуторів підійшли Ганя Цупрук з дівчатами, потім Іван Лащук та Михайло Костюрець, а з ними добрий десяток хлопців. Люди все прибували. Хтось дістав прапор, і він замайорів над головами.

— Пішли!

На ходу вилаштувалися в колону, попрямували полем до Курузван. Десь здалеку, з довколишніх сіл, долинали переливи дзвонів — басовито гупали великі, виспівували малі: збирали селян до церкви, на всеношну, святити паску, і нікому не було зараз діла до того, що ці люди кудись ішли полем.

Оля крокувала попереду і скоро вгледіла постать людини — то був зв'язковий, він показував напрямом. Потім їх зупинило ще два зв'язкових. Здалеку дівчина помітила інші такі ж колони, кивнула подругам, і всі зраділи, вітали сусідів.

Незабаром були на острові серед болота під Курузванами, що розмістився у полі кілометрах у чотирьох від довколишніх сіл. Посередині стояла змайстрована з дощок трибуна, і колони зупинялися перед нею. Кожне село групувалося окремо, над демонстрантами майоріли червоні прапори.

Марійка Рисюк і Надія Наконечна, Марія Сав'юк, Марія Українець прикололи всім на груди червоні прапорці.

Оля вгледіла мене і Григорія, підбігла, привіталася.

— Чого так легко одягнулася? Як під вінець... Замерзнеш!..

Відповіла на ці мої слова жартом:

— Коло таких козаків та й замерзнути!

А люди все прибували. Це партійні, комсомольські та модрівські організації виводили їх сюди по сигналу. Вже стояло на горбі понад чотири сотні селян, кожен оглядав збір, бачив немало кількість народу, радів.

Раптом недалеко, там, де стояла гощанська колона, майнуло знайоме обличчя. Я поквапом наблизився.

— Маріє!

Вона ледь здригнулася, а наступної хвилини кинулася обнімати:

— Де ти ходиш-блукаєш по світу? А тато, мама переживають.

Поруч виринув і брат Тихон, стиснув у своїй широкій руці мою. Я не бачив їх відтоді, як минулого року напав з хлопцями на Гощанську гміну. А цього року і не заглянув додому.

— Добре, що хоч здоровий,— втирала сльози Марія.— Мусиш зайти додому, хоч на хвилю,— шепотіла сестра. — Обов'язково треба провідати старих, розрадити.

— Добре, добре! А ти ж як сюди потрапила?

— Хіба не знаєш? Таж у комсомолі я. У райком обрали.

— Ти просто молодець, Марійко! А Тихон?

— Модрівець він. І дружина його, Олена, теж...

— Я радий за вас. Чекайте в гості додому.

Підійшов Григорій.

— Пора починати.

Була десята вечора.

Якесь хвилювання пройняло мене, я рушив з Грицем до трибуни, на якій обіруч під легеньким вітром лопотіли прапори, і на ходу сказав йому: «Прибули представники від організацій з п'яти гмін — Гощанської, Тучинської, Межирицької, Бугринської і Корецької. Будемо починати».

З трибуни мені було видно мереживо хусток, кашке-

тів, маєво прапорів, а найперше — обличчя, знайомі, уважні, зосереджені.

— Товариші, дорогі друзі! Ось і знову прийшло наше велике свято! Першотравень!..

Спершу говорити було важко: часто стукало серце, у груди хлюпнула тепла хвиля.

— Зустрічаємо його нині всі однією сім'єю на маївці. Нехай стане вона незабутньою для кожного. Зібралися ми не для відпочинку, а для того, щоб від цього дня з новою силою стати до битви з запеклим ворогом — буржуазією панської Польщі, за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Намагався підібрати прості слова, говорив про найближчі завдання і помічав в очах одностайний потяг до дії. Коли скінчив, довкола довго аплодували.

Потім промовляли Грицько і Оля, і люди так само радо їх вітали. Як тільки Оля зійшла з трибуни, з передніх рядів, звідти, де стояла Марія Рисюк, — без сумніву, то був її голос, — дзвінко залунало:

— Єднайтеся навколо Комуністичної партії Західної України!

У відповідь хвилею вдарили оплески.

Тепер з усіх кінців по черзі вторили Марійці інші голоси:

— Хай живе пролетарська революція!

— Не допустимо нападу польських панів на СРСР!

— Борімося за возз'єднання з Радянською Україною!

Врочистості закінчилися, і тепер багато людей сіли просто на молоду траву, що вкрила горб. Під сяйвом повного місяця, що раз по раз виривався з-за легких хмар, я добре бачив їх обличчя. Ні, на них не було сліду печалі, смутку, який, без сумніву, могло накласти плетиво нерадісних днів. Зараз ці обличчя проясніли, подобрили. Людей надихала спільна мета у боротьбі.

Здалося мені, що я не тут, не на острові під Курузванами, а ступаю дорогою незабутньої казки — своїм дитинством. Ніби на подвір'ї коло нашої глиняної хатини слухаю, як Павлуша грає на губній гармонії — веде то журливу, повільну мелодію, то раптом починає вихрстої, шпаркої, наче витьохкує соловейко.

Коли закінчилися виступи, комсомолки Марія Рисюк, Надія Наконечна, Ганя Цупрук почали декламувати

вірші. Оля Солімчук почала з віршів нашого бойового побратима Євчука:

Небавом ударить гучний ураган
і знищить вселенні чвари,
Розпадеться-рухне царство тиран,
царство неволі і кари...

Оля декламувала і бачила, як один за одним підводяться ті, хто сидів, ніби шикуються у стрій до бою, піднімають над головами затиснуті в гніві кулаки.

Там, де стояла колона з Синева, хтось дзвінко почав «Варшав'янку», і її підхопили сотні голосів...

Вже посвітліло небо, на сході за горизонтом розгорялись маки, поволі падали десь у глибоку криницю зорі і забирали з собою своє сяйво. Світало.

— Пора розходитись, товариші,— промовив Гапончук.— На закінчення заспіваємо гімн трудящих — «Інтернаціонал».

— І то так, щоб почули в Радянському Союзі! — почувся чийсь захоплений голос.

Почали гошанці:

Повстаньте, гнані і голодні,
робітники усіх країн...

Громовою луною летіло над ланами:

Чуеш, сурми заграли,
час розплати настав...

• Могутня мелодія революційного гімну вливала в серця людей снагу до боротьби за кращу долю трудового народу, вселяла віру в свою правоту і перемогу.

Колона з кожного села отримала листівки та друковані заклики ЦК КПЗУ, і люди з огнистими прапорами в різних напрямках знову закрокували через поля.

— До наступної зустрічі, товариші!

— До зустрічі на барикадах! Гартуйтеся! — вигукували на прощання один одному.

Красносілля розкинуло білі мазанки на рівнинному місці, краями городів підходило до болотистих левад,

зарослих осоками, очеретом, а далі, за левадами, починалися справжні болота, що гуляли щороку пустою. Сюди від села посередині другого травневого тижня потяглися гурми красносільців — їх гнали наглядачі, прикажчики: влада цього дня вирішила почати кампанію по меліорації земель.

Люди йшли поволі, нехотя, в окремих групах про щось потай перешіптувалися, один одному передавали листівки: «Відмовляйтеся від участі в меліорації. Панамосадникам бажається мати більше землі, вони хочуть, щоб ви даремно працювали над осушенням боліт їм під ґрунт. Годі визисків! Гоцанський РК КПЗУ». Ці слова змушували селян задумуватися.

Тільки-но стали до роботи, як хтось з красносільців гукнув:

— А нехай йому грець! Ради чого ми будемо бабратися у цих багнах?..

То був ніби спалах сірника. Кілька лопат і відер полетіло в болото. Люди брали своє причандалля на плечі, йшли на шлях. Всі до одного вертали в село. Гостинцем сунула гамірлива юрба, над нею хвостом димілася курява. Вже були на півдорозі до Красносілля, коли з села, назустріч їм, задимівся такий же клубок пилюки, а згодом за ним — ще один.

Селяни не зупинялися. Через кілька хвилин навпроти них стала стіна поліцаїв.

— Повертайтеся назад! Меліорація — це державна справа! — ступив наперед офіцер. — Ви чуєте?!

Селяни мовчали.

Зустріч з жандармами була несподіваною, негаданою. Ніхто з селян не знав, що поліцаїям якось вдалося винюхати про те, що комуністи готують у Красносіллі акцію проти осушення боліт. А поліцейські пси добре попрацювали останні дні. Їх здивувало те, що на диво тихо минулися травневі дні — ця тиша здалася їм підозрілою. Потім вони бачили, що на третє травня — в день конституції — у селах і особливо в містечках бойкотували їхнє урядове свято. «Комуністи змінили тактику», — здогадалися шпики. Вони взялися старанніше винюхувати і ось тепер напали на слід.

— Ще раз наказую! Беріться за роботу! — крикнув офіцер.

Ззаду підійшла друга колона поліцаїв.

Але до болота ніхто не повертав. Поліцаї кинулись на людей, гумовими палицями стали періщити красносільців. Їх ряди здригнулися, подалися назад, та передніх два чоловіки враз здійняли лопати, почали боронитися. І в ту ж мить спалахнула жорстока бійка. Пішли в хід лопати, відра, ломики, а з другого боку — приклади карабінів.

З півгодини лунали над полем викрики, зойки, і невідомо, чим би все це закінчилося, якби поліцаям не наспіла допомога.

Через Красносілля до арешту провадили сорок зранених селян, кількох — у важкому стані — везли до шпиталю. Плакали жінки і діти...

І того ж дня у міністерство внутрішніх справ полетіли телеграми: «Протестуємо!», «Дикунство!», «Покарати за безчества!»

Тиждень шукала комісія винних і не знайшла. Але на меліорацію більше не гнали нікого.

Пташкою від села до села летіла вістка про криваву розправу у Красносіллі. Кликала людей до помсти.

Надходив вечір, один із звичайних, заповнених працею перших червневих вечорів. Полями стелився шлях з Симанова у Терентіїв. Дорогою обговорювали з Грицем, як ліпше використати для антиурядової пропаганди події у Красносіллі. Коли пробиралися недалеко від Гощі, я запропонував:

— Давай зайдемо?.. Перевіримо роботу осередків.

Він повернув до мене голову, розуміюче посміхнувся:

— Можемо зайти.

Видряпалися на Кам'яну гору і сіли віддихатися. Темніло. Над землею стелився легкий туман, синім серпанком окутував хати у долині.

Я вперше був разом з Грицем на Кам'яній горі, чомусь згадалося, як сів тут колись з Гнатком Власюком, і почав розповідати:

— Бачиш, Грицю, он той широкий будинок? То двір куркуля Сав'юка, в якого я наймитував, хай би він тріс від свого багатства. А далі — замок. Колись пан Ісаков там розкошував. Весело нам було бавитися в саду, коли прийшли червоні. Ми їх звідси і побачили першими з Гнатком Власюком. Ех, як жаль за всім тим... Де то

тепер мій друг Павлуша і Микола Петрович?.. Розділили нас вороги.

Аж ген за липами скоро відшукав верхів'я нашої старенької, вкритої соломою хатини, і серце стиснулося від хвилювання. Більше року минуло відтоді, як востаннє бачив її. Гнала доля від села до села, ходив опустілими полями, переховувався на горищах, у стіжках, а недалеко була своя, рідна домівка.

«Як живуть тато, мама? Чи не голодують, чи не хворіють?..»

Підвівся Гриць і мовив рішуче:

— Раз вирішили, то підемо. Головне — обережність.

Село сховалося під темною ковдрою. Городами пробралися до крайньої хати комсомольця Микити Українця. Він зразу ж гайнув до нашого двору, невдовзі просигналив: небезпеки немає.

Я ступив через поріг і при тьмяному світлі каганця найперше побачив батька. Його велика голова майже зовсім посивіла. Одягнутий в полотняну білизну, він обняв, притулився до моєї щоки м'якою бородою, і я відчув, як по ній побігла сльоза. А осторснь, тихо хлипаючи і втираючи очі, стояла мати, яка, здається, зробилася за цей рік ще меншою.

Прокинулися молодші брати і сестри, в їх очах — здивування, цікавість.

— Як живете, тату, мамо? — спитав я з часом.

— Та так, як і раніше — мов той горох при дорозі: хто йде, той і ущипне, — відповів батько, приладжуючи до вікна старі дрантиві ковдри. — Горя, сину, не знаєш звідки й сподіватися. Поліція сипле штрафами, підприємці часто відмовляють у роботі, все колять очі: «Твій син — комуніст». Та й піп не омине, ущипне. Лише люди, слава богу, не цураються.

Мені на мить здалося, ніби батько нарікає на свою долю через мене, бо ж я приніс їм у дім стільки неприємностей, але він, ніби вгадуючи ці думки, мовив:

— Я, сину, не бідкаюсь. Ти ж пішов не дорогою злодія чи пройдисвіта якогось. Це я знаю. І народ знає. Добре діло ви робите. Радію, що й люди іншими в селищі стають.

Батько був у цю мить таким, яким я запам'ятав його з дитинства. Біля вікна втирає сльозу і говорить, як і колись:

— Нічого, сину, нічого! Так не може залишитися, щоб знову неволя. Вони повернуться обов'язково! Вони, синку, як ті сіячі: прийшли і кинули зерна в добрий ґрунт. Ці зерна зійдуть. І великий урожай виросте...

Мати тим часом збрала мало не весь запас продуктів, щоб нагодувати гостей.

— А чого ж ти не розповідаєш про себе? — звів сиві очі батько.— Де жив?

— А там, де люди приймуть. Добрі люди наші, тату...

Далеко запівніч затягнулась розмова. Увагою заводив Гриць: він оповідав про наше підпільне життя. Не обійшов і того, скільки різних квартир ми змінили за зиму, скільки стодол, горищ, льохів звідали. Батько інколи посміхався, а мати, чуючи те, розхвилювалася, раз по раз просила мене:

— Бережи себе, дитино, остерігайся.

Близилося до світанку, і ми перебралися відпочивати до брата Тихона у стодолу, що стояла далі від хати і звідки можна було, в разі небезпски, непомітно вислизнути.

Вдень встановили зв'язки з місцевими організаціями і після перевірки їх роботи раділи: у селищі — шістнадцять комуністів, двадцять три комсомольці і двадцять бувалих модрівців. Карпо Білоус добре вів партійний осередок, та не сподобалося те, що він бойкотував тих бідняків, які помилково вступили в радикальну партію, а мусив би разом з ними створювати народний фронт боротьби проти фашизму. Після розмов Карпо вирішив саме так і діяти.

І особливо радувало, що вся батькова сім'я ставала на дорозу боротьби. Лише старша сестра Федося, вийшовши за багатого, неприязно ставилася до братів та сестер, кляла безбожників-комуністів і мене зненавиділа.

Як тільки смеркло, попрощалися з Гощею. Кликали нас нові справи.

— Пам'ятаєш, у грудні на горищі в Антонюка я і Михайло говорили з тобою, як ліпше організувати піонерські комірки? Не забув? То от, прошу на чергове зібрання комірки,— запросила Оля Солімчук.— Його проводить Іван Гапончук.

Я радо погодився піти на це зібрання.

Польовою стежкою оминули жита, що почали коло-
ситися, наближалися до видолинка, порослого густими
кущами. Оля приклала палець до вуст — ми ступали обе-
режно, наче мисливці, та в цю мить за крайнім кущем
щось тріснуло, майнуло і сховалось чиесь обличчя.

— Їхній пост,— прошепотіла Оля.

Піонерський вартовий був на місці, його молодий
котячий слух вловив шарудіння, і хлопчак шмигнув у
кущі, щоб повідомити своїх про небезпеку.

Ми зупинилися, присіли: цікаво, як вестимуть себе
піонери, чи не кинуться врозтіч хто куди?

Минуло хвилин чотири, ніхто не показувався — пев-
не, там, в долині, радилися, що робити, чи, може, сумні-
валися в інформації вартового.

Неподалік зашаруділо листя. З видолинка хтось
пробрався сюди.

— Іван,— кивнула Оля,— перевіряти йде.

Іван, молодший Гриців брат, який від комсомолу
відповідав за піонерську комірку, підійшов до нас.

— Значить, правду говорив Миколка, а ми думали,
що йому здалося!.. Підемо?

— Тебе вони знають, Олю. Побудь збоку, щоб чути
розмову, а я піду з Іваном.

Конспірація суворо забороняла викривати перед під-
літками свою приналежність до партії, комсомолу.

Хлопчаки і дівчатка трохи стушувалися, побачивши
незнайому людину, вдивлялися в обличчя.

— Здоровенькі були, юні піонери!

— Добрий день! — відказали в один голос.

— Сідайте поближче, довкола.

Їх було десять — комірка. Чотирнадцятилітні, п'ят-
надцятилітні, непосидючі.

— А де ж Миколка?

— Я тут,— з гурту висунувся хлопчина з непокірним,
давно не стриженим чубом.

— Молодець! Ти добре сторожував! І ви правильно
зробили, що не розбіглися. Як у вас ідуть піонерські
справи? Хто розповість?

Підштовхували один одного ліктями, потім всі по-
вернули голови до Івана, той пом'яв кашкета, почав:

— Проводять колективні читки, розучують революцій-
ні пісні. До церкви не ходять. Допомагають родичам по-
літ'язнів, проводять ігри з дітьорою.

— Так це ж просто здорово! Ви, друзі, стали на важкий шлях боротьби з панамі. Буде нелегко, але знайте, що на світі немає більшої честі і щастя, як робити добро своєму трудовому народові, боротися за його свободу. Знаєте, хто такі сіячі? Це люди, що у розорану ниву кидають зерно. Ви теж стаєте сіячами. І зерна, які вам нести для засіву серед людей,— це слово правди, заклик до боротьби. Вам уже напевно розповідали про Радянський Союз. За такий суспільний лад треба боротися і нам — комуністам, комсомольцям і піонерам тут, у панській Польщі. Наше завдання організувати і повести трудовий народ на боротьбу проти визискувачів — польських, українських, єврейських, революційним шляхом відняти землю у поміщиків і віддати її безкоштовно селянам, фабрики — робітникам, створити владу робітників і селян, щоб не було визиску і національного гніту. Нам треба боротися за возз'єднання з Радянською Україною. Вам ще зовсім мало років, і щоб бути такими сіячами, для цього треба багато знати, добре вчитися. І ще одне, дуже важливе — завжди зберігати таємницю своєї організації. Немає більшої ганьби, як видати ворогові товариша. Таких не милують. Оце я й хотів вам сказати.

Білява веснянкувата дівчина підняла руку:

— Скажіть, а як живуть піонери в Радянському Союзі?

Я охоче розповідав. Звідусіль посипалися питання. Поки відповів на них, минуло чимало часу. Під кінець знову підвелась та ж білява:

— Що б зробити таке, розумієте, ну, щоб люди знали про це? Героїчне... Знаєте, Іван все нам забороняє, навіть не дозволяє увечері поспівати голосно улюблених пісень, все чогось боїться, а для мене поліція зовсім не страшна, хай мене ріжуть — нічого не скажу.

— Це добре, що не боїшся. А про героїчне скажу так: те, що ви робите тепер, воно і є вже героїчним... Засиділися ми. Пора розходитися. Що скажете дома? Вас же довго не було!

— Що бавились,— вискочив Миколка.

— А якщо зупинить поліцей?

— Що корову шукав, бо відбилася від череди.

— Тоді до зустрічі, друзі!

Вони розходилися по двоє-трое, у різних напрямках, по хуторах.

— А гарна росте зміна для нас. Чи не правда? — радісно усмінулась Оля, коли ми поверталися назад.

— Так, чудові хлопчики і дівчатка. Але їх треба дбайливо виховувати. Не маючи досвіду, вони можуть накоїти й лиха, навести на слід організації поліцію. Тому роботу з піонерами необхідно доручати комсомольцям, які знають принципи конспірації. Це важлива ділянка роботи. Доходить до сердець молоді в умовах такого терору — справа складна і не легка.

— Я все ж незадоволена нашою роботою. Ще є чимало пасивних комсомольців.

— А хіба, думаєш, і мене не мучить думка, що не все йде так, як хочеться? Іноді здається, що стоїмо на місці. А проте це ж не так, Олю... Зрівняй цей рік з минулим. Хіба не видно різниці в роботі? Зростає свідомість мас!

— Знаєш, Тершку, з тобою і Грицьком так легко мені. Не маю жодних таємниць від вас. І ніби крила за спиною відчуваєш. Усе б, що накажете, зробила, пішла б в огонь і воду...

— Ну, Олю, ти вже вдарилася в романтику. Просто ми маємо в ім'я чого жити і боротися.

— Воно то так, але ж не до всіх таке довір'я. Приміром, я б нізащо не пішла удвох з Емою.

— Чому? Компліментів його боїшся?

— Не жартуй. Він якийсь чужий...

— Згоден. І в наших рядах, на жаль, трапляються екземпляри. Взятися ми з тобою, Олю, за велике діло. Бо ж треба змінити не тільки лад, а й психологію людей. А це не легко робиться. Сама знаєш — працюємо не лише ми. Активізувались усякі запродавці, українські націоналісти з УНДО, ОУН, ВУО, УСРП, такі хруні, як Петя Певний і йому подібні. Багато шкодить попівство. Виступають проти нас і польські соціал-фашисти з УСДП, ППС — всіх не перелічити. Все це наші запеклі вороги. А ми мусимо зламати усю державну машину.

Йшли з бадьорим настроєм, хоч і усвідомлювали, що нас в майбутньому чекають нові випробування. У моїй душі після зустрічі з поколінням п'ятнадцятилітніх розквітали нові надії.

Розділ XVI

ПОЛІЦІЯ НА СЛІДУ

Синевський хутір кількома десятками сірих мазанок прилип під горою у затишному місці, віддалік од шосейної дороги. Життя текло тут врівноважено і спокійно, наче води в неглибокій рівнинній річці, і був цей хутір, звісно, схожим на багато інших таких хутірців. Співи півнів, каркання під осінь невгамовних зграй вороння, що полюбляло цю місцину, і тиша, дзвінка і безперервна тиша літом.

На хуторі значно більше, як у великому селі, люди обізнані з життям і клопотами своїх сусідів, і чи не тут (певно, тому, що й родин усього якихось сорок-п'ятдесят) найшвидше одні приходять на допомогу іншим, стараються оберігти їх від прикростей.

На Синевському хуторі серед інших дворів у зелені садка примостилося обійстя Михайла Гапончука, другого сина старого Уляна. Михайло пішов на хутір у прийми, жив тут уже декілька років, мав двійко дітей. Поважний, з м'яким серцем, роздумливий, він сподобався (хутірним мешканцям, і вони, за своєю традицією, оберігали і Михайлів двір від життєвих чорних бур.

...Стояло гаряче літо 1937 року. Природу цього року навально збудила весна, вона раптово обдарувала сади, ліси і поля зеленню, квітами; та потім, після щедрих травневих дощів, потяглися сухі, сонячні дні, вони добре випражили землю, поспішно кинули срібло на жита, побілили вуса ячменям. Люди чекали дощів, виглядали, коли на зміну погоди у небі з'явиться гострий серпик місяця.

Вечори приходили пізно і несли з собою задуху, зрідка — легкі пориви суховію. В один з таких вечорів наприкінці червня, коли засутило, до хати Михайла Гапончука поодиноці збиралися люди. Перестрівав їх на вулиці сам господар, високий, як і його брат Григорій. Тих, кого знав у лице, пропускав мовчки, іншим ішов назустріч з запитанням:

— Шукаєте дорогу до Рівного?

— Добри вечір. Дорогу на схід.

Михайло знав, що значить така відповідь, він посміхався і шепотів:

— Проходьте. Вже чекають.

У Михайловій хаті у цей вечір відбувалося чергове засідання райкому партії.

Заклопотані, сидять у кімнаті люди, їх думки зараз зосередилися на питанні — кому бути секретарем райкому? Тільки-но говорив Григорій — коротко і по-діловому про свою роботу, і кожен тепер ще раз зрозумів: була вона таки досить помітною. Чотири роки вів організацію, починали тоді з десятка-двох комуністів, а тепер в їх рядах на Гоцанщині у горнилі боротьби — сотні. Гапончук переводиться в окружком комсомолу: там потрібні знаючі нелегали-підпільники. А райком має знайти гідну заміну.

Ема теж сидів у кімнаті і по черзі уважно придивлявся до кожного з присутніх, ніби брав людину на перевірку. «Ану, який ти, що варт, чого можна сподіватися від тебе?» — говорив Емин погляд.

Іларіон, як і раніше, любив поспати у м'якому ліжку, смачно поїсти на модрівські кошти, він і далі голубом вуркотав біля симпатичних комсомолок, але став разом з тим обережним, гнучкішим. Мені деколи здавалося, що він таки здатний і на справжню боротьбу. Ема все частіше відправлявся на перевірку організацій, до того ж любив йти не сам, а з кимось з райкомівців, і, що дивно, здебільшого набивався у мої попутники. Він, видно, зумів заглушити в собі образу, в дорозі був пунктуальним, непогано запам'ятовував шлях. Недавно, коли ми пробиралися з Рівного у Луцький повіт, він просто бездоганно зафіксував у своїй пам'яті організаційні домівки по шляху Клевань—Деревляне—Сухівці—Довгошії.

Ема струсив сигару, неголосно проплямкав:

— Здається мені, хлопці, що в районі немає зараз достойної кандидатури. Це ж не жарт — така організація! Моя думка така: це, звичайно, добре, що Гапончук йде в ОК, як кажуть, дорога йому рушником, але давайте не спішити. Я пораджусь в окружкомі, можливо, підберемо знаючу людину і не з цього району, а з іншого...

Округлі з полиском очі обводили всіх, просили підтримки, але люди мовчали, думали, перебирали прізвища. І нарешті зупинилися на одному: Олексій Мельничук.

Мельничук був запрошений на засідання. Чорнявий хлопець з відкритим обличчям, з густим чубом, зачесаним вгору, він нічим особливим не виділявся. Олексій — з бідної селянської сім'ї, ще з малих літ він почав батракувати, пізніше, вступивши в комсомол, багато сил і енергії віддавав організаційній роботі, дисциплінований, політично підготовлений.

— Для чого пекти раки? — завовтузився на стільці Ема. — Де у хлопця досвід? Ви не жартуйте.

Дехто підтакнув.

— Чому пекти раки? — глянув в очі Емі Гриць. — Ми ж не залишимо Олексія напризволяще. Будемо допомагати. І досвід не забариться. А те, що Мельничук малопримітний, що не у списку в поліції, якраз добре. Зможе ходити на зв'язки, зібрання. Далеко не кожен з нас, старших, має таку волю.

Грицеві слова вплинули, з ним згодилися всі. Навіть Ема, зморщивши лоба і потерши тонкого, хрящуватого носа, прорік:

— Втім, ти маєш рацію. Якщо, звичайно, будете вчитися його.

Секретарем райкому було обрано Олексія Мельничука. Розглянули ще одне питання — про теоретичний і політичний рівень підготовки комуністів. Він був ще не на рівні завдань. Є такі, що підтримують троцькізм, існує націоналістичний ухил. А в багатьох просто чимало незрозумілих питань. Прийняли рішення — організувати з керівними членами партії і комсомолу ряд семінарів по вивченню рішень Пленумів ЦК КПЗУ, ЦК КПП, Виконкому Комінтерну, сьомого з'їзду Комінтерну. З рештою проводити одноденні семінари.

Всі згодилися. Цю роботу доручили Григорієві, Емі і мені.

Сиділи майже до ранку. Ема наполіг на тому, щоб зразу ж точно визначити місця і строки зборів для кожної організації, комірки.

Розходилися, коли на сході зарожевів обрій. Михайло, вимучений безсонням на чергуванні, проводжав нас за ворота: «Щасливої дороги. Чекаю знову...»

У липні ми взялися за виконання рішення райкому, та виявилось, що зібрати людей на кількадечний семінар неможливо — на селян чекали роботи у полі, багато хто

з комуністів не міг залишити на такий час сім'ю, тривалу відсутність інших ніщо не заважало запримітити поліції. Мусили проводити семінари по неділях. У столу, котру завчасно намітили у безпечному дворі, звечора у суботу, набравши їжі, прибували комуністи, тут ночували, а з самісінького ранку бралися до роботи: бесідували, читали, дискутували. Пізно розходилися по домівках.

Свої обов'язки ми розподілили так: з членами партії вів навчання я, з комсомольцями — Гриць. Та найчастіше об'єднувалися і разом ішли до людей.

Ема пропадав по селах: йому доручили модрівців. Перші дні про нього не було чути ні слова, а десь наприкінці другого тижня з кількох місць поскаржилися:

— Не навчання, а чорт зна що! Керівник до пуття нічого не може пояснити.

— Ми не будемо гаяти час на такі семінари.

Добавляли й пікантні подробиці: Ема залишає на додаткові навчання дівчат, котрі йому до вподоби.

Прикро вразили ці слова. У найближчу неділю ми з Грицем були в Деревлянах, де на цей час отаборився Ема.

У просторій столі сиділо з десяток селян. Ема подав літньому чоловікові брошуру:

— На, читай-но всім.

Той невиразно, по складах тягнув кожне слово з положення про МОДР. Дехто з присутніх дрімав, а вусатий дядько з шрамом на щоці сказав:

— Краще самі, а то він щось так мимрить...

Ема взяв до рук книжечку, поспіхом протарабанив, а після цього так само нашвидку пробіг рішення Виконкому Комінтерну.

— Оце щоб запам'ятали і робили так, як вимагається,— Ема склав брошурки, наміряючись закривати збір. Проте моложавий селянин, що сидів спереду, перебив:

— Воно то так, але ж не всі слова добре втямили. Я й не второпав, що то воно значить «перманентний». Прощу розтлумачити.

— Ну, це значить... красивий, розумієте, революція без кровопролиття.

Той, що зацікавився цим словом, завовтузився, хотів ще раз запитати, але Ема вже твердо, менторським то-

ном повтовив: «Так, так, красива революція, без крові»,— і Гриць, не стримавшись, пирснув у кулак.

Люди, як навмисне, зібралися цікаві: другий уже просив пояснити, якою організацією є Комінтерн — легальною чи ні, третій цікавився життям в Радянському Союзі. Ема говорив довго, та ніхто його не зрозумів: полюбляв хитромудрі слівця, вислови.

Опісля, коли залишилися втрьох, запитали відверто:

— Чому не працюєш над собою, не читаєш? Семінар — не відбувальщина. Так можемо і розчарувати людей в ідеях боротьби. Розумієш?!

Ема став у гордовиту позу:

— Хто не працює, я?! Взятися мені читати лекцію? Я їх пройшов ще тоді, коли ви під стіл пішки ходили. Ха-ха-ха... Найшлись наставники! О, — глянув на годинник, — пора на обід та спочинок. Гуд бай!

Він зібрав брошури і повагом, напрасований, з погненим карком, пішов на квартиру, де зупинився.

Такого становища більше не можна було терпіти, і райком про все повідомив окружком. Через тиждень Ему з повіту відкликали, а трохи пізніше дійшла звістка: виплила на поверхню його аморальна поведінка, в окружкомі Іларіона добре протерли, а після цього тільки його й бачили — кудись безслідно зник.

Шлях лежав у містечко Межирічі. Уночі з Григорієм вибралися із Рясників, пройшли кілометрів двадцять польовими стежками. Досвіток застав нас у дорозі.

— Не дійдемо затемна у Межирічі, це зрозуміло. Давай днювати у житі, тут і дочекаємося вечора, — зупинився Гапончук.

Я згодився. У видолинку, недалеко від струмка, вибрали густе жито, посідали.

Знали: в Межирічах нас чекають. Недавно місцеві комуністи і комсомольці запросили нас провести лекцію про троцькізм як ворожу течію в робітничому русі. Потребу розмови на цю тему розумів кожен: у містечку деякі члени партії, зокрема Мільштейн, Заброльний, виявили політичну незрілість. Вони твердили, що троцькізм — це той же ленінізм. Ми мали допомогти товаришам вилікувати від цієї небезпечної хвороби організацію і тому відправилися в неблизьку дорогу.

Стояв звичний для того літа день: трави, жито поспі-

хом згубили ранкову росу, і сонце, підіймаючись до зеніту, немилосердно палило землю. На небі — ні хмаринки. У житі чим далі робилося задушніше, до нас не пробрався найменший подих вітру. Здавалося, ліпше переносити холод, сидіти голодному на горищі, аніж отут так паритися.

Поскидали піджаки, сорочки, повкривали голову. Та це не принесло найменшого полегшення, навпаки, ми почували себе наче у розжареній печі.

— Смажимося, як сало на пательні... Хіба ні? — посміхнувся Гриць.

— Хоч би хмарина яка заблудила...

Але хмари наче хтось закрит на замок, а сонце і далі у височині продовжувало свій дикий танок.

Давали себе знати і голод, і спрага. Без їжі ще могли потерпіти день, а чи витримати без ковтка води? Пересохло в горлі, ми важко дихали, а вода текла всього в якихось сімдесяти метрах. Грайливий плюскіт струмка зрідка доносився аж сюди. Але вийти із схованки на відкритий луг дуже ризиковано.

Лежали і зрідка перекидалися словами. Щоб якимось скоротати час, я спробував розповідати про дитинство, та на жарі навіть говорити було важко, і тоді вирішили будь-що заснути.

— Від сну ще ніхто не помирав, — Гриць накинув сорочку на голову, висунув лише кінчик носа. Прилаштувався і я, а сон не приходив, його гнало від нас сонце, до того ж мурашня теж не вгавала ні на хвилю.

Гриць знову просив щось розповідати.

— Це нагадує мені анекдот про тих старих, котрі лежали у спеку в садку. Довго просив дід бабу принести чого-небудь попити, а вона йому: «І хочеться тобі, чоловіче, говорити в таку спеку?» То от і я питаю тебе, Грицю, чи хочеться ще тобі слухати в таку спеку?

Про сон не могло бути і мови.

Зносити задуху стало неможливо, і ми вирішили таки ризикнути — піти до струмка. Вже напилися, вмивали обличчя, коли помітили літнього селянина, який поспіхом вів з луків за уздечку коня у напрямку містечка.

Мовчазно переглянулися з Грицем, і я зауважив, що він ледь зблід. Так, це кепсько, що нас помітили. Правда, селянин не викликає підозри, та й нас могли прийняти за косарів, і все ж...

— Давай-но відійдемо трохи далі звідси, в інше місце. Все може бути,— я першим занурився у жито, подався від луку.

Наближався вечір, лан спокійно дрімав під сонцем, та з серця не тікав неспокій. По черзі ми зрідка оглядали поле. Раптом в одному місці я запримітив людину, яка тієї ж хвилини заховалася в житі.

— Грицю, небезпека. Хтось є!

— Може, здалося!? Давай придивимося.

Стежили за ланом, і невдовзі разом вгледіли: в одному місці дрібно затріпотіли житні стебла. Хтось повз до нас:

— Мажмо п'яти, Грицю! Той старий, певно, доніс поліції.

— Але куди тікати?! Видно, вони оточили нас і хочуть гнати у Межирічі, на засаду.

— Тоді давай у Витків!

Пригнувшись, подалися вперед, під круту гору, а позаду вже вискочили із засад і бігли навздогін чотири поліцаї. Ось пролунали пістолетні постріли, джмелями засвистіли кулі...

Отак мов грім серед ясного неба знову наспіла небезпека. Вона, власне, щомиті чатувала на нас увець цей рік, щоб зненацька звалитися на голову, позбавити свободи.

Я біг зигзагами, різко звертаючи то вправо, то вліво. Тримав напрямок на Синів: звідти нібито не видно поліцаїв, а головне — попереду хутори. Вони єдині можуть принести порятунок.

Кулі свистіли над головою, здіймали куряву обіч мене — це поліцаї, помітивши, що я віддаляюся, раз по раз палили по живій рухливій мішені. Та ось стрілянина вщухла. Переслідувачі, очевидно, зрозуміли, що відстань стала великою і пістолетами нічого не вдієш.

Гриць біг трохи ближче до них, навскоси від мене.

Знову раз по раз забабахали постріли: тепер мішенню став Григорій. Не зупиняючись, я на бігу оглядався, щоб побачити, що з Гапончуком, і після кожного спалаху вогню у мене боляче стискалося серце: «Хоча б не попали! Хоча б! Хоча...»

Раптом Гриць різко зупинився, обома руками схопився за спину і впав навznak.

Я стояв.

«Гади! Вони візьмуть Грицька!.. Що його чекає тепер? Ні, не залишу друга, не залишу!..»

Гарячково працювала думка.

Один з поліцаїв метнувся до пораненого, решта, зрадівши вдачі, загелготали, як гуси, і чимдуж знову кинулися за мною.

«Боронити Гриця — безглуздя... Вони схоплять і тебе... Тікай!» — вимогливо, суворо наказав внутрішній голос.

Летів з усіх сил.

Поліцаї збили на шляху зустрічного велосипедиста. Забравши у нього машину, один із них, пригнувшись, зі всіх сил крутив педалі, рулив мені напереріз.

Я миттю звернув убік, в глибину жита, і через поле, хутори, городи мчав далі, далі, далі...

На землю впала темна ніч, коли я зупинився поблизу околиці Гощі. Мав думку пробиратися на захід, обов'язково прослизнути за Горинь і податися у Клеванський район, та день, проведений у голоді, і те, що за якусь годину здолав більше десятка кілометрів, — все це далося взнаки: хотілося хоч годину перепочити, щось з'їсти.

Шаснув у крайній город, наблизився до хати Микити Українця.

Микита якраз стояв на подвір'ї. Він поспіхом пішов назустріч, повів за хату.

— До твого батька приїхала поліцейська бричка. Обшук роблять... Де ж тобі пересидіти? — Микитові густі брови зійшлися на переніссі. — Куди тебе сховати?.. Моє хазяйство вони перетрясуть... Хм, от напасть!

Враз він стукнув себе по чолі.

— Так і бути! До дядька Степана, старостового брата. Не бійся. Кращої схованки не підберемо. Йй-бо! Гайда!

У Степановій stodолі повно сіна, посередині — віз.

— Розміщуйся, а я на переговори! — підморгнув, причинивши двері.

Прийшов хвилин через сім:

— Порядок. Степан — чесний чоловік. У політику не лізе, тебе не продасть. Гарантую.

Микита дістав з-під поли пакунок:

— Бачиш, передав. Підкріпляйся, відпочивай... Сюди вони не прийдуть. Я — на розвідку. Буду рано. Чекай.

Всю ніч не міг заснути. У голові наче застряг шма-

ток металу. Думка про те, що втратив вірного друга, мучила безперестанку. Хотілося встати, піти у Межирічі, віднайти отого падлюку, що гнав з луків коня. Так, це він виказав нас поліції. Ех, звести б рахунок з продажною шкурою!..

Вранці Микита тричі стукнув у двері, а через хвилю уже сидів поруч на сіні. Зняв кепку — на чолі краплини поту, чуб мокрий, під очима кола: від безсоння.

...Гриця, пораненого у хребет, поспіхом привезли у Межирічі. Начальник місцевої комендатури, нахилившись над підводою і приклавши до Грицевої голови пістолет, спокійно питає:

— Хто ти? Признавайся! Хто був з тобою?

Гриць мовчав і зціпивши зуби стримував біль: куля засіла у хребті.

Комендант зареготав:

— Ти ще мовчиш, паршук?! Хто тебе не знає, комуністичний виродку! Ти — Гапончук!..

Бризкав слиною, заходився від сміху. Потім дістав фотознімок Гапончука і тикав ним у Григорієве обличчя. Це була картка, яку ще торік, у квітні, Рубанович розіслав всім поліцейським постам, пообіцявши нагороду тому, хто спіймає «державного злочинця».

— Хто був з тобою? — репетував комендант.

Гапончук мовчав.

А комендант, як і дехто з поліцаїв, і без відповіді здогадувався, хто саме був той другий утікач. Не зволікаючи, комендант метнувся до телефону.

— Гоща! Чуєте? Гоща!..— волав він.— Тривога...

Він зібрав всіх своїх поліцаїв і гукнув їм:

— До зброї!

* * *

...— Перекрили всі дороги. Довкола Гощі — кільце!— шепотіли потріскані губи Микити.— Що ж робити?

— А з Гощі ніяк вискочити не можна?

— Ні. Ти, Терешку, думай, може, щось прийде на розум, а я на хвилину скочу додому. Ще від учора не був. Пронюхаю — і сюди. Щось вимізуємо, — вже хотів вислизнути у щілину, але зупинився, поліз рукою за пазуху.— Мало не забув. Візьми, може, знадобиться.

Подав заряджений наган.

Він не прийшов ні через хвилину, ні через п'ятнадцять хвилин, ні через годину...

Я сидів наче на голках.

«Чому його немає? Що сталося?» — непокоїли думки.

З городу загупали чийсь кроки, у щілину я помітив дядька Степана. Високий, жилавий, трохи зігнутий у плечах, увійшов у стодолу, підпер спиною двері.

— Горе, сину. І Микиту вже мучать. Випитують, де був усю ніч... Ото життя!..

Новина — як кухоль отрути.

«Вони підозрівають Микиту, катують його! А що, коли він раптом заломиться, викаже?.. Тоді вони будуть тут. І Степанові також не здобувати. Ні, не можу більше ні хвилини залишатися в Гощі! Але ж як вибратися, коли вони так патрулюють довкола села?» — ніби між двома вогнями, кидалися думки і не знаходили дороги.

Степан і далі підпирав двері, а перед ним стояв віз, його дишло сягало Степанових грудей.

— Дядьку Степане, чуєте, допоможіть мені. Ніколи не забуду.

— Як же я допоможу тобі?

— Вивезіть під сіном, — кивнув на воза.

Він чомусь так подивився на свої великі руки, ніби мав ставати до важкої роботи, подумав і сказав, як говорять тоді, коли лагодяться їхати на оранку:

— Гайда. Та й рушимо.

Кинув у віз соломи, запряг коней. Я ліг попереду на голу дошку воза, тримав перед грудьми наган. Степан поклав зверху в'язанку сіна, сів на неї — якраз мені на спину...

Він проторохтів вулицею Гощі. За стуком коліс, за поворотами я відчував маршрут: стало м'якше під колесами — звернули з центральної, зрівнялися з крайніми городами. Тихо, ніхто не зупинив — значить, все обійшлося щасливо. Під обіддям заскреготала галька — вже поїхали шляхом на Симанів. Віз покотився веселіше — ми зїхали з горбика, стали минати кладовище, що в полі, за селищем.

Степан завовтузився і тицьнув мене зверху у плечі.

— Терешку, чуєш, нас наздоганяє поліція. Що робити?

Голос гугнявий, стривожений.

— Скільки їх?

— Двоє... на роверах.

— Не бійтеся. Не подавайте виду. Коли що — по-рахуюся з ними.

— Вйо, ледащо! — голос був дзвінкий, у повітрі хльоснув батіг.

Я міцно стискав револьвер, мацав пальцем курок.

Обіч воза у пилюці прошурхотіли велосипеди.

— А, це ви, Степане?! Добрий день. У поле?

— Авжеж. Треба. А у вас все служба?

— Ну, то нехай добре робиться...

— Дякую. І вам зичу добра.

Велосипеди знову шугнули біля воза, подалися до Гощі.

— Пронеслася нечиста сила!.. — з радісним полегшенням стихшено прозвучав Степанів голос.

Розділ XVII

ПРОВОКАТОР ЕМА

Залишилися позаду Клеванський та Ровенський райони, і погідного липневого вечора я вже входив до Рівного.

Місто наче дримало у тиші, безлюдне, мовчазне, не схоже на те, котре я знав колись раніше, у дні виборів, пам'ятної демонстрації, на яку повів мене Вронський. Тьмяно блимали ліхтарі, на перехрестях бовваніли бундючні постаті поліцаїв, і лише зрідка на вулицях траплялися перехожі.

Я блукав провулками, дворами, шукав домівки друзів юності — Бориса, Лернера. «Не живе тут», — ці слова зустрічали мене всюди. Наближалася північ. Я стояв у темряві і думав: «Невже нікого не залишилося? Куди мені тепер податися?» Перебирав у пам'яті імена, квартири, а потім згадав: «Френкель!..»

Френкель витер кулаками заспані очі, повів у комірчину і сів поруч на тапчані. Аж тоді добре роздивився і сплеснув руками:

— Ну, фокуси! Живий?.. Йой, йой! Значить, в щасливій сорочці мама народила. Як же ти жив, зберігся як?

— Історія довга, але проста — не давався в руки поліцаям. Розкажуй краще ти! Де Борис, Лернер? Де всі?..

Френкель спохватився, що сидить у білизні, взявся натягувати штани і, охаючи, розповідав:

— Нерадісні дні у нас, погані дні. Шпик на кожному кроці, поліція чинить розбої. Скількох уже спровадили за ґрати! Аж страшно... Борис?.. Помер від туберкульозу. Лернера і Шустера переслідували, вони виїхали у Францію... Йой, погані дні!..

Нагнувся і зашепотів:

— Всього одинадцять комуністів і п'ятнадцять комсомольців зосталося у місті. Оце й усе. МОДР, правда, збереглася краще, але загалом робота йде слабенько. О, ще новина. Мало не забув. Знаєш, хто був у Рівному? Не відгадаєш... Рузя! Приїздила з літературою з Варшави.

Френкель змовк.

— І що ж? Де вона?

— Її арештували. В тюрмі зараз.

— А Станіслав? Про нього не говорила?

— Він і далі у варшавській сидить...

Між нами запала тиша. Я встав.

— Куди ж ти? — скочив з тапчана Френкель. — Ніч... Залишайся у мене. Хочеш, я звезу тебе з організацією?

— Обов'язково!

У наступні дні я переконався, що Френкель говорив правду. Міська організація дуже ослабла і майже нічого не робила; комуністи у розмові на звинувачення виправдувалися:

— А що ж діяти? Страшний терор у місті. Реакція агітує проти комунізму, СРСР. Використовують проти нас розстріли бухарінців у Радянському Союзі.

Члени міськкому мовчки слухали мої контрдокази:

— Терор не лише в Рівному, але і в інших містах. І там, як знаєте, зброї не складають, навпаки, піднімають нові загони. На ворожу агітацію маємо відповісти нашою, сильнішою агітацією. Кажете, що розстрілюють бухарінців? А люди знають, хто вони такі, бухарінці? А щодо СРСР — то там уже побудовано соціалізм, прийнята нова конституція, і нам треба трудящим про це роз'яснити. Та й де-де, а в повітовому робітничому місті скаржитися на брак сил?..

У міськком дообрали ще двох комуністів, вирішили активізувати роботу.

Організація поволі знову виходила на ширшу дорогу:

зростала кількісно, бралася за нелегальні видання, підготовку страйку.

В окружкомі заслухали мою інформацію, схвалили роботу.

А тим часом суховій знову толочив зав'язь. На підпільні осередки обрушувались нові удари дефензиви. Поліція робила засади, наскоки на організаційні домівки, конспіративні явки, про які було відомо лише членам окружкому або ексекутиви. Все частішими стали арешти в районах. В основному брали райкомівців, керівників МОДРу, і, як це не дивно, здебільшого тоді, коли вони мали при собі нелегальну літературу. Стало зрозуміло: провокатор працює поруч, він, можливо, навіть в окружному комітеті КПЗУ, комсомолу чи МОДРу.

У райони відбули зв'язківці, щоб попередити товаришів, допомогти викрити зрадника і зразу ж сповістити окружком, але і це не допомогло: арешти продовжувалися. Тоді окружком у підконтрольні райони розіслав своїх працівників.

На той час я був у Луцьку. Вночі залишив місто і рушив на завдання у села Ровенського повіту.

Невгамовно шумів вистояний за літо на сонці ліс, грав у верхів'ятках дерев басовиту мелодію вітер. На ранок вітер влігся, а натомість землю окутав щільний туман.

Проминув села Довгошиї, Сухівці і сторожко йшов вільшаником на схід, коли з-за кущів до мене метнулися постаті. Ніби обпечений, я стрибнув вбік, між зарості. Погоні заважав туман — вона відстала. На моє щастя, поліцаї не мали псів. «Засада! І де тільки їх не носить!..» — подумав.

Обминув це місце, знову вибрався на стежку, котра вже раніше не раз служила мені за дорогу. Перед Клеванинню тільки спустився до річки — помітив столочений очерет і зупинився наче вкопаний. Тієї ж миті біля вуха цвехнула куля. «Прокляття! Знову засада!»

Позаду навздогін стріляли...

І вдруге поталанило вирватися.

У лісі сів під кущем. Не міг вгамуватися. Виходить, ця дорога розконспірована. Хто ж її знає з комуністів? Несподівано мозок пройняла думка: «Ема! Я з ним ішов цим шляхом весною... Невже провокатор — він? Сволота! Бач, чого він останнім часом так запопадливо цікавився

усім, чому старався бути на організаційних домівках, шастав між людьми...»

Все те, що раніше так-сяк сходило, здавалося нормальним, тепер набирало іншого змісту. Це ж він старався запам'ятати побільше комуністів, будь-що хотів знати, де відбуватимуться семінари. Ото горе! Пропаде не одна організація. І раніше ж відчувало серце, що не слід йому вірити, докоряв собі. Що робити? Негайно треба рятувати людей. Мушу пробратися до Рівного в окружком. А потім — в Гощанський район. Застерегти товаришів.

Того ж дня з Рівного у Луцьк помчав зв'язківець, понісши вістку: «Є підозріння, що Ема провокатор. Застережіть організації», — а я новим шляхом квапився на Гощанщину.

У Бабині зв'язався з осередком, взнав смутну новину: арештований Олексій Мельничук, секретар Гощанського РК КПЗУ. Я розумів, що це значить: поліція почала масові арешти, вона зробить усе, щоб когось заломати на допиті, оголосить його зрадником і прикриє справжнього провокатора. О, вони це вміють робити!..

Находив новий ранок. За цю тривожну ніч я здолав тридцять п'ять кілометрів, натовмився, хотів перепочити. Сидів у полі і думав: «Куди ж тепер податися на домівку?.. Вони, певно, всі уже відомі поліції, біля них чатують. Покажешся — попадеш у пастку».

Кляв Ему, звинувачував себе у малодушності: з ним треба було давно звести рахунки...

Підвівся, пішов у Горбаків: там жив знайомий — не примітний селянин Андрій Прокопівнюк.

Вдома його не було. Згадав про стодолу дядька Степана у Гощі, пробрався до неї городами і побачив: кілька селян лаштують у дворі молотарку.

Світало. Я сидів на городі і не знав куди йти: всі домівки Емі відомі...

Пилукою курилася дорога. Оля звернула з неї і йшла просто полем. Знала, що на шляху останнім часом особливо небезпечно. Під пахвою несла загорнутий пакунок книжок: це була заборонена література. Поспішала в Гощу. Там має провести зібрання комсомольців. Де тільки не побувала дівчина останнім часом! І в Гощі, і Межиричах, і Симанові, і Горингороді... Загін комсомольців

району розширювався, в Олі прибавилося роботи. Вже сама бачила, що вдома по господарству від неї небагато користі, і нарікала на себе. Але й тато про все здогадується, а мовчить. І Оля далі пропадала по селах, хуторах.

У видолинку вітерець вщух, і Олине вухо враз вловило коротке скавуління пса. Присіла, затамувала подих, та ніщо більше не порушувало тиші. Подумала, що, може, показалося, вирішила перевірити.

Низько пригнувшись, поволі рухалася між посівами вперед, згодом обережно виглянула і помітила біля ривчака поліцаїв з собакою. Вони сиділи, позирали на шлях, що був від них в якихось двох сотнях метрів. Оля зрозуміла: когось вичікують. Чи, може, повернули напитися води?

Йї не можна було рушати нікуди. Залягла під межею і вирішила перечекати.

Поліцаї ще довго не йшли. Та ось, врешті, вони піднялись і вибралися на шлях. Подалися в напрямку до Синева.

Оля пташкою шугнула вперед.

Марія Українець чекала її вдома:

— А я вже боялася. Тебе все нема та й нема. (Пішли.

Говорила з друзями про підготовку до страйку, який планує райком партії, про організаційні справи і навчання, роздала літературу. Додому повернулася вночі.

...Їх арештували через кілька місяців після цього, наприкінці 1937 року. Майже всіх разом в один день. Двадцятьох комсомольців-активістів району. Поквапом відвезли в ровенську дефензиву. Після допитів, тортур їх кинули у в'язницю.

Олі зразу ж дали сорок вісім годин карцеру, а потім перевели у шпитальну. В загальну камеру до подруг, видно, боялися помістити.

Шпитальна... Був це великий і темний підвал. Коли прояснилося в очах, Оля побачила: у кутку, на лахмітті, лежала жінка. Думала: мертва. Схилилася — вгледіла затуманені очі і біле, крейдяне обличчя.

Жінка трусилася, дрібно цокотіли її зуби.

— Що з вами?

— Душно мені. Відкрийте вікна. Чуєте, вікна!..

Здіймала худу руку і шепотіла:

— До неба, неба...

Вона борсалась у гарячці.

Оля зняла кофтину і відкрила жінку. Сиділа одинока у великій шпитальні і дивилася, як зверху крізь шпарини-віконця пробивається світло. Стогнала хвора, а вона, спершись спиною до стінки, сиділа непорушно і думала.

Десь поруч, у цій же кам'яниці, в загальній камері — її подруги: сестра Євдокія, Грицева дружина, там і Ганя Цупрук, і Марійка Віюк і Ганя Лайко, Ганя Янчук, Надя Наконечна. А в іншій камері — Іван Лащук, Олекса Винничук, Микита Українець, Михайло Костюрець. Прагнули вибороти щастя для людей, а їм вготували мури, карцери...

Наступного дня вона відчула, що її голова розламується надвоє. Жар туманив розум. Жінку, яка тієї ж ночі померла, відвезли на кладовище.

Ольга важко захворіла...

Народжувався день. Я стояв на городі Степана і не мав куди йти, а зовсім поруч була батьківська хата. І тоді відважився на крайне. Розрахунок підказав: Ема знає, що я ніколи не піду ночувати додому. Тепер зроблю навпаки. Мушу діяти так — другого виходу не було.

Обережно пройшов у батькову stodолу, став біля дверей, прислухався: тихо, ніщо ніде ані шелесне, у хаті, певно, ще сплять. Чатував отак з півгодини і, не запідозривши будь-якої небезпеки, заліз у солому так, що зверху залишилася тільки голова.

Сон не приходив довгенько, але потім утома взяла своє: в усьому тілі я відчув тепло, склепилися повіки, і я, нарешті, міцно заснув. Невідомо скільки проспав, коли наді мною щось загуло-загуркотіло.

Розплющив очі — довкола, наставивши багнети, стояло п'ять поліцаїв. Один із них горланив до мене:

— Вставай! Вставай! Хто ти єст?

Я зрозумів, що боронитися зараз безглуздо. Вони ж тим часом скрутили мені руки за спину, накинули на них кайдани, взяли на ланцюг. Тримали міцно.

— Хто ти? Признавайся! — гукали раз по раз, оглядаючи з усіх боків.

Мовчав. Обнишпорили всю stodолу, штрикали шомполами солому — не знайшли нічого. Штовхнули прикладом у спину, повели до хати.

Як тільки ступив за поріг, зразу ж побачив важку, гнітючу картину: на лаві між двома поліцаями сиділи із зв'язаними руками брат Тихон і сестра Марія, а віддалік, під стіною, стояли, наче статуї, батько і мати.

Мати раптово здригнулася, випростала руки вперед, кинулася до мене:

— Сину! Сину мій! Де ти тут узявся?!

Крикнула, наче підбита чайка. Боляче кольнуло мені у грудях...

Її перехопили і знову поставили під стіною.

Тихон і Марія дивилися здивованими очима: ніхто вдома не знав, що я зайшов переночувати у stodолу. Усе, мабуть, так і минулося б для мене щасливо, якби у цей день поліція не надумалася робити обшук у Тихона і Марії.

Поліцаї тим часом зиркнули один на одного: по отому материному крику вони вже здогадалися, кого їм вдалося заарештувати.

Четверо стали поруч, п'ятий метнувся надвір.

У хаті тихо, мертво, ніби у домовині. Схлипує під стіною мати, німими бовдурами стовбичать поліцаї. Мовчить батько, і тільки очі його підбадьорюють мене: «Тримайся, синку, не падай духом!..»

Надворі зчинився якийсь гамір. Через мить у кімнату, засапавшись, ввалилося чоловік десять — всі старші поліцейські чини. Вони керували операцією по виловленню комуністів у районі.

Розступилися і наперед пропустили ще одного, у цивільному. Руді вуса під носом стрибнули вгору, дрібно заколивалися — тихо, про себе сміявся.

— Ну, пташко, попався?! Ось ми й зустрілися знову.— Тадеуш Рубанович довгими сухими пальцями вибивав по лацкапу свого плаща чечітку, оглядаючи, кружляв довкола мене.— Бачите, варто було ліч не поспати — і все. Ми за ним усю Волинь перешукали, а він собі тихенько сидить вдома у матері і їсть пироги!

Знову часто-часто задріботіли вусики, Рубанович не втримався, зареготав, і ситим, вдоволенним реготом обізвалися йому довкола чини.

— Що мав з собою? — повернувся Рубанович до тих перших п'яťох.

— Нічого. Як є зараз, так і спав.

— Хм... Погано шукали! Ану ще раз. Все мені перетрусити.

П'ятеро вискочили за поріг.

— Що тепер скажеш, комуністе? — Рубанович дістав сигару і сів навпроти на лаву. Крутнув навколо шиї рукою, примружив очі: — Тепер уже петля. Зрозумів?

— Не лякай петлею, пане. Від ворога нічого чекати чогось доброго, але петля чекає і вас. Мене можеш знищити, але правду — ні, кате!

— Стуль писок, хаме! — Рубанович скочив на ноги, з рота вилетіла сигара.— Ще з тобою поговорю.

Знову увійшли п'ятеро, спітнілі, захекані:

— Нічого не знайшли, пане начальник! Спав, як є.

— І не треба! До Рівного його, скоріше!

— Мамо! — я ступив назустріч старській. Вона злякано стояла під пічкою з меншими братами.

Ззаду сіпнули за ланцюг — хотіли не пустити попрощатися. Мати побачила це, кинулася на шию, заридала. Я ледве взяв себе в руки, сказав:

— Не плачте, мамо! Перемога буде наша. Побачите! Цих катів скоро тут не зостанеться ні одного.

...Комендант гощанської поліції, здоровий, вгодований Антон Горак, схопив матір за плечі, штовхнув у куток, вдарив чимось важким по моїй голові.

— Мовчи, бандите!

П'ятеро потягли за руки надвір. Там на нас чекала чорна закрита машина.

За великим столом у просторій кімнаті, стіни якої були пофарбовані у червоний колір (мені наче голкою кольнув у серце спомин — розповідь Гната Назарука), сиділо двоє. У центральному кріслі — старший роками, забрезклий, блимає лисиною. Обіч нього — моложавий, худий на обличчя, у військовому вбранні з офіцерськими знаками.

Два поліцаї, ввівши мене до цієї кімнати, стали по обидва боки.

Забрезклий скомандував їм:

— Зніміть з рук причандалля. Так... Тепер вийдіть!

Я поворухнув пальцями, але вони слухалися погано — затекли.

— Сідайте, пане Новак,— вів далі низьким баритонном забрезклий.— Добре, що не цураєтеся. Познайоми-

мося. З вами говорить прокурор, а це, прошу,— капітан Смолінський.

Капітан пересів навпроти мене і вузькими, розрізаними навскіс очима в'їдливо вп'явся в моє перенісся. У його погляді-шпильці було щось недобре — так вистежують свою жертву шпики.

Пізніше я дізнався, що Смолінський очолював ровенську військову контррозвідку — «двуйку».

— Ви повинні зрозуміти, що від цієї розмови залежить ваше майбутнє,— виспівував кульгаву мелодію прокурорський баритон.— Прощу нічого не приховувати, бути чесним і відвертим. Домовилися?

— Домовилися.

— Ну от і гаразд. Розкажіть тепер детально, де ви бували останні два роки?

— Дома я був, пане прокурор.

— Так, дома. А ще де?

— Більше ніде.

Я подумав тепер: це навіть добре, що мене заарештували дома. Менше доказів.

Прокурор нетерпляче завотузився у кріслі.

— Пане Новак, скажу вам чесно, що ми про вас все знаємо. Для чого ж вам крутити? Розповідайте чесно-сердо. Розкажіть про всіх знайомих членів партії. Ми з капітаном Смолінським радимо вам перейти на нашу сторону. Цього ніхто не буде знати. Чуєте? Будете мати волю, заживете приспівуючи. Якщо ви не станете розважливим, то вас чекає смерть. Не поспішайте з відповіддю, подумайте... Я повторюю: від цієї розмови дуже багато залежить!

Смолінський, і далі не кліпаючи, дивився в моє обличчя, лише тепер він пускав з рота маленькі кільця диму. Вони поволі пливли вздовж капітанового обличчя вгору, підіймалися до стелі.

— На цю тему у нас не відбудеться розмови, бо я не продаю своєї честі і свого народу. Розумієте, пане прокурор?.. Отже, не раджу витратити час.

— Все-таки бачу, що ви нерозумний,— сів зручніше, відкинувшись на спинку крісла, прокурор.— Адже комунізмові надходить кінець. У Радянському Союзі, самі знаєте, голод, більшовик б'є більшовика, та й взагалі влада там єврейська. Червону Росію скоро знищать могутні держави — Німеччина, Англія, Італія, Японія. Ну

скажіть, чого домоглися там більшовики? Тільки брешуть про побудовані фабрики і заводи!.. Все це блеф. Мислити вам треба, Новак, — тверезіше мислити!..

— Якщо комунізм такий шкідливий для простого народу, то чому б не дозволити, щоб і в нас легально існувала Комуністична партія? Чого боїтеся? Адже погану партію і її теорію ніхто не підтримає... А про брехню ви облиште. В Радянському Союзі справді фабрики і заводи збудовані народом. Це всім добре відомо. А що збудовано в Речі Посполитій, крім концтаборів, в'язниць і фабрик для виготовлення кайданів та поліцейських дрючків?

— Досьць, смродзе! — вдарив об стіл кістлявим кулаком капітан Смолінський. — Розп'ятався! Задумав читати тут лекцію? Ти не на комуністичному мітингу! Поговоримо з тобою по-іншому!

Смолінський жбурнув у куток недокурок.

— Я й не чекаю від вас, класового ворога, нічого доброго, так, як і ви не ждідь від нас пощади.

Прокурор мовчав — видно, ще сподівався на якусь домовленість. Капітан зірвався з-за столу.

— Стуль писок, хама еден! Досить з цим бидлом говорити, пане прокуроре.

— Не любите правди? То знайте — за нами, як ви нас звете, хамами і бидлом, — майбутнє, а для ясновельможних наближається кінець.

Це вже було занадто. Вони не витримали.

— Все одно загинеш, проклятий комуністе! — скреготнув зубами прокурор і вийшов.

Смолінський навідліг ударив мене по обличчю, і тієї ж миті у кімнату вдерлися три поліцаї, накинули на руки кайдани. Кайдани, здається, були нового зразка, бо замикалися автоматично і, коли рухати пальцями, щораз міцніше стискали кисть руки. Мене так прив'язали до ручки масивного сейфу, що я не міг повернутися.

Рипнули двері — увійшов низький, з обличчям м'ясника, чоловік. Упізнав у ньому відомого ката Петю Грушецького, українця, який запродався окупантам. За ним дибали ще троє у цивільному.

Петя — в самій сорочці, з засуканими рукавами. Не поспішаючи вирізав з червоного паперу зірку, приклеїв її мені на чоло.

— Ану, хлопці, віддамо честь пану червоному комісару, — пробасив до поплічників.

Приклав руку до голови, трохи вище вуха, підійшов.
— Товаришу комісар, нагороджую за службу!

Зі всієї сили вдарив кулаком у зуби, плюнув в обличчя. Довкола всі зареготали. Трое молодчиків повторили все точно, як зробив Грушецький. Розохотилися і поліцаї.

Я плював кров'ю... О, будьте прокляті, гади!

... У кімнату когось ввели. Я повернув голову: весь у синяках, худий і блідий, біля дверей стояв Олексій Мельничук.

Його посадили у протилежному кінці кімнати навпроти мене, прив'язали до столу. Всі вийшли, залишивши нас удвох.

Мельничук опустил голову, не дивився в очі. Був наче зляканий.

«Заломився, паршивець!» — підказала здогадка.

Мене легко затрусило. Я розумів, що цю сцену влаштували, аби підслухати нашу розмову, хотів мовчати, але не втримався і зі злістю запитав:

— Що, заломився, видав товаришів?

По Мельничуковому обличчю потекли сльози, він разів два шморгнув носом і неголосно видавив:

— Не міг витерпіти...

Стояла напружена тиша, до всіх шпарин, певне, поприкладали вуха.

Я рахував у пам'яті, скількох комуністів знав Мельничук. Вийшло десять.

— Значить, усіх?

Кивнув головою, що так.

— У слідчого і на суді від усього відмовся! — зашепотів йому.

Знову кивком голови відповів: добре.

І далі тиша панує у кімнаті.

Хвилини через двадцять поспіхом входять Рубанович, Грушецький і з ними п'ятеро катів. Рубанович наблизився, зірвав з чола зірку, розтоптав ногою.

— Велика честь для нього. Він готовий щодня з нею ходити! — косо зиркнув на Грушецького.

Окинув поглядом стіни кімнати.

— А тепер пора до справи! — став посередні. — Мельничук, розкажи-но нам, що ти знаєш про оцього свого керівника.

Мельничук мовчав.

— Ти що, скотино, хочеш крутити? Зараз мені дістанеш! Говори. Ну?!

Мельничук не вимовив ні слова.

Рубанович з докором подивився на своїх помічників. Його погляд відверто говорив: «Хотіли, щоб ця шмата вплинула на Новака? Бач, вийшло навпаки».

Повернувся до мене, крикнув:

— Це ти його підмовив мовчати!?

— Я його не знаю, з ним не розмовляв.

— Ха-ха-ха, дивіться, він його не знає. Ну й розвеселив. Це вже нахабство! Та з тобою розберемося потім... Мельничук, я хочу, щоб ти зараз признався, що знаєш його. Ну, чекаємо... Раз, два... три... Не чую. Допоможіть йому згадати!

Били гумовими палицями по чім попало, але Мельничук не признався, і його забрали в іншу кімнату.

— А ти, комісарє, не надумався? Прокурор чекає від тебе відповіді,— Рубанович витер з чола перші краплини поту.

— Довго доведеться йому чекати.

Рубанович кивнув, і у кімнату ввели закованих у кайдани Івана Лашука, Карпа Білоуса, Микиту Українця, Йосипа Кульбенка. Поставили всіх уряд.

— Подивіться, хто вам знищив молодість,— виступив наперед них Рубанович,— а тепер сміється над вами. Він вас усіх продав.

— Брехня!

Грушецький, котрий стояв поруч, сильно вдарив мене по обличчю. З носа на одєжу струмком потекла кров.

— Починайте! — верескнув Рубанович.

Першого схопили Івана Лашука, високого, з приемним, чистим, мов у дівчини, обличчям хлопця. Повалили на землю, зігнули в колінах ноги, наклали на них сковані руки, просунули під колінами палицю і повісили між двох столів.

Іванова голова висіла внизу, густа довга чуприна теліпалася, мов грива, діставала долівки.

— Будеш говорити?

Лашук зціпив зуби.

— Поїти.

Один з катів покваном намочив у воді рушник і щільно зав'язав Іванові рот, другий обіруч тримав за чуприну.

його голову. Грушецький вніс чайник, від чого у кімнаті засмерділо, і почав лити Лашукові в ніс якусь рідину.

Іван втрачав свідомість, але не проронив ні слова.

Кати зробили перерву, теплою водою розвели у чайнику терпентин і знову почали лити його в ніс.

В Лашука носом бухнула кров.

Він зомлів.

— Цього досить, давай другого! — командував Рубанович.

Він зручніше всівся біля вікна і вибивав на шибці пальцями дріб.

Івана взяли за руки та ноги і, наче мертвого, кинули під стінку.

— Зимної! — ритмічно розпоряджався Рубанович.

Лашукові вилили на голову відро холодної води, він опритомнів, застогнав, закашлявся, випльовуючи з водою згустки крові.

А під коліна вже підвішували Микиту Українця, булькає з чайника терпентин.

Потім взялися за Карпа, Йосипа...

Я був міцно прив'язаний до металевої скрині. Залишалося єдине: дивитися, як катують побратимів-комсомольців. І я дивився. Боліло серце, розривалося на частини, хотів кричати, але тамував біль. Чомусь згадався Тарас Бульба... У пам'яті постала картина, коли він був присутнім при страті козаків і сина Остапа. Тарас мовчки промовляє: «Добре, синку, добре». І я теж в цю мить шепотів:

— Добре, друзі, дуже добре! Так триматись.

Кімната-катівня була подібна на бойню: вся підлога в крові, кров на стінах, але там її сліди приховує фарба. Велась боротьба за життя, за право залишитися в рядах воїнів.

Коли відлили Микиту, Карпа, Йосипа, знову сюди вштурхнули Мельничука. Стояв кволий, очі бігали по долівці, на обличчі кровоточили нові рани.

— Ну, повтори тепер, що ти говорив! Пригадав?! — підвівся Рубанович і підійшов впритул до Мельничука.— Знаєш цих молодців? Глянь на них, бачиш, які смиренські стали?

Мельничук — пі пари з уст.

— Ти знову за своє, скотино?—визвірився Рубанович.

До Олексія підскаочив Грушецький.

— Що, забув мій кулак? Як вріжу, то й кишка вилізе!..

Обзивав останніми словами, та ось знову втрутився Рубанович:

— Напоїти його ще раз!

Підвісили між столами, в ніс потекла густа, брудно-коричнева рідина.

— Пустіть, не мучте! — у конвульсіях задрижало Мельничукове тіло.

Рубанович моргнув: «Досить!»

Мельничука підвели. З рота йшла кров, трусився усім тілом.

— Ну! — притупнув Грушецький. — Хто це?

Тицьнув пальцем на мене.

— Я скажу, скажу... Тільки не мучте.

Мельничук трусився, опускав голову все нижче, відвертався.

— Хто це? Хто? — підштовхував його Рубанович.

— Тільки не мучте... Це Дятел... Він член окружного КПЗУ.

— А це? — підводив до кожного по черзі.

На Мельничука було страшно дивитися. Він викликав огиду. Зовсім безсилий, як бадиллина, ледве тримався на ногах (дізнавшись від Еми, що він — секретар райкому, кати з перших днів взяли за Олексія). Ховав очі — видно, розумів, що робить.

Я у ту мить безперестанку картав себе у душі. «Якби то знати міцність, силу волі кожного, кого приймаєш у ряди комуністів! Бач, надіялися на Олексія, знали ж його як доброго хлопця, а він не витримав — певне, слабка закваска для смертельної боротьби!»

Називав кожного по кличці, почав розповідати про їх роботу.

— Тепер, надіюсь, і ви заговорите, герої! — заклавши руки за спину, пройшовся перед нами Рубанович.

— Він бреше! Він говорить неправду! — неслося від п'ятох. — Ви катуванням змусили його брехати!

— Годі! Забрати їх! Увечері продовжимо! — Рубанович вже втомився.

Всіх вивели.

Біля мене залишили поліцая.

З кімнат, з підвалів доносилися глухі удари, надривні крики, страшні зойки. Дефа працювала на повну силу. Того дня арештували близько сотні чоловік.

Доба минула відтоді, як мене прив'язали до сейфу. Знемагав від усього пережитого. Глибоко в тіло в'їлися кайдани, пальці спухли і зробилися нерухомими.

Не міг вгамувати неспокою, звинувачував себе, що поквапився в Гощанський район. Мусив би вичекати, вивідати все детальніше, а то ж поліз їм прямо в лапи, і вони взяли, як хапають за вуха сплячого зайця. Ні, не міг простити такої необачності. Адже заповідав собі: якщо потрапляти в зуби поліції, то мертвим.

Було нестерпно гірко, боляче за провал організації.

Перед обідом з'явився Смолінський, коротко сказав двом своїм прислужникам:

— На двуйку!

Другий відділ військової контррозвідки, так званої «двуйки», знаходився по вулиці Коперніка, № 12.

Перебдягнули в рябе вбрання, спровадили в підвал.

Камера — два метри довжини і півтора ширини. Правою рукою я прикований до стіни. Подаровано лише одну вигоду: можу лежати на нарах. Темно, не бачу своїх ніг, і душно, як у парній: навмисне палять посилено. По обличчю безперервно течуть гарячі патьоки.

Тихо. Ніде ні найменшого шурхоту. Цей спокій двічі на добу порушує мовчазний наглядач: він приносить по півфунта чорного гливкого хліба і таку ж саму чорну, без цукру, каву. «Хочуть вимучити, щоб не міг опиратися», — думав з гіркою.

Одноманітно тягнуться дні. Прикована до стіни рука, роздерта кайданами, тепер почала гноїтися, від лежання боліли спина і боки, а від духоти і карболки, якою наглядач обливав відро-парашу, страшенно смерділо, хотілося блювати. Рятуючись, прикладав ніс до самої стінки, дихав — ніби ставало легше.

З кожним днем все більше брала в полон слабкість, аж поки не почав увесь час спати і спати...

Минуло з двадцять днів, коли у коридорі загупали, відкрили двері: троє слуг «двуйки» поклали на долівку інструмент, мовчазно підійшли, закотили сорочку, взяли чесати дротяною щіткою по тілу.

Коли натомилися, змастили оброблену площу якоюсь

маззю, від чого вся шкіра почала горіти. Трое, не проронивши ні слова, закрили за собою двері.

В обід вони знову прийшли. До великих пальців моїх рук прив'язали дроти, закрутили динамик. Тіло сіпав електричний струм, молотком стукав то в голову, то в п'яти.

Мовчазними статуями вийшли з камери.

Увечері проробили чергову процедуру: по чотири рази дали важкою палицею у п'яти й погупали нагору.

«Двуйка» обробляла свою жертву не поспішаючи, ритмічно, з насолодою всемогутнього господаря.

Три дні процесія носила інструменти в камеру і з вправністю м'ясників відважувала «процедури». Я кричав на них, всіляко обзивав, але вони були ніби німі роботи.

На четверту добу, опівночі, розкували і в нижній білизні повели нагору. У кімнаті сидів капітан Смолінський і ще чотири військових.

— З якого року належав до КПЗУ і яке становище займав у партії? — у Смолінського на кітелі подзвонюють хрести, медалі.

— До КПЗУ не належав і не належу.

— Брав участь у нападі на арешт у Гощі?

— Ні.

— Був у Радянському Союзі?

— Не був.

— Значить, ще мало дали. Забрати скотину!

Два кати поволокли вниз, прикували, вділили чергову порцію палиць і зникли.

Зранку процедура повторилася, але в дію пішли нові засоби: розпечене залізо — до п'ят, пізніше — нафта і терпентин у ніс. Каткування так мучило, що, коли роботи бралися за діло, в очах темніло, я непритомнів. Тоді переставали бити — певне, мали наказ зберігати життя.

Ще три рази водили на допит, але, нічого не домігшись, мучили далі безперервно, з дня на день, поки я, розлютившись, не вигукнув:

— Так, робив усе, що було шкідливе для окупантів і корисне для трудового народу!

Кати зупинилися, перезирнулися, очевидно, подумали, що здаюсь.

Один вискочив у коридор і зразу ж з чимось повер-

нувся. Всі троє насіли зверху і силоміць впхали в рот ложку, закрили ніс і почали лити з пляшки рідину, схожу на сметану. Міг дихати лише ротом, а разом ковтав і рідину.

Вливши насильно півлітра рідини, пішли. З коридору долинув голос:

— Тепер хвилин через тридцять буде готовенький. Хоче чи не хоче, а все розкаже.

— Знаю. Ліки добрячі, пане дохторе. Не підводять. Буває, що й пам'ять забере. А те, що вилізе волосся чи зуби випадуть,— дрібниця. Добре придумано, дохторе,— вдоволено відповів другий.

Я схопився і сів на нарах. Що робити? Відчув, що всередині ставало то холодно, то гаряче, робилася важкою голова, нерви натягувалися і ставали як струни, тіпалися, наче по них ішов струм.

Хвилинами приходила дивовижна легкість, здавалося, що блукаю по квітучому лузі і розмовляю з друзями саме про ті справи, про які питали кати.

«Що робити? — силкувався думкою перемогти цей морок.— Хочуть обхитрити, витягнути все про організацію, близьких товаришів, які віддано працюють для народу. Занапастити свою честь, відступитися від клятви? Ні, ні, цього ніколи не буде! Краще загинути!»

Приправи діяли, і мені чимдалі все робилося байдужим, лише зрідка з'являлась свідомість, стримувала силу напою. Я з переляком зловив себе на тому, що мені ставало страшно, бо сили і розум можуть покинути в рішучу хвилину. Це почуття посилювалося, коли згадував слова лікаря.

Через двадцять хвилин вони прийдуть...

«Краще вмерти, ніж стати сипаком!..»

Почав думати, як заподіяти собі смерть. Стукнутися головою об стінку без розмаху — нічого не вийде. Шкода, прикутий! Гострого немає нічого...

Тієї ж миті згадав про карболін у відрі, і від здогадки, що є чим отруїтися, полегшало.

Дістав лівою рукою з-під нар відро, помацавши пальцями, впевнився, що на дні є карболін, взяв у жменю.

Останньої хвилини ще подумав: «Чи правильно роблю? Самогубство — не той шлях! Це не героїство. Але який же вихід?.. Стати зрадником? Ні, все вже вирішено: краще смерть, ніж зганьблене життя!..»

Карболін запік у грудях, полум'ям розлився по тілу. Втрачаючи свідомість, встиг почути, як з нар на бетонну долівку гулко гепнулося і задеренчало відро.

Розділ XVIII

„Я ДУЖЕ ХОЧУ ЖИТИ!“

Температура спала, вже пройшла ота запаморочлива сухість і гіркота в роті, але Оля не підводилася, лежала, наче колода. Криза минула. Та хвороба забрала всю силу, зробила дівчину легкою, як дитина.

Увечері ввійшов коридорний, легко, безпечно зробив кілька кроків по шпитальні і зупинився як укопаний: його здивувало, що ця дівчина ще живе.

А молодий організм не збирався здаватися, він усе переміг і поволі почав міцніти.

Олю перевели до дівчат. Ті, вгледівши її — худу, не схожу на себе, жахнулися, поплакали, а потім сказали: — Ми тебе виходимо, Олю.

Віддавали від своїх порцій найкращі шматки, просили лежати, менше рухатися.

Тим часом наставали найтяжчі дні. Посилено велися допити, і Олю теж мав закрутити отой безупинний жорстокий млинок.

— Цупрук! Рисюк! — вигукували поліцаї і вели дівчат на катування вдруге, втретє. Кидали знову в камери у пошматованому одязі, у синцях, в крові.

Скоро мали з'явитися за Ганею Цупрук, а вона 'ще не відійшла від попереднього допиту. Оля встала, зняла з себе кофтину, наблизилася до дівчини.

— Одягай. Швидше... А свою давай сюди.

У Гані веселіше блиснули очі.

„— У кого є гребінець? — звернулася вона по хвили до подруг.

Подали гребінь. У когось знайшовся шматок дзеркальця.

Через п'ять хвилин Ганя стояла посеред камери, не схожа на себе — зачесана, акуратна.

— Нехай знають, що не здаємося! — Ганя Лайко зупинилася перед нею, простягнула вперед руку, і всі побачили на її долоні маленький флакончик духів.

— Ура! — тихо скрикнули всі.

Обережно, щоб не пролити жодної краплини, побризкали волосся і кофтину Цупрук. У камері запахло фіалками. Всі дівчата замовкли і сиділи задумані, з замріяними очима. Може, дехто з них згадав свої перші поцілунки чи неясні сни про любов. Бо ж більшість з них ще не пізнала кохання.

— Цупрук! — викликав Ганю поліцай і застиг на порозі камери від здивування.

— Тримайся! — всі в камері піднесли затиснуті кулаки. — Чекаємо!

Чекали і переживали.

— Чому ж так довго?..

— Хоч би не скорилася...

— Хто, Ганя злякається катів?! Не знаєте її.

Вкинули в камеру розхристану, в зім'ятій кофті, з новими синцями.

— Її можна випрасувати, — зняла і подала кофтину. — Для іншої. Це бісить їх. І лякає.

Зшивали, збризували, руками натягували кофтину — так прасували.

Жили комуною. Харчі, які одержували в посылках, ділили порівну, хворі одержували більшу частку.

В камері жваво обговорювалися новини. Що робиться у підвалах, за сусідньою стінкою, як тримаються люди, може, кому потрібна якась допомога — ці і десятки інших питань хвилювали в'язнів. Пішли в роботу записки — їх підкидали на прогулянках. Вивчили морзянку. «Тримайтеся! Ніхто не повинен виказати ні слова!» — вистукували підбадьоруюче.

За допомогою морзянки таки дізналися: поверхом нижче сидить Григорій Гапончук. Він передавав: «Я тримаюся. Привіт усім. Завтра — на суд».

Відповіли: «Чекаємо!»

Другого і третього дня сигнали з Грицевої камери не надходили. А четвертого зранку всіх дівчат перевели в інше приміщення рівенської тюрми — на Двірець, бо головний корпус був переповнений. І там їм не давало спокою питання: «Що з Грицем?»

У довгому з низькою стелею залі стоїть напівморок — може, тому, що на вікнах-темні фіранки, чи тому, що на сцені за столом сидять одягнені в чорне судді і від їх балахонів падає густа тінь.

Там, у другому кінці залу, де відведені місця для присутніх,— порожньо, лише з десяток пань прийшли полюбуватися могутністю польської влади на першому судовому процесі у новому 1938 році.

Біля самої сцени, внизу, чорними вужами тягнуться лави. Зараз на них посадили нову партію волиняків, поліщуків, селянських синів з Клеванщини, Гощанщини.

Сьогодні готується присуд для тридцяти одного чоловіка.

На одній із лав у третьому ряду сидять близько, майже плечем до плеча, двоє. Вони, здається, навмисне присунулися один до одного. Той, що скраю від вікна,— вищий, статний, широкоплечий. В худому та жиловому тілі відчувалася невтрачена сила, нездоланна енергія. І все ж у його світло-карих спокійних очах був прихований якийсь смуток. Натомість товариш його був невеличкий, худий і вузький у плечах; чорний чуб і такі ж густі брови контрастували з блідим, ніби без краплі крові, обличчям. Він раз по раз заходився довгим, гучним кашлем, і тоді друг дивився в його лице співчуваюче, з жалістю, ніби хотів своїм здоровим тілом захистити кволого. Але, на диво, очі його, чорні, округлі, були живі, веселі; наче їм було байдуже, що важка хвороба висмоктує з організму останні сили.

І все ж, коли б стороння людина придивилася до них, то ніхто не сказав би, що в них зовсім незначна різниця в роках, бо той, нижчий, виглядав значно старшим.

Коли прокурор вів допит одного з підсудних, чорнявий знову надривно забухикав, і товариш з розпукою подивився на нього. Задушивши кашель, хворий тихо сказав йому:

— Ех, Грицю, Грицю, якби мені свободу, я б бур'яном, їй-бо, чуеш, подорожником, лопухами вилікувався б, бо жити хочу. Чуеш, дуже жити хочу! Розумієш?

— Розумію, Сергійку, розумію, друже! Зачекай, може, тебе й випустять...

— Ая, не говори зайвого! Не приводили б сюди...

Сергій Євчук вже відсидів у ровенській в'язниці два роки, які йому дали на суді у 1936 році. Тепер його

мали б випустити на волю, та ба — посадили знову на лаву підсудних разом з тридцятьма іншими комуністами.

Гриць дивився на нього: тюрма і хвороба поклали на Сергія важку печать. У западинах під очима чорнотою лякали кола, руки жовті, худі. Гриць згадав їх першу відверту розмову взимку на околиці Синева, ту ніч, коли вони довго бродили удвох і Сергійко, ніяковіючи, читав свої вірші. Скільки літ вже минуло відтоді? Дев'ять... Ніби небагато, а чимало води у ріках сплило, чимало подій у житті сталося!..

— Писав у тюрмі? — зашепотів до Сергія.

— Писати писав, та що з того? Нічого не винесеш... Стежили.

Отак зрідка, повертаючи голови, пошепки вели між собою розмову.

— Свободу б мені, Грицю! — знову сказав по хвилі. — Це все. Два роки про неї щодня думаю.. Поривався втекти...

— Чудний! Хіба вдалося б? Ніколи!..

— Я знаю, але скажи, бачив ти коли, як дітлахи зловлять на сільце жовтогрудку і принесуть до хати? Що вона робить? Летить щосили до вікна — шукає волі.

Раптом суддя прохрипів:

— Євчук Сергій, син Тимофія з села Тудорова Гошанської гміни, рік народження 1908-й...

Отже, дійшла черга і до Сергія. Він стояв перед сценою — невисокий, щуплий, як хлопчик. Судді вп'ялися в нього очима.

— Ви вже були раз засуджені за антиурядову пропаганду, за приналежність до ворожої комуністичної партії, — гудів, ніби у бочку, голос судді. — Тепер судова колегія має нові дані, що свідчать про вашу злочинну діяльність.

У Гриця звелися вгору брови. В цьому голосі-карканні, в цій інсценіровці він відчував щось недобре, здогадка, підказала, що суд замишляє якусь провокацію.

— Введіть свідка!

З бічних дверей ввійшов виголений, у напрасованому вбранні чоловік. Сергій і Гриць повернули голови і зразу ж упізнали: Іван Грига, так Іван Грига з села Тудорова. Одноліток Сергія.

— Грига Іван, ви добре знаєте Євчука Сергія?

— Добре. Ми з одного села. Вчилися разом у Рівному.

— Розкажіть про злочинну діяльність Євчука. Тільки присягніть, що говоритимете правду.

— Присягаю...— Грига поцілував хрест. Звівся, поправив костюм і почав: — Євчук ненавидить наш лад, він давно його знищив би, якби мав таку силу. Я давно до нього приглядаюся.— Грига стояв на краю сцени вдоволений, ситий, чимось схожий на слимака.— У селі вдома Євчук довгий час переховував підпільну друкарню, там випускалися комуністичні листівки, газети. Він у їхній партії... займав посаду...

Григорій слухав і не йняв віри. Він знав колись Григу як сільського хлопця з небагатої сім'ї. Той дуже хотів учитися, але йому бракувало здібностей, розуму. Згадує Гриць, як тоді, у 1931-му, Сергій з півроку щодня навчав Григу, розв'язував задачі, писав диктанти — допомагав Іванові підготуватися до вступу в гімназію. І Грига таки поступив. Він і сам тоді не раз говорив, що завдячує цим Сергієві.

І ось — така провокація. Звідки все це?

Підвівся прокурор:

— Ви все це приховали від слідства, Євчук! Що можете сказати у своє виправдання?

— Брехня! — вимовив Сергій. Він хотів говорити ще, але його мову перервав гострий кашель.

Викликали Григорія.

— Суду про вас усе добре відомо, Гапончук Григорій, син Уляна з Синева. Вас уже судили не раз. Ви не схаменулися, не порозумнішали. Звинувачуєтеся у зраді батьківщини, у ворожій комуністичній діяльності. Що можете сказати у своє виправдання?

Гриць зрозумів, що пощади йому нічого чекати.

— Кажете, звинувачуюсь у зраді батьківщини? Якої? Ваша батьківщина — це не батьківщина мого народу. Ви принесли тюрми, кайдани на нашу землю, але знайте, що вам не скоряться люди. Ви думаете згноїти непокірну націю, набудували для цього всюди каземати — у Рівному, Луцьку, Львові, Самборі, Дрогобичі, у Вронках, Равичах... Концтабір у Березі Каргузькій...

— Вам дається слово для виправдання,— обірвав Григорія суддя,— а не для агітації. Попереджаю!..

— А я й не збираюся виправдуватися. Ми не винні.

Правда за нами! Час вашого панування вже закінчується. Подивіться на свої сутани, там сліди крові!..

— Годі! Позбавляю слова!

— Ви ж кладете в могилу невинного, тяжко хворого Євчука, бо боїтеся його віршів. Кладете в могилу всіх непокірних. Історія цього вам не простить.

Два поліцаї кинулися до Григорія. Він вигукнув:

— Настає час свободи! Хай живе возз'єднання з Радянською Україною! Тремтіть, пани!..

Йому скрутили руки, закрили рот, посадили на лаву. Судді вийшли на раду.

Поруч важко дихав, спльовував кров'ю Сергій.

Гриць посунувся ближче і запитав:

— Чого це так старався Грига?

— Хіба не знаєш? Він ще в гімназії запродався. Гроші цим заробляв. А мене тоді зненавидів, заздрих за вірші... Він ледве тягнув науку... Я зразу знав, що Грига так скаже, коли він тільки увійшов... От тобі, Грицю, й випустять... от тобі й свобода. Жовтогрудкою мені й умерти... а я так хочу жити...

Увійшли судді. Читали вирок. Серед інших прізвищ Гриць і Сергій почули:

— Гапончука Григорія — на дванадцять років, тюрми... Євчука Сергія — на дев'ять... Позбавити всіх прав на все життя...

Прокинувся, ніби після довгого безпробудного сну, відкрив очі, побачив: лежу у чистому ліжку в палаті, руки вільні. У кімнаті, крім мене, немає більше жодної людини.

Перша думка — тікати. Чомусь тієї миті, як ніколи, відчув велике бажання жити. Зиркнув на шибку — надворі лежав товстий шар снігу, а на мені тільки спідня білизна, взуття немає. Як же тікати? Та ще й під вікном стоять з котелками жовніри, чекають на сніданок.

Мені вже нічого було втрачати. Став на підвіконня, відкрив квартиру і польською мовою почав:

— Товариші жовніри, до вас говорить комуніст, якого цілий місяць катував капітан Смолінський на Коперника у «двуйці». Вони знущалися — пекли залізом, поїли терпентином. Ви не знаєте, що комуністи — ваші друзі, вони, як і ви, сини робітників і селян. Вас готують

до війни проти Радянського Союзу. Але ж то держава таких, як і ви, трудящих, наших друзів. Не воюйте проти них.

Жовніри розгубилися, розглядалися довкола. Капрал, котрий лаштував їх, не знав, що робити, врешті побіг до начальства. Жовніри стояли і слухали.

У палату вскочили два злякані санітари. Плутаючись у халатах, вони покладали мене в ліжко. Від них я дізнався, що це гарнізонний госпіталь, тут з мене викачували отруту з карболіном, певне, вийшла і частина препарату, яким поїли мене, бо почував себе краще.

Через годину в госпіталь примчав капітан Смолінський, злий, як зміюка: де ж бо, у військовому містечку—скандал! Вскочив у палату, люто шипів щось під ніс. Я встиг розібрати:

— Жебись здох, бидляку еден!

Голосно запитав:

— Чого ти хочеш?...

— Щоб мене не катували. Все одно нічого не скажу — швидше загину.

Заходив по палаті, потім подався у коридор і звідти долинуло:

— Передати слідчому судді. З мене досить!..

Принесли одержу. Санітари змастили всього маззю, від чого синці пожовтіли. Я одягнувся.

Закрита машина помчала до судового будинку.

— Що ти накоїв у госпіталі? — джэнджикувато по-сміхаючись, запитав слідчий суддя Карусевич.

— А нічого. З жовнірами побалакав.

— Знаєш, чим пахне таке балакання?

— А пан прокурор вже пообіцяв мені одну петлю, то хіба друга страшніша?

— Бачу, ти не втратив гумору? — Карусевич сховав посмішку.

— На курорті у «двуйці» і ви б його набралися.

— Досить. Приступимо до зізнання.

— Мені ні в чому признаватися. Якщо винен перед народом, то хай він мене судить.

— Пану Смолінському ви казали: робили те, що було на шкоду Речі Посполитій і на користь комуністам. Значить, призналися в усьому?

— Ні, я не так говорив. Пан Смолінський не знає української мови і записав неправильно. Я сказав: коли

вийду на волю, то робитиму все, що йшло б на шкоду владі панів і було б корисним для визволення народу.

— Досить агітації! Поговоримо завтра. А зараз — нагору, місце вже знайоме. Вивести! — кивнув поліцаєві Карусевич.

Розділ XIX

ЧЕКАЄМО СУДУ

— **А**, старий гість? Місце для тебе вже підготовлене. Цим разом навряд чи вийдеш звідси. О, твоїх ленінців прибуло тепер багато, не вистачало лише тебе, — в'їдав словами у канцелярії в'язниці пшодовник Томашевський. — Чи, може, думаєш і тут коники викидати?!

— Все залежатиме від вас, пане.

— Може, хочеш під сходи? Бачу, карцер засумував за тобою. У сімку його! — гукнув до прислужників. — Нехай там відпочине. А звідки його скоро поведуть у судню...

У сусідній вішали в'язнів.

Знайомим іржавим скреготом у дверях камери № 7 заскавулів замок.

— Коридорний Дудек, тримати його, як скаженого звіра. Ні на spacer, ні писати, ні читати!.. Ніяких контактів з іншими в'язнями. Зрозуміло? Він позбавлений усіх пільг.

Я залишився в одиночці у підвальному приміщенні. В усьому тілі була неймовірна слабкість. І щоб зарадити якось собі, розстелив щось схоже на солом'яний матрац; заснув міцно і не чув, як вранці старший коридорний наглядач надривно вигукнув:

— Апель! Апель!

«Апель» — значить, що всі в'язні вже мусили прибрати в камерах і стояти по команді «струнко». Пробудився я від того, що хтось сильно вдарив мене у бік. Наді мною стояв молодий, тонористий пшодовник Станкевич і кричав:

— Що то єст?!

Намірявся ще раз саданути носком, та я встав і засукавши рукави пішов на Станкевича:

— Не давайте рукам волі, а то!..

Станкевич позадкував, на порозі похапцем відмітив у книзі, що в камері № 7 — один в'язень, і вискочив у коридор.

Дудек приніс фунт чорного і твердого, як цеглина, хліба.

Довго встояти на ногах я не міг, ходив, тримаючись за стінку. Боліла голова, темніло в очах.

Нерви були наче наелектризовані. П'яти, попечені гарячим залізом у «двуйці», тріскалися, кровоточили. Я весь час спав і підводився лише, коли Дудек приніс їжу.

І все ж сильний організм не здавався. Фіззарядка, обливання холодною водою повертали до норми, тільки ще в голові не переставало гудіти і безупину болів хребет: пам'ятний знак від того, що на «двуйці» одного разу з розмаху поліцаї гепнули мною на цемент у крижану воду.

Якось одного дня вичікувально, як дятел, хтось застукав у стінку:

— Ті-та-та, ті-та-та...

В'язничний телеграф. Я зразу зрозумів: сигналізують товариші. Але болі, шум в голові не давали змоги все прийняти і передати самому. Через напівсвідомість чув я тукання, а потім все завмерло.

Ранком, коли лежав колодою, з сусідньої камери Дудек прислав в'язня, щоб той допоміг прибрати. Він по-тай заховав під мій матрац їжу — то була перша пайка комуни...

Однієї ночі монотонно, раз по раз, щось стукало у віконце: тук-тук, тук-тук. Приглушено. Ніби шкрябало об шибку. Я прокинувся, довго прислухався. Що це? А може, мені причувається?

Але об шибку і далі вистукувало. Підійшов до малого заграбованого віконця: «Кінь!» Так, це був він, давно очікуваний «кінь». Ним користувалася комуна і під час мого першого ув'язнення в ровенській тюрмі. На тонкому шнурку з верхнього вікна спускали пакунок.

Підхопив його, розкрив: масло, цукор. А найголовніше — письмовий шифр, папір і олівець.

В камері наді мною сиділи криміналісти. Значить, політв'язні скористалися їх допомогою.

Довго читав, перечитував першу записку. Комуна

передавала привіт, бажала видужання, питала, що потребує. Далі сповіщала, що Гриць засуджений на дванадцять літ і сидить у камері № 14. «Сволота Ема їздив по районах, по селах брати наших. Арештували багатьох. Всіх тюрма не вміщає. Кілька десятків розмістили у Двірці. Там Оля Солімчук, твоя сестра Марія та інші комсомольці»,— писали друзі. У кінці подавали список арештованих, вказували, хто в якій камері сидить.

Міркував над тим, що сталося в останній місяць. Важкий удар завдано організації. Біль за друзів змінювався гнітючими роздумами: «Самі винні, не дотримувалися правил конспірації. Де таке бачено, щоб керівний член партії знав більше десятка комуністів? А в нас так було. Розкрили карти і перед Емою. Правду ж говорилося на IV Пленумі КПП: розконспірацію слід розглядати як провокацію. Недодивилися, прогавили».

Ця думка щодня сушила мозок, не йшла з голови, тривожила.

Через день — записка від Гриця: «Настрій чудовий. Тримаю з усіма зв'язок. Сергія відправили на 9 років у застінки луцької тюрми. Боюсь за нього. Не витягне. А як ти?»

Зв'язок з Гапончуком став постійним.

У камеру вскочили два поліцаї, скрутили за спину руки, одягли кайдани так, що залізо в'їлося в тіло, і, тримаючи за ланцюжок, повели на слідство.

У кімнаті сиділо чоловік десять. Серед них я зразу ж пізнав старанно поголеного, напрасованого, з краваткою, Іларіона Ему. Серце забилося часто, стиснув кулаки та вчасно наказав собі: мушу не подавати виду, що його знаю. І зразу ж відвів погляд. Було тут і кілька панянок, котрі з цікавістю стежили за мною.

Високий, червонолиций поліцай, накрутивши собі на руку ланцюжок, міцно тримав мене.

Суддя Карусевич, розплившись у посмішці, голосно запитав:

— Як почуваете себе, друже? Ви, певне, і не підозрівали, що влаштуємо вам такий сюрприз — побачення з вашим бойовим другом?

Підвівся Ема, вихилясом підійшов, театралью підняв руку:

— Здоров, Терешку! Не впізнаєш?.. Ех ти! Раджу порозумнішати, тоді будеш вільний і заживеш, як я.

Він за цей час схуд, та манери залишилися тими ж. Ось він старанно прилизав рудувату чуприну, солодко посміхнувся.

Я без розмаху з усієї сили вдарив його ногою в живіт; цілюся, щоб попасти вище, але червонолиций стежив за мною і в останню мить сіпнув за ланцюжок. Я мало не перекинувся.

Ема зігнувся, обхопив руками живіт і впав на підлогу. Панянки в один голос верескнули:

— О матко боска! Свента Маріє!

Решта панів звелися на ноги.

Карусевич наблизився до мене:

— За це суворо покараю! Як ведеш себе?! — і вже спокійно:— Ну то що, ви його знаєте?

— Кого? Отого мерзотника? Вперше бачу.

— Навіщо ж його вдарили?

— А як він сміє оббрівувати мене ще й пропонувати продатися ворогові?

У Еми вже зійшла з лица блідість, і він, не встаючи, знову почав:

— Дарма ти, Терешку, на мене розізлився, я хочу тобі добра. Нащо заператися? Пам'ятаєш, як ми разом з тобою ходили по селах інструктувати членів партії?

— Такого не було, це брехня! З твоєї розмови, мерзотнику, виходить, що ти був у партії, а коли це так, то ти нікчемний запроданець. Знай: рано чи пізно повиснеш на сухій гілляці.

Тоді Ема, можливо, й не надав значення моїм словам. І все ж він таки був засуджений і розстріляний як провокатор. Та це вже сталося згодом, влітку 1940 року, і ми були свідками на його суді в тому самому залі у Рівному, де колись судили нас, комуністів.

— Прошу пань вийти з салону,— відвернувся Карусевич,— а то цей більшовик і у вашій присутності може вжити брутальні слова.

Закривши носи хустинками, панянки поспіхом залишили кімнату.

— Похваляю геройство,— вужем закрутився довкола Карусевич.— Похваляю! Тут вирішується — бути йому на волі, жити в розкошах чи — шнурок. А він як хлопчисько!..

— Даремно стараєтесь. Краще вмерти чесною смертю, аніж жити підлим зрадником.

— Замовчи, виродку! Забрати його. Ми ще зустрінемося на церемонії езекуції.

Поліцай потягнув мене у коридор.

— Зустрінемося ще, пане суддя, і на барикадах!

У коридорі поліцай так калатнув мене палюгою по голові, що я опритомнів тільки під сходами у карцері.

Холодна вода на цементованій долівці пробирала до кісток. Надокучливо капало з стін. Гнітила знайома мені чорна стеля, мучили самотність і голод.

Біля коридору прогупали в'язні. Чую підбадьорюючі вигуки товаришів:

— Честь, Терешку! Привіт! Кріпись!

І було в тих словах стільки співчуття, що вливалися в мене нові сили.

Пізніше довідався, що вся комуна стежила, кого далі візьмуть на побачення з Емою. Першими побували там два комуністи з Луцького повіту, і їх запроторили в карцер. А як поведе себе наступний? Це питання хвилювало всіх.

Вікна другого поверху в'язниці виходили на подвір'я. Звідси було добре видно канцелярію. Прокіп Кульбенко першим помітив, як мене ввели до Карусевича, і тепер комуна, знаючи про все, віддавала честь перед карцером.

Відійшли ще сорок вісім годин життя.

Маленьке загразоване віконце сьомої камери виходить у двір. Те вікно — єдина моя розрада. Крізь нього іноді можу бачити деяких своїх товаришів, зрідка помічаю і брата Тихона, коли того з іншими в'язнями виводять на spacer або виганяють витріпувати матраци. Ті хвилини ставали для мене святковими. Довго не міг відірвати погляду від подвір'я.

Та найчастіше плац між стінами стояв порожнім, тоді я лягав на долівку і дивився у віконце. У цьому теж була своя заманливість. Я бачив шматочок неба. Зимою воно увесь час чорніло у свинцевих снігових хмарах, клубочилося, кидалося до ґрат завірюхою. А потім хмари починали прориватися, і за ними мій погляд вловлював голубизну. Щодень ця криниця розширювалася, аж поки не втопила у своїй бездонній глибині і загразований

квадратик. Крізь нього на небі я все частіше помічав птахів, спершу поодиноких, що несміливо кружляли над будинками, а пізніше вони стали з'являтися цілими зграями. І я знав, що тепер уже справжня весна.

Коли сутеніло, на оливковому квадратику розквітали зірки. Вони заглядали до мене в нору, і я шепотів до них словами великого Кобзаря:

— Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою...

Блискітки, здавалося, чули ці слова і загорялися яскравіше. І ми говорили. Про волю, про друзів, про любов...

Нудьгувала душа в самотині, квила одинокою чайкою. Великим щастям було б сидіти з товаришами: мав би кому вилити свої думи-надії. А то тільки стіни, ґрати та дикі викрики в'язничних ключарів.

— Дзень добри!

— Добрий день!

— Що то за екземпляр?— високий лисий чоловік окинув оком з ніг до голови, повернувся до начальника в'язниці Хмельовця.

— Большевик, пане інспекторе!

— Ви не мувіце по-польську?

— Говорю, але не хочу.

— Пану комуністу не подоба сен ензик?

— Як мова трудящих, польська мова мені подобається, але коли окупанти силоміць змушують нею говорити,— не буду.

В інспектора засіпалась брова.

— Яку просьбу маеш до мене?

— Прохань немає, а вимог багато. Мені не дають ніяких книг. Згідно в'язничного регуляміну, в'язням повинні давати книги для читання.

— Даць ему ксьонжкі!

— Адміністрація не дає мені ні прогулянки, ні побачень, забороняє писати листи, одержувати передачі від родичів. Тут надуживають правами, а цього не передбачено в регуляміні.

— Брехня, пане інспекторе! — стукнув підборами Хмельовець.

— Дзялаць згодне з регулямінем! — прорік інспектор і залишив камеру:

Через півгодини Дудек кинув на підлогу товсту кни-

гу, і від неї на всі боки густими темно-сірими клубками полетіла пилюка.

То була біблія — старий і новий завіт українською мовою.

Я відкрив книгу і схилився над письмом.

Не маючи жодної роботи, я цілими днями читав «святе» писання.

Одного разу Дудек, принісши порцію їжі, з іронією запитав:

— Як сен подоба ксьонжка?

— Дякую, пане Дудеку. Дуже цікава книжка, просто-таки свята книга. Скажіть, Дудеку, а ви вірите в бога? І чи читали ви цю книжку?

— Таке питаєте! — прийняв поважну позу Дудек. — І вірю, і читав! Особливо новий завіт... А чого так зацікавився?

— Бо не розумію вас, пане коридорний. Виходить, вірите в бога; а насправді з неповагою, грубо ставитесь до слова божого.

— Як це так? Що кажете? Хто нехтує словом божим?

— Ви, пане Дудек. Згадайте, як ви кинули, мов старий черевик, цю біблію на підлогу. А це ж, кажете, свята писання. Та ви знаєте, що за такі вчинки винні переслідуються конституцією третього травня?! Якби я про це сказав начальству!..

Дудек змовчав і зашморгав носом. Видно, злякався, що за неповагу до всевишнього може втратити роботу, а він так вибивався на коридорного! Дудек опустив руки, стояв мовчки — він нагадував мені дітлаха, який зробив збитки і його спіймали. Правда, хвилями в його очах я читав бажання: «Ех, пробрати б зараз добряче цього клятого комуніста!..»

— Але я нічого нікому не скажу. Хоч і робити так більше не треба...

Коридором хтось ішов. Дудек похапцем закрив двері і взявся рапортувати пшодовнику Томашевському.

Увечері Дудек приніс трохи більшу порцію супу і обіцяючи посміхнувся.

З того дня він став коректнішим у поведженні зі мною.

У камеру вштовхнули невисокого, худорлявого чоловіка.

— Будете жити вдвох! — кинув з порога Томашевський, приховуючи у куточках очей хитрий усміх, і замкнув двері.

Худий стояв з клунком у руках, трохи розгублений, ніби сам не свій.

— Новачок? — запитав я.

— Де там. Дідько їх знає, кому це заманулося перевести мене в цю дірку!

Підійшов до матраца і поклав на нього пакунок: то були книги.

Більше не хотів розмовляти. Ліг, встромив носа в «Газету польську», щось мугикав під ніс, підкреслював рядки.

— Може, познайомимось?.

Підвів голову.

— Що ж, якщо так хочеш, то можна. Олександр Бусел,— вимовив дещо гордовито.

Почувши мою відповідь, запитав:

— Що-що, ти відбуваєш за комунізм? На тобі, не вистачало ще мені отакого сусідства!.. Звідки сам? З Гощанщини, з села? Хм... Ну й везе мені.— Недбало відвернувся і знову вп'явся очима в газетку.

«Дивний тип,— думав я.— Зачекай-но. Бусел... Знайоме прізвище».

— Скажи, це не твій брат Яків сидів тут у 1935-му?

— Мій.

Я пригадав, що три роки тому у Рівному відбував арешт разом з Яковом Буслом. То був український націоналіст, фанатик із звірячою вдачею. Тоді ми дізналися, що в нього є брат, він на волі.

Бусли були з містечка Клевань. Батьки їх, заможні селяни, поставили собі за мету вивчити синів. Яків і Олександр поступили у Львівську політехніку. Там у той час процвітав націоналізм, і Бусли швидко втягнулися у націоналістичний рух. Коли вони потім повернулися у Клевань, то розповсюджували жовто-блакитну заразу на Волині. Обидва, по суті, стали піонерами ОУН на Ровенщині. «Так ось кого мені підсадив Томашевський! Він, звісно, хоче, щоб ми один одному вчепилися в горлянку. Хитрий пес!»

З'явилася у мене думка: «Цікаво, чи й цей такий же, як його брат Яків?..»

Під дверима безперестанку щось шаруділо. Бусел

відірвався від газети, наставив вуха. Він підвівся і, ніби прогулюючись по камері, пробрався до порога, прислухався, сплюнув:

— Тьху! До вовчка припали. Що це, цирк?..

Він, здається, теж здогадувався, що з нами вирішили зіграти комедію.

Увечері, правда, він взявся теоретично наставляти мене.

— А ви, дивлюсь, такий собі сільський філософ!.. Ніяк не можу зрозуміти, як ви, українець, можете боротися за чужий нашому народові комунізм. Це просто зрада,— розпочав Бусел.— Вигадали якусь класову боротьбу, диктатуру пролетаріату, точніше — голоти, і не-свідомих людей заставляють боротися за чужі інтереси. Невже вам не відомо, що український народ однорідний і не має класів, що нам, українцям, слід боротися за своє, за соборну і незалежну Україну, що наші вороги — це москалі, ляхи і жиди. Ганьба, ганьба, пане Новак. Всі свідомі українці об'єднуються навколо своїх партій — ОУН, УНДО, УСРП, а ви щоразу піддаєте себе риску, тратите молоде життя за ніщо, за те, що вороже нашій батьківщині.

— Отже, виходить, пане Бусел, я зрадник свого народу, несвідомий, борюсь за чужу справу?

— Точнісінько так,— живо підтвердив Бусел.

— Так ось, коли хочете знати, зрадником українського народу є якраз ви і всі ваші ОУН, УНДО, УСРП, ВУО. Всі ви продавали Україну різним чужоземцям. Колись — шведському королю Карлу, потім — австрійським цісарям, тепер продаєтесь польським панам, а в останній час — навіть Гітлеру. Ви, українські націоналісти, ніколи не орієнтувались на підтримку свого народу, а лише на чужинців. Тому ви і вам подібні є справжніми зрадниками.

— А за що ж, по-вашому, нас, оунівців, саджають поляки у в'язниці, якщо ми з ними заодно?—вороже кинув Бусел.

— Вас саджають лише за те, що ви проводите терористичні акти, при допомозі яких думаєте вирвати у польської буржуазії для себе більше прав для експлуатації трудящих Західної України. В усьому іншому вони з вами єдині. Ваш Петлюра запродався пану Пілсудському і воював разом з ним проти українського народу. Тепер

ви —партнери польських панів на чолі з Гітлером в хрестовому поході проти Радянського Союзу. Ви говорите, що український народ однорідний, що в нас немає ворожих класів, висуваєте теорію про небуржуазність української нації. Все це брехня. Я з десяти років пас худобу за харчі у куркуля, а ви у своєму господарстві мали наймитів. А що вже говорити за такого великого землевласника, як митрополит Шептицький, пане Бусел?! Ні, українському робітникові й бідному селянинові не по дорозі з українською буржуазією і сільськими багатіями, визискувачами. Трударям не легше від того, який визискувач п'є з нього кров, — український чи польський.

Ми, комуністи, ставимо за мету об'єднати всіх трудящих і повести на смертельний бій з усякими визискувачами і гнобителями, при допомозі революції взяти владу в свої руки, встановити над поваленими панівними класами диктатуру пролетаріату, створити новий соціалістичний суспільний лад, назавжди знищити соціальну несправедливість і всякий національний гніт. За це ми боремось разом з трудящими всіх націй, які, по суті, — наші брати. І коли таку перемогу здобудемо, західноукраїнські землі об'єднуються з Радянською Україною. Ось чому і ви, і буржуазія всіх мастей боїтеся комуністів, як смерті.

Давайте, пане Бусел, будемо відвертими. Купка ваших лицарів з ОУН не має підтримки у трудящих на Волині. Вас, мабуть, не більше двох десятків. Народ добре запам'ятав шомполи та розправи Петлюри і знає про те, що ваш вождь Коновалець переселився тепер до Берліна. Він запродався Гітлерові, щоб зручніше було керувати такими, як ви, щоб за фашистські гроші убивати прогресивних діячів і готувати дорогу фашистам на Радянський Союз. Не підтримують трудящі Волині і ваших легальних організацій — УНДО і ВУО. Дарма їх заправили Цілевич, Мудрий, Петя Певний та інші підлизуються до польських фашистів і набиваються в партнери в поході на Радянський Союз. А недавно політику УНДО благословив сам митрополит Шептицький. Не підтримують трудящі Західної України і партій, що маскуються під соціалістичні, зокрема таких, як УСДП і УСРП. Вожаки цих організацій Старосольський і Макуха зі шкіри лізуть, щоб соціалістичною фразеологією затягнути трудящих в свої сіті, але успіху не добилися...

— Не розмовляти! — почувся з-за дверей грізний окрик дозорця Дудека.— Після дев'ятої розмови забронені! — Він ще раз подивився у вовчок, щоб переко-
нати, чи не вчепилися за горлянки комуніст з націона-
лістом. Та Бусел був не з хоробрих. В ту ж мить накрив-
ся ковдрою і пробуркотів:

— Поговоримо завтра.

Тюремна адміністрація кинула в мою камеру націоналіста з провокаційною метою. Якраз у той час хтось вбив «вождя» ОУН Євгена Коновальця. Хмельовець і його приспівники поширили чутку, що це зробили комуністи. Тюремщики сподівалися на бажаний резуль-
тат від цієї провокації. Вони вирішили, що з ув'язнени-
ми комуністами розправляться чужими руками.

В одній з камер націоналісти, яких там була біль-
шість, напали на комуністів, заходилися бити їх козла-
ми. Чулися вигуки, гамір і з інших камер.

Бусел ходив стривожений і насуплений. Потім сів поруч мене, вимовив, похнюпившись:

— Дурні!.. Хіба так воюють? Я, Терешку, признаюся тобі, не сильний чоловік. Тому, мабуть, і заламався на допиті. Але, їй-богу, це якесь дикунство, варварство! Ну, я проти такої сили. Я за чесну боротьбу ідеологій, а не за міць кулаків.

Оглянувся, нахилився і зашепотів:

— Адміністрація хитра. Тільки тихо!.. Хочуть, щоб ми один одному голови поскручували тут, за клятими мурами...

Після вечірньої переклички Бусел сів на матрац і взявся писати записку до своїх в'язничних побратимів. Він наставляв їх, просив не піддаватися провокації. В іншому кутку лист до своїх товаришів складав я. Коли все майже закінчили, в дверях поквапом скреготнув замок, і в камеру вскочило п'ятеро дозорців. Я кинув у рот папірець, похапцем зжував його і проковтнув.

Бусла вони схопили за руки, повалили на землю і по хвилі радісно заскавуліли.

Ранком нас обох у коридор вивів розлючений Томашевський. Уривчасто, ніби колячи дрова, сказав, що Бусла і мене викликає пан Хмельовець. Мусимо захо-
дити поодиноці і польською мовою рапортувати: «Я, під-
слідчий в'язень такий-то, стаю до рапорту карного». Му-
штравав довго, врешті повів до канцелярії.

— Входи! — скомандував мені.

Я ступив у кабінет.

— Добрий день.

Хмельовець скочив з крісла, випхнув мене у коридор, гукнув Томашевському:

— Учиць бидляка рапорту!

Повторна муштра видалася ще важчою.

Знову відкрив важкі двері, увійшов і українською мовою доповів про себе. Хмельовець замахнувся, хотів вдарити, але стримав себе і звернувся з грубою лайкою:

— Як ти, бидло, смієш говорити до мене своєю хлопською мовою?

— А хто тобі, кате, дав право насильно заставляти мене говорити мовою окупанта?— відповів я.

Хмельовець зблід, а потім з усієї сили, на кожному слові притупуючи ногою, видавив:

— Сорок вісім годин карцеру! Двадцять один день посту! Позбавити усіх пільг!..

Він тупнув ще раз, але регулямін більше не передбачав кар.

Коли я вийшов, у коридорі стояв блідий Бусел. Він усе чув. Мені закралася в голову думка, що й Бусел теж поведе себе подібно. Але через мить з кабінету донісся його чіткий, мовлений по-польському рапорт.

Біля дверей посміхнувся стражник.

«Падлюка Бусел!..»

У камері Бусел увесь час сидів, опустивши голову, і мовчав.

— Ну, як же покарав вас Хмельовець? — посміхаючись, запитав я.

— Заборонив місяць писати листи.

— І як вам, пане Бусел, такій освіченій людині, не соромно поводитись по-рабськи? Ви ж кажете, що Україна для вас понад усе, а перед поганцем-окупантом щебетали по-їхньому. То хто ж з нас більше шанує українську мову? Ви ж націоналіст, а я інтернаціоналіст. Ганьба.

Бусел не вимовив ні слова.

Прийшов стражник і забрав мене в карцер. Коли ж я повернувся, то застав у камері Бусла схудлого, пригніченого. Не хотілося мені повертатися до перерваної розмови. Та він почав її сам:

— Кепсько мені. Знаєш, переживаю. Таким сенти-

ментальним, видно, не можна бути. Бракує мені такої відваги, як у тебе. А я, дурень, все хочу, аби була злагода.

— Годі. Єдине, що тебе частково реабілітує,— щира самокритичність.

Він ще довго говорив. Згадував брата Якова, який тепер сидить у луцькій тюрмі. От з того борець, а він...

Томашевський зрозумів, що з його експерименту мало користі. Бусла перевели в іншу камеру.

Наближався Першотравень, і комуна готувалася провести по камерах урочисті засідання. У цей день політв'язні мали бути святково вбрані, поголені, а головне — готові до спільних дій.

Не дримала й адміністрація — вона знала, що у в'язниці є понад двісті п'ятдесят комуністів і вони можуть щось затіяти. Напередодні святкового дня дозорці з особливою старанністю обнищпорили камери, позабирали весь одяг, що мав червоний колір, папір; у коридорах було виставлено посилену варту, на баштах тюрми появилися кулемети.

Після вечірньої перевірки я ще довго не спав. Почистив туфлі, полатав одержу. Вранці відірвав від сорочки довгу стрічку і, проколовши палець голкою, кров'ю зафарбував матерію.

Біла стрічка стала швидко темно-червоною. Я міцно пришив її до піджака на грудях. Тепер проходжався по камері.

У коридорі крикнули: «Апель!» Через хвилину на порозі стали Томашевський і Дудек, а до камери поспіхом увійшов, щоб зробити ранковий огляд, «аспірант» — як з презирством називали його в'язні — пшодовник Станкевич. Він угледів на грудях червоний бант і зупинився як укопаний. Зиркнув на Томашевського та Дудека, запитав:

— Що то єст?

Ті переглянулися. Вони спершу подумали, що Станкевич їм докоряє: мовляв, як же це ви робили ревізію? Не второпали, що стрічка особлива.

«Аспірант» підійшов впритул, крикнув:

— Здйонць!

Зауваживши, що його команда не діє, вхопив стрічку, шарпнув.

Бант висів. Він не піддавався.

Станкевич відчув мокроту, відскочив, глянув на пальці — вони були в крові. «Аспірант» гидливо скривився і почав витирати хустинкою руку.

— Стражники, здійонць то!

Двое метнулися в камеру і зупинилися, вгледівши позу власника банта.

Тоді Томашевський артистично цокнув пальцями, пройшов вперед, дістав кишеньковий ніж, розкрив його і, делікатно відрізавши бант, викинув його в коридор.

— Позбавити побачень! — кинув Станкевич.

Ті посміхнулися: вони знали, що в'язень з камери № 7 вже давно покараний безтерміново і його можна «нагороджувати» лише карцером і голодом.

Станкевич уже хотів виходити, але зупинився. Він поцікавився, звідки я взяв фарбу. Я показав йому палець:

— Це не фарба, а кров.

Його брови скочили вгору:

— То правда, пане Томашевський?

— Так ест, — спокійно кинув пшодовник.

— Фанатик-комуніст, пся кров! — гримнув дверима камери Станкевич.

Я з усміхом дивився йому вслід — в цей час з усіх камер дружно зазвучала урочиста мелодія «Червоного прапора».

Розділ XX

Суд

Комуна чекала суду.

Передавалися «коні», вистукувала морзянка, на прогулянці підкидалися записки — арештовані готувалися до серйозного іспиту. Кожен розумів, що не в один захід вирішать долю всіх ув'язнених. Адже під слідством вісімдесят один чоловік, зібрати їх разом в зал побоятся. І справді, скоро стало відомо, що насамперед судитимуть групу комсомольців, потім модрівців і, нарешті, — керівне ядро КПЗУ Ровенського повіту.

Наймали адвокатів, вели бесіди з тими, хто мав сісти на лаву підсудних. Кожен повинен знати, як поводитися на процесі, що говорити.

Непокоїли комуна Олексій Мельничук і Йосип Кульбенко. З вісімдесяти одного лише цих двоє не витримали тортур, заломилися, призналися в приналежності до партії і комсомолу, виказали деяких товаришів. Мусили повернути їх у стрій. Тепер треба було домогтися, щоб зокрема Мельничук на суді все заперечив слідчому судді. Думка про те, як це зробити, тривожила всіх.

Телеграфував морзянкою Гапончук, камера якого розташована по сусідству з Мельничуковою.

Через кілька днів сигнал: Мельничук буде триматися гідно.

Йосипом Кульбенком зайнялося керівництво комуни. Обізнані в судових справах Роман Петренюк та Іван Тацій допомогли скласти лист до Карусевича, в якому Йосип говорив: те, що вирвали з нього, не відповідає дійсності, бо його катували, змушували зводити наклеп на себе і товаришів.

Комуна знала: на цьому не можна ставити крапку. Головне — і Мельничук, і Кульбенко повинні триматися на суді так, як усі. І робота продовжувалася. З Петренюком і Тацієм я радив усім товаришам: не брати актив обвинувачення польською мовою, вимагати їх на українській. На процесі треба зробити демонстрацію, наприкінці заспівати «Інтернаціонал». Підготувати свідків.

А тим часом вдарив перший грім: на суд повели комсомольців.

...Двадцять їх сіло на лаву. Двадцять молодих, які ще не пізнали любові, щастя, волі. Попереду — Пташка, Оля Солімчук. Передчасно змужніла, вкрай виснажена, але весела, всміхнена. А за нею — Ганя Цупрук, Марія Рисюк, Михайло Костюрець, Іван Лащук, Олекса Винничук, Ганя Лайко, Ганя Япчук. І сестра Марія з ними.

— Чого ви просите, Солімчук? — запитав польською мовою суддя.

— Я нічого не прошу, я вимагаю свободи народові, волі, права говорити рідною мовою!..

— Ми за це вас не питаємо. Ми судимо вас!

Судді сподівалися, що насміються над вісімнадцятилітніми, побачать, як ті впадуть на коліна.

— А чи ви маєте право нас судити? На нашу землю ви прийшли непрошеними.

— Позбавляю слова!

— Олекса Винничук, чого ви просите в суду?

— Нічого. Я вимагаю...

— Годі. Позбавляю слова!

І так всі двадцять.

І Кульбенко Йосип теж.

Читали довгий вирок: Олі Солімчук — дев'ять років, Олексі Винничуку — сім, Марії — сім... Не помилювали жодного з двадцяти. І в кінці: відправити для відбування покарання у в'язницях Фордон, Равич.

Це значить — в глиб країни, у в'язниці спеціального призначення, туди, звідки здоровим додому не повертався ніхто...

...Через півмісяця — морзянка:

«Судили модрівців. Всі трималися дуже добре... Вділили кожному по п'ятці — вісімці. Твоєму братові Тихону дали п'ять років. Готуйся! Тепер — наша черга. Сам знаєш, нам так не минеться. Комуна!..»

...Прислали повідомлення про день суду і акт обвинувачення. Читав мовчазні судові пункти: «...член ОК КПЗУ, напад на арешт, виступ проти Речі Посполитої, перехід кордону...» і думав: «Ось скоро й вирішиться твоя доля. Невже смерть? Невже це кінець? Так хочеться жити, дочекатися того часу, коли настане воля. Ні, не віриться, що ось через тиждень поведуть мене на суд, на суд неправий, а там ждатиме мене шибениця. Якщо так, то знайте, панове судді: моєї слабодухості не побачите, ви почувете всю правду, ви побачите себе у дзеркалі! Знімете голову?.. Піду на смерть з честю. Зі співом «Інтернаціонала».

Ночами не спав — кожне слово виступу має відкластися в пам'яті. Хотілося порадитися з друзями, передати записку, вистукати морзянкою.

Але наглядачі, ніби відчуваючи мої бажання, не відступали від вовчка.

Настав той чорний, пам'ятний лютневий день 1938 року.

Скаженіла хуртовина, колючий холод пробирався крізь блаженський одяг, голками шпигав тіло.

На в'язничному подвір'ї лаштували колону підсудних.

Вловлюю співчуваючі погляди товаришів, чую поміж них коротке, мовлене пошепки, з тривогою:

— Невже смерть? Невже?..

Знаю: це вони про мене. Переживають...

Ех, хлопці, хлопці! Вище голову, посміхніться! Хіба в нашому, хай не довгому житті мало було хвилин, коли смерть чатувала з ножом чи пістолетом, щомиті могла завдати удар. Було, і не раз. Винесли? А тепер хіба ми слабші?..

— Вперед! — гримнув наказ.

Вивели за браму. Несамовитий вітер рвав усе з-під ніг, сліпив очі, не давав змоги добре розгледіти людей, котрі віддалік дивилися на нас (серед них я помітив і рідних).

Вісімнадцять закутих у кайдани в'язнів поліція оточила щільним кільцем і жене до суду. Попереду, позаду і по боках, мов ті шакали, назирці йдуть за нами тайняки. Видно, як у кишнях вони тримають напоготові пістолети.

Мене ведуть окремо — попереду. Руки зв'язані за спиною.

Самітньо стоять обіруч будинки, мовчазні, вичікуючі. Вулиця безлюдна. Чи прощатися мені назавжди з цим містом, до якого колись прийшов босоніж, втікши від куркуля, з цими вулицями, де з Станіславом Вронським вперше вийшов на першотравневий мітинг? А може, ще я повернуся сюди в години прийдешньої лютої борні?.. Як мені не хочеться розлучатися з вами!..

Зал окружного суду довгий і глухий, мов домовина. Зал, де судили Гриця, Олю, Тихона. Скільки звинувачувальних актів чули ці стіни, скільки піни зростили тут прокурорські вуста!..

Вісімнадцятеро в кайданах сидять на лавах підсудних. Я — знову окремо, ближче до столу суду. По боках поставили двох поліцаїв: аби нічого не передав своїм. Чую, як хтось з товаришів пошепки промовив: «Тримайся!» І я відповідаю бадьорим поглядом.

Дуплавим деревом скрипить голос судді — зачитують акт обвинувачення. Я тим часом оглядаю зал суду. Він майже порожній. Суд закритий. Лише в кінці збилася до купи невеличка групка. Селяни. Витерті шапки, вицвілі хустини. Бідні, обдерті, втомлені. Серед них, врешті, впізнав схудлого сивого батька, а поруч

нього—мати, засмучена, згорблена. Вона тримає біля очей білу хустинку. Рідні мої! Скільки ви натерпілися за ці роки, скільки лиха пізнали. Ростили дітей— чекали щастя, допомоги, радості на старість, а що ж маєте? Засудили дочку, старшого сина. Тепер черга ще за одним, а йому, може, не обійдеться в'язницею... Горе вам. Чим же я відплачу за все, що перенесли ви на віку?..

Суддя оголосив суд відкритим і, викликавши першим мене, почав читати установчі дані. Я відповідав українською мовою. Він запитав, чи підсудний знає польську мову.

— Знаю, але говорити нею не хочу.

Суддя блимнув почервонілими яблуками очей.

— Якої віри? — читав далі.

— Безконфесійний.

Невдоволено зашурхотіли чорні балахони, вороже вдивлялися в мене судді і прокурор.

— Мельничук! — викликали Олексія.

Відповідав українською мовою, заявив: безбожник. Всі вісімнадцять повелися так само.

За столом, нахилиючись один до одного, «слуги закону» стали заповзяти перешіптуватися.

— Підсудний Новак, признаєте себе винним у тому, в чому вас звинувачують?

— Ні. Все, що ви говорите,— вигадка.

— Мельничук Олексій, а ви?

— Ні.

— Як вас зрозуміти? Раніше ви говорили інше.

— Мусив говорити. Мене страшно катували, змушували підписувати сфабриковані поліцією протоколи.

— Диви, яке невинне ягнятко стало! — кинув хтось із-за столу.

— Ввести свідка!

Ема прорипав новими чобітьми до столу. Прийняв присягу. Він поповнів, запустив баки і куці, білі, наче в молоці, вусики.

— Я хочу тут бути не стільки свідком, як вашим другом,— закопирив він губу, а потім умиростворююче простягнув руку вперед, до підсудних: — Зізнайтеся суду про все, це полегшить вашу долю. Будьте благородними!.. От ти, Мельничук. Ще молодий, все життя у тебе попереду, а чого ж ти впираєшся? Думаєш, краще робиш?.. Для чого когось обманювати? Ти ж добре пам'я-

таеш, як на пленумі райкому ми обирали тебе секретарем. Пригадуеш, я ще хотів врятувати тебе від лиха, добра бажав. А ти тепер: «Ні, ні».

Ема попросив води, йому налили склянку, він пив, і скло дрібно, голосно цокотіло об його зуби. Потім короткими, як обрубки, пальцями попустив на шиї краватку. Він розповідав суду про всі «злочини» підсудних. Старався як міг.

Ввели другого свідка: Кат ровенської дефензиви Тадеуш Рубанович не церемонився у своїх наклепах на ув'язнених.

Більше свідків не було. Решта звинувачень складалася з так званих конфіденціальних джерел.

— Підсудний Мельничук, що ви тепер скажете? Визнаєте себе винним? Ну, відповідайте!

На лавах подалися вперед, затамували подих.

— Ні, не визнаю.

— Ви вже й не зважаєте на свідків!? Та знаєте, що вас чекає за таке?..

— Свідки говорили неправду. Вони підкуплені...

...Третій день тягнеться суд.

— Чи визнаєте себе винним, підсудний Новак?

— Ні. Винним себе не почуваю. Єдина правда є в тому, що мої політичні переконання справді протилежні поглядам пануючих класів Речі Посполитої.

— Вам слова ніхто не давав! Що ви просите в суду?

— Ви не даєте змоги підсудним виправдуватися.

— Виправданням є ваше прохання.

— У такому випадку, ми будемо мовчати, і ніхто не відповідатиме на ваші питання.

Викликали всіх підряд, але всі мовчали.

За столом довго перешіптувалися. Згодом суддя недбало кинув:

— Слово надається підсудному Новаку. Тільки з умовою: не проводити ніякої пропаганди.

— Я ще раз заявляю, що винним себе не почуваю. Так, мої політичні переконання суперечать політичним поглядам пануючих класів Речі Посполитої. Як син бідного селянина, якому закритий шлях до справжнього життя, до культури, я не можу погодитися з тим, що робиться на нашій землі. Не можу згодитися, щоб мені заборонили розмовляти рідною мовою, щоб мене окатоличували, називали бидлом, безжалісно визискували, не

давали навіть елементарних політичних прав, вважали нас лише за скотину, котра має одне право — без протесту працювати на панів.

— Попереджаю, — завищав голос судді. — Говоріть тільки те, що стосується вашої оборони.

— Я про це лише і говорю. Якби Польща була дійсно демократичною країною, такою, як деякі інші, вже не говорячи про Радянський Союз, а хоча б як буржуазна Чехословаччина, Франція, де політичні партії діють легально, то такий процес не мав би місця. Чому там не судять людей за переконання? А тут це вважається нормальним явищем, і все тому, що уряд Посполитої йде ступня в ступню за фашистською Німеччиною. Він боїться свого народу і може утриматися при владі лише за допомогою багнета, насильства, в'язниці.

— Підсудний Новак, я востаннє попереджаю! — звівся суддя.

У залі було тихо-тихо. Здавалося, можна почути, як летить муха. З останніх рядів до мене доносився негослосний плач моєї матері.

— Але нехай пани знають, що політичні переконання людей, яким воля свого класу, свого народу дорожча від життя, не можуть бути знищені будь-якими репресіями, катуваннями, вони мов отой цвях, по якому чим більше б'ють, тим він глибше влазить у дерево. За якими доказами ви нас судите? Тут не було жодного свідка з народу. Хіба ж можна судити людей за свідченнями начальника дефензиви і якогось провокатора Еми, котрі за гроші продадуть навіть свого рідного батька!? Які у суддів є ще докази? Конфіденціальні? Але ж і судді живуть на панські гроші. Ви просто арештували сотні невинних людей, кинули їх у в'язниці, і самі змушуєте їх усвідомлювати, що таке комунізм. Вони після всіх міркувань приходять до висновку, що ця ідеологія, яка так не подобається панам, є справді єдино правильною ідеологією трудящих. Нам часто доводиться чути слова «Річ Посполита», «конституція 3-го травня», «демократія». Слова красиві, а яка їх суть? Сучасна Річ Посполита — в'язниця для народів, конституція — то карний кодекс для робітників і селян, а демократія — вона лише для капіталістів і поміщиків, на охороні яких стоять військо, поліція, суди, прокуратура, в'язниці і концтабори. Уряд, що складається з найреакційніших сил краї-

ни, так званого «обоза з'єднання народового»,— це конгломерат фашистів різних мастей, що здійснює найбільш нелюдську диктатуру над народом. Ви боїтесь Радянського Союзу, комунізму, але він переможе і в Польщі!

— Я позбавляю вас слова! Сядьте! — вигукнув суддя.

Прокурор з гнівом глянув на суддів. Той погляд говорив: «Для чого попустили цьому бидлу? Бачите, як розп'ятався!..»

Виступали адвокати. Їх суд призначив сам, і єдине, що вони самі могли сказати для нас добре, це те, що підсудні молоді, заблудилися у житті, тому кару треба пом'якшити.

— Вас огидно слухати! — гукнув я з місця. — Ви хоч і адвокати, але апологети свого класу. Я відмовляюся від такої оборони!

— Я теж!

— Я, я...

Підводилися всі підсудні.

Але адвокати пробували «захистити» нас далі.

Після перерви слово взяв прокурор. Він доводив, що ми дуже страшні злочинці, небезпечні для держави, вимагав усіх покарати якнайсуворіше.

Поліцаї були захоплені красномовством прокурора і не помітили, як я шепнув підсудним:

Після вироку співаємо «Інтернаціонал», я почну.

— Добре! — загорялися вогники в очах.

Перед винесенням вироку суддя запитав:

— Що ви просите, підсудний Новак?

— Суд не може виносити об'єктивного вироку, бо залежить від своїх господарів — панів. Я нічого не прошу, а вимагаю визнати мою невинність.

— Мельничук!

— У фашистського суду нічого не прошу.

— Суд накладе на вас кару за образу, Мельничук!

— Нехай.

Всі вісімнадцять нічого не просили.

Суд пішов на нараду, в'язнів на цей час погнали у тюрму. Мельничука кинули в карцер, а мене — в ізолятор.

...Четвертий день не прояснювалось небо, не вщухала завірюха. Зранку нас запровадили до сірого кам'яного будинку.

У залі — ні людини. Нікого з рідних цього разу не пропустили сюди. І подвір'я було порожнє. «Бояться. Відчувають, що може статися».

У залі вилаштували всіх в колону по двоє, скували руки. Мене поставили біля самих дверей. Три поліцаї стовбичили обіч, четвертий тримав за ланцюжок ззаду. «Кепсько! Зможуть зразу ж виштовхнути в коридор», — підказала думка.

На сцені зачорніли балахони.

Калатнув дзвоник.

— Суд визнав усіх винними, — скавулів голос судді. — Новаку Терентію, сину Федора, присудив...

«Невже смертна кара?» — питав сам себе. Подалася вперед колона.

— За приналежність до КПЗУ, як члену окружного комітету — п'ятнадцять років, за збройний напад на арешт — тринадцять років, за перехід кордону — шість місяців. Крім того, на все життя позбавити всіх прав.

— Мельничуку Олексію...

Помітив посмішки у друзів на обличчях: радіють, що минулося в'язницею. І в мене трепетно забилося серце. Значить, житиму!

Вже настроювався на мелодію «Інтернаціонала», та коли суддя перейшов до Мельничука, поліцаї штовхнули мене в коридор. Встиг крикнути:

— Хай живе пролетарська революція!

Чотири поліцаї одночасно гепнули гумовими палицями по голові. В очах спалахнули зірки.

Опритомнів у карцері. Довідався пізніше, що, незважаючи на всі заходи поліції, підсудні після зачитання вироку «Інтернаціонал» таки співали.

Розділ XXI

ЛЮБЛІНСЬКИЙ ЗАМОК

Морозний сніговий ранок ледь розмружував очі, коли від в'язниці до вокзалу вулицями Рівного гнали у кайданах в'язнів. Двадцять чотири їх, прив'язані один до одного ланцюгами, марширували в супроводі загону поліції.

— Швидше! Швидше! — будили ранкову тишу грубі викрики.

На вулицях уже зрідка траплялися в засмальцьованому вбранні робітники, але їх відганяли вбік таємні агенти, одягнені в цивільне: хотіли, щоб менше бачили цю жалюгідну процесію.

На вокзалі нас чекав потяг. В'язнів посадили в окремий вагон і зразу ж позамикали всі вікна і двері.

Поїзд рушив.

— Куди нас везуть? — торкнув мене ліктем Микита Власюк.

— Хіба ж я знаю?..

— Мовчати! — grimнув над головою поліцай.

Поїзд мчав на захід, та ніхто не знав, куди саме лежить дорога.

З двадцяти чотирьох попутників лише трое знайомі мені: Микита Власюк, Карпо Білоус та Роман Петренюк, а решта — з інших процесів. «Чому відібрали саме цих? — не відступала думка. — Певне, везуть в особливу тюрму... Адже в усіх — тривалі строки ув'язнення...»

За вікнами пропливали назви станцій: Луцьк, Брест.. Закрадався здогад: чи ж не в Люблін?

Вночі, коли потяг, кілька разів натруджено чахнувши, зупинився, нам голосно скомандували:

— Сходи. Швидше!

Гнали вузькими безлюдними вуличками Любліна, мовчки штовхали в спину. Лише глухий брязкіт кайданів луною відбивався від чорних стін будинків. Круглою баштою попереду забовванів високий замок, і голова колони вперлась у залізну браму. Старший команди поліцаїв комусь доповів про прибуття групи, передав папери.

Заскреготіла брама — ввели у двір. В основі башти випуклим оком чорнів округлий вхід. Провели туди, вдруге перерахували всіх.

Хтось голосно, по складах прочитав великі літери на дверях:

— Ква-ран-тана*... Чуєте, квантанана!..

Це було кругле, просторе, але без вікон, підвальне приміщення з кам'яною долівкою.

* Карантин (польськ.).

— Хе, справжній склеп, нічого не скажеш! — сплеснув руками літній в'язень з борідкою.

Довго розглядати помешкання не довелося — вимкнули світло, стало темно, як у могилі. Навпомацки розстелили солом'яні підстилки і лягли відпочивати.

— Нівроку, королева Ядвіга потурбувалася за нас. Маємо хату, — пожартував хтось простудженим голо-сом. — Такі стіни, що можемо спати спокійно. Не вкрадуть.

Вранці стражник прочинив двері, крикнув з порога: — Струнко! Начальник в'язниці!

І до склепа увійшов літній, вгодований пан. Він сказав, що головне у люблінській тюрмі — дисципліна, і якщо ми будемо виконувати всі вимоги, нас перемістять в іншу камеру. Начальнику сперло дихання, і він ви-йшов.

Почалося в'язничне життя — на добу давали по фунту чорного хліба, дві миски баланди, півлітра ячмінної кави. Водили у подвір'я «на spacer». Вузька бетонована доріжка виляса по колу. По ній один за одним з закладеними за спину руками двадцять хвилин ходили в'язні.

Минув місяць, а нас все тримали в ізоляції — не давали книг, забороняли писати листи, ніхто не одержував передач. Нудьгували завзяті курці, люди слабли від недоїдання.

Якось, коли в склепі знову вимкнули світло, ми сиділи поруч з Петренюком. Почали розмову. Петренюк Роман, секретар Волинсько-Холмського обводу КПЗУ, був засуджений на п'ятнадцять років. Високий, з чималою чорнявою бородою, яку відпустив у тюрмі, Петренюк нагадував геолога-відкривача. До нього тягнулися в'язні, і він міг їм дати пораду: Роман закінчив п'ять чи шість класів гімназії.

Зараз він обхопив рукою бороду, слухав.

— Доки будемо терпіти, Романе? Бачиш, вони відмовчуються на наші вимоги дозволити писати листи, — говорив я Петренюку.

— У мене є думка, хлопці. Оголосимо голодовку! І взагалі, пора встановити зв'язок з іншими камерами. Тут, я думаю, є комуна.

— Правильно, напишемо записку, під час прогулянки її можна підкинути. Нехай в камерах знають про наш

намір. Може, і в місто передадуть сигнал,— підсунувся ближче Микита Власюк.

Рано, після «апеля», склали записку-грипе, на прогулянці кинули її в хлібній м'якоті біля бетонованої доріжки. А в обід у карантин увійшов начальник в'язниці, запитав, які маємо претензії до адміністрації. З його слів догадалися: записка потрапила до рук стражників. Та Петренюк, я і Власюк, однак, виклали вимоги. Слухав, не перебиваючи і похльостуючи себе по халявах шпіцрутеном.

— Добре, вас переселять у башту. Також зможете написати додому листи.

Вийшов. А через п'ять хвилин з гуркотом відчинилися двері, увійшло п'ять стражників.

— Петренюк, Новак, Власюк! — зачитали список.

Кинули у карцер. Він був глибоко під землею. Стояли, не рухалися з місця. Мліли ноги.

Другого дня Микита Власюк, міцний, молодший від нас, забухикав, голова горіла в жару. Стражники забрали його у в'язничний шпиталь.

Після сорока восьми годин перебування у карцері Петренюка і мене попровадили східцями на вежу. Вдовж товстезних стін і маленьких віконць з подвійними грубими ґратами сходи крутим гвинтом вели угору. Міцні металеві двері на кожному поверсі свої жертви пропускали вперед. Справжня фортеця!

У камері нагорі вже сиділи наші товариші з ізоллятора.

Після темного кам'яного мішка в підземеллі тут, наверху, було значно краще. Крізь чотири вікна-бійниці бачимо все місто. Часто його сповиває густий туман. Внизу довкола башти видно і низькі прибудови — там теж сидять в'язні.

Входило в ритм тюремне життя. Вибрали в камері старосту нашої комуні. Він розподіляє продукти, одяг і взуття на всіх, призначає хворим додатковий пайок.

Розпорядок у камері затверджують загальні збори. Після побудки, перевірки і прогулянки комунa береться за роботу. Всіх розподілили на три групи за рівнем підготовки. У кожній групі окремо ведеться політнавчання. Після обіду — доповіді, зібрання. В неділю кожний займається індивідуально.

Крім старости у камері існує також локальне керівництво комуни. Скоро воно встановило зв'язок з загальним в'язничним керівництвом, що вирішувало справи всієї комуни люблінської тюрми. Обидва керівництва користуються великим авторитетом у в'язнів. При них існують комісії: політично-освітня, що керує навчанням, господарча і по перевірці кожного в'язня. Тих, що вели себе недостойно на допиті, на суді чи вже у в'язниці, комуна виганяла з своєї камери. Особливо різко реагувала вона, коли виявляли агентів, підкинutih адміністрацією. Таким, якщо вони своєчасно не були забрані з камери адміністрацією, загрожувала кара громади.

До комуни крім комуністів належали комсомольці, члени МОДРу, взагалі антифашисти. Локальними й загальною комуною керувала нелегальна фракція комуністів. Вона тримала зв'язок з організаціями на волі, МОДРом, з комунами інших в'язниць. Нашу комуну на башті, де перебували три з п'яти членів загального керівництва комуни — Петренюк, Мільштейн і я, всі називали керівною.

Під вечір березневого дня Карпо Білоус, задумливий, мовчазний, довго стояв біля бійниці і оглядав чорнобілий Люблін.

— От живе собі місто, має свої радощі і горе, а що ми знаємо про цих людей і вони про нас? Нічого,— міркував уголос Карпо.— По сусідству — два окремих світи. Ех, встановити б зв'язок! Є ж і там комуністи...

Петренюк підвівся, підійшов і собі до вікна, сперся плечем до стінки і теж довго дивився на місто: будинки, ніби сірникові коробки, виставляли з-під снігу свої коричневі покрівлі.

— Місця для прийому і передачі сигналів в самий раз! — підштовхнув Карпа Петренюк.— Спробуємо!

Ми ще з Рівного знали, що Петренюк — спеціаліст по морзянці. Значить, він таки щось задумав...

Роман не ховав секрету:

— Передамо в місто записку. Пам'ятаєте, з нижньої комуни сповіщали, що хтось має в Любліні родичів, а в тих є зв'язок з організацією... Може, щось і кльоне.

Через декілька днів з в'язниці на апеляційний суд викликали групу в'язнів. Через них комуна і передала запискою умови зв'язку.

Минуло більше тижня. Ми готувалися до вечері. Карпо, який мав звичку виглядати у вікно, вигукнув:

— Сигналять! Йй-бо, сигналять, Романе!

Всі підбігли до бійниць. У вікні одного з будинків, що був недалеко за в'язничною стіною, бовваніла по-стать. Людина махала рукою.

Петренюка пропустили вперед. Він, примруживши очі, пильно вдивлявся у простір.

— Ну що? Що він хоче? — натискали задні.

— Питає: «Скільки вас у в'язниці?» — повідомив Роман.— Хустинку! Скоріше!

Йому подали хустинку, він обв'язав руку, виставив у вікно, передав:

— Двісті п'ятдесят.

— Прийняв! — по хвилі зрадів Петренюк.— «Якої допомоги потребуєте?» О, бачу, непоганий сигнальник! Що йому передати, хлопці?

Звідусіль неслось:

— Голодуємо. Може, перешлють щось.

— От якби втечу придумали...

Петренюк передавав. Потім вигукнув:

— Кажуть, постараяться.

З того дня в'язниця мала регулярний зв'язок з партією. За рішенням фракції комуністів у люблінській в'язниці виходила щомісячна рукописна газета «В'язень-антифашист». Вона через тайники передавалась з комуни в комуни.

Іван Луць, спокійний, худенький самоук з Холмщини, був віртуозом тюремної поліграфії. Він десь дістав шматок бляхи, зігнув її в трубочку — вийшла ручка для писання. На кінці її пристосував шматочок хімічного олівця. Іван безсоромно грабував курців — забирав у них тонкий цигарковий папір і на ньому тим олівцем виписував дрібненькі літери, що нагадували книжкові. Друкував Іван, як на машинці, рівненькими рядками, акуратно. Списував листочків сорок — чималий текст влізав у цю газетку.

«В'язень-антифашист» у двох примірниках передавався від комуни до комуни. Старанно зберігали конспірацію видання газети.

Після дня напруженої праці, навчання, суперечок увечері башта співала. Прислухалися, коли наглядач ішов униз, тоді чорнявий, з великими виразними очима, Ми-

хайло Рабінович з Кременця тихо, задушевно починав: «Засвистали козаченьки» або «Замучен тяжелой неволей». Камера підхоплювала. Добрий голос мав Михайло. Яких тільки він пісень не знав: і польських, і українських, і російських, і німецьких, і єврейських. В революційні свята співала вся башта. Могутня мелодія лилася крізь бійниці вниз, до комун, що були в прибудовах, там підхоплювали, і тоді, скаженіючи, в дворі бігали стражники.

Одного дня усіх нас приголомшила вістка:

«У шпиталі помер Микита Власюк!»

Простудився в карцері, зліг, його як слід не лікували, і ось—трагічний кінець. Комсомолец помер, як справжній революціонер.

Довідалися ми про це на світанку 24 квітня.

Стиснулося моє серце від болю. Немає більше доброго друга Микити. Прощай, мій побратиме, земляче. Ми ішли разом по довгій тернистій дорозі, я бачив, як ріс ти в нелегкій боротьбі. Спершу комсомолец, потім—член райкому комсомолу. Обірвали кати твоє життя. А чекали ж тебе нові дороги...

— Оголошуємо траурний день! На прогулянку не йдемо! — вирішило керівництво комуни.

Вниз, через вікно, полетів сигнал:

— Комунам влаштувати траурні мітинги!

Стражник командував: «На spacer!», але вся камера стояла і слухала своїх промовців. Наглядач побіг за підмогою. Ми забарикадували двері. В них гримали чобітьми, кулаками, прикладами, а башта співала: «Вы жертвою пали в борьбе роковой»... Знизу, з прибудов, доносився «Інтернаціонал», «Шалійте, шалійте, скажені кати»...

Через годину карцер був повний. Співали і в карцері, не змовкали в камерах.

Свіжий номер «В'язня-антифашиста» вийшов з некрологом на смерть Микити Власюка.

За стінами замка позолотив природу задуманий вересень, вкравнув білизни й туману в голубе небо і пригнав у в'язницю смуток.

Сорок три комуністи башти — на зібранні. У секретаря фракції Петренюка — глухий, знервований голос:

— Одержали нерадісну вістку: Комінтерн розпустив

комуністичні партії, що діяли на території Польщі — КПП, КПЗУ, КПЗБ. Причиною було те, що ЦК цих партій нібито збочили з ленінського курсу. Хто хоче висловитися?

Мовчанка. Новина була надто несподівана і вразлива.

— Як це — розпустив? А що ж ми будемо робити? — почувся чийсь здивований голос.

— Справді, партії немає, а нам що — складати руки?

— Хто ж буде керувати боротьбою? — загули навколо.

— Друзі, новина страшна, — нелегко було мені говорити. — Кожен розуміє, що партія для нас — це все. Вона нас навчила боротися, показала вірний шлях, вона — єдина надія на визволення трудящих, і ми, що б там не було, не відступимося від наших ідей. Зброї ми не повинні складати.

— Правильно! — загула комуна.

На знак того, що боротьба продовжується, заспівали «Інтернаціонал».

Знову звівся Петренюк.

— Друзі, люблінська організація МОДРу передала лист канадських робітників, адресований нам. Послушайте.

Він дістав лист і схвильованим голосом почав читати:

«Дорогі товариші політв'язні-комуністи! Ми, робітники міста Торонто, вже два роки опікуємо політв'язнів люблінської тюрми, збираємо по центу, відкладаємо з своїх мізерних зарібків і шлемо їх вам у допомогу. Серед нас немало колишніх громадян Польщі, які не витримали горя і визиску, поїхали шукати щастя за море, та не знайшли його, бо там, де є пани, капіталісти, немає щастя для трудящого народу. Серед нас — робітники різних національностей, різних континентів, але ми всі солідарні, всі шлемо вам гроші на допомогу. Бо тільки солідарність трудящих всіх країн є запорукою перемоги над капіталізмом і створення такого суспільного ладу, як у Радянському Союзі. Прийміть нашу допомогу, хоч скромну, але щирю, ми серцем завжди з вами. Хай перед загибеллю лютує ворог, а ви вірте в свою перемогу! Правда за вами! Хай живе пролетарська революція в усьому світі! Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Висловлювання були зайвими. Всі підвелися. Вдруге зазвучав «Інтернаціонал».

Того дня вже не проводили занять. Обговорювали події, висловлювали здогадки.

...А тим часом на заході клубочилася чорна хмара, закривала небо над країнами. Уряд Речі Посполитої хтиво посміхався, дивлячись на дії несамовитого німецького фюрера. Більше того, пани мосціцькі, славої-складковські, ридз-смігли і беки вже допомогли Гітлерові задушити Чехословаччину, одірвати при цій нагоді і собі Цешинську область. Вони не хотіли думати про те, що і їх скоро чекає така ж доля.

А народ? Він готовий був до відсічі фашистам, вимагав створити уряд на базі широкої національної консолідації, заключити договір про взаємну допомогу з СРСР у боротьбі з гітлеризмом, та його не слухали, і тоді він, замучений, визискуваний своїми панами, хотів лише найскорішої загибелі тим, хто рішав долю країни у Варшаві.

Піднялася люблінська комуна. Колективний лист в'язнів з вимогою створення уряду національної консолідації прочитав начальник тюрми.

— Самоуправство! Всіх посадити на піст!

Розпорядження зразу ж полетіло по камерах.

Розлючений комендант намірився було розірвати аркуш з сотнями підписів, та зупинився, подумав і сховав його глибоко в стіл.

Через годину надійшло нове повідомлення:

— Посту не буде.

На польсько-німецькому кордоні, серед поля, червоною високою цегляною стіною, за якою тягнулися два довгі, підсліпуваті корпуси. Понурою, відлюдкуватою виглядала ця споруда, у подвір'ї якої було майже завжди порожньо, лише вітёр вилизував пісок та каміння. Проте за товстими стінами та ґратами бараки ховали не одну сотню людей.

Фордон. Найбільш західна тюрма Речі Посполитої. Найвіддаленіша і найнадійніша, відгороджена від впливу зі сходу. Фордон — виправна жіноча в'язниця з особливим режимом.

Один з корпусів відвели для криміналістів, другий, західний, — для політичних: як і всюди, боялися їх впливу.

У третій камері західного бараку сиділа з подругами Оля Солімчук.

Десь далеко, не за одну сотню кілометрів,— рідний край. Нехай і там пани, але є в тій стороні і близьке, дороге серцю — її село, батько, сестри, друзі, що залишилися на волі. А тут — чужина. Відірвали од людей, коли життя тільки починалося, закували в кайдани їх, вісімнадцятилітніх, і пригнали в цю глушину.

Такі думки охоплювали часто не лише Олю, а всіх дівчат. І, щоб розігнати журбу, вони співали. Сімнадцятилітня Ганя Лайко, у якої було надивовижу чисте ліричне сопрано, виводила «Ой, летіли гуси», а потім почала:

Шалійте, шалійте, скажені кати,
годуйте шпівнів, будуйте тюрми...

Всі підхопили, і здавалося дівчатам, що вони тепер не за мурами Фордона, а що натхненної ночі співають на Курузванському горбі маївки, дзвінки і щедри, як сам травень.

А під стіною камери, мовчазна і якась злякана, з синцями на обличчі, сиділа Ганя Янчук. Подруги не питали зараз про причину того смутку, бо всі вже знали з її розповіді, в чому справа.

Кілька днів тому політичних вилаштували на плацу на черговий огляд. На нього, як завше, з'являвся сам начальник Фордона Отто Фельцер. Його боялися. У в'язниці знали пристрасть Фельцера: він любив дівчат і серед наймолодших не раз намічав собі жертву. Правда, Фельцер проробляв ці експерименти на криміналістках, але деколи він мав намір поширити свою «діяльність» і на другий, західний корпус.

Тоді Отто Фельцер з'явився у точно призначений час. Він вийшов з тюремної канцелярії і, зупинившись на порозі, дістав із кишені галіфе годинник-цибулю. Пересвідчився, що зараз рівно десята ранку. Шеф Фордона був пунктуальною людиною, як усі німці.

Фельцер повільно крокував уздовж строю. За окулярами з товстою оправою притьмом бігали його сиві, з червоними прожилками, очі. Середній на зріст, в міру стрункий, з невеличким животиком, який щільно затягував поверх френча широкий ремінь. Білявий з виду. Серед криміналісток дехто навіть говорив, що Отто красивий.

Скельця окулярів блимали по ряду. Перед вродливими дівчатами Фельцер на мить зупинявся, кілька разів кліпав припухлими повіками і йшов далі. Ось він уже наблизився до третьої камери. Кількох проминув. Зупинився. Зняв окуляри і надів їх знову. Повіки застрибали.

Перед ним стояла Ганя Янчук.

Ця сімнадцятилітня дівчина з Деревлян була від природи надзвичайною красунею. Шовкове біле волосся спадало на її вузькі, пократі плечі. Була висока на зріст, струнка. Виразні голубі очі на чистому, наче матовому, обличчі. Мавка та й годі...

— О! — вигукнув Фельцер, і його рот широко розкрився, наче для того, щоб прийняти туди готову чергову порцію їстива.— Такі екземпляри?! Хм!.. Раніше не помічав...

А раніше Ганя просто ще була не відійшла від побоїв, допитів, хвороби — наслідку слідства.

Фельцер покликав начальника канцелярії, і той витягнувся поруч.

— Яка камера?

— Третя, пане начальнику.

У третій камері наймолодші дівчата сиділи окремо. Такий порядок завів Отто.

— Гут, гут!.. — вимовив сам до себе, щось мугикнув під ніс і пішов.

По обіді два стражники взяли Ганю.

Її привели в синцях на обличчі, в розірваній одежі.

Ганя не плакала, мовчала. Увечері розповідала Олі:

— Обіцяв багато. Що випустять раніше, що вже зараз створять особливі умови... Гидота! — прорвалося в неї мало не зойком.— Як їх ненавиджу!.. Потім побачив, що обіцянки не допоможуть, покликав стражника, щоб бив. Кулаки в того міцні. Я не піддалася.

Ганю викликали щодня. Видно, Фельцер запалився не на жарт і вирішив домогтися свого.

Тепер, коли дівчата співали, а Ганя сиділа під стінкою мовчазна, вона знала, що скоро за нею прийдуть знову.

Олі було дуже шкода її.

«Краса, краса... Горе бути й красивою»,— думала вона. Хотіла допомогти Гані, але ж як?..

Ганя підсіла до Солімчук, зашепотіла:

— Слухай-но, де б це дістати ножа?

— Ти що? — відсахнулася та.

Оля раптом подумала, що Ганя вирішила покінчити самогубством.

— Ти що, здуріла?

— Розумієш, я б зарізала того гада!

Очі її горіли, і сама вона трусилася.

— Але ж і тебе тоді вб'ють. А жити треба. Мусимо, Ганю, повинні вийти з цих тортур будь-що.

— Що ж робити? — скотилась по її обличчю сльоза.

— Не піддаватися!

Прийшли стражники.

Її привели скоро, всю в синцях.

— Не стерпіла, вдарила його, плюнула паскуді в пику...

Через півгодини з'явилися два прислужники з канцелярії з кількома стражниками. Силоміць остригли Ганю. Дівчата плакали, бачачи, як падає долу її густе золотисте волосся.

Охоронці кинули Янчук халат, щоб переодяглася. Її попровадили в ту камеру, де перебували старші жінки.

Фельцер вирішив для початку покарати Ганю хоча б таким чином, сподіваючись, що в іншій камері на Ганю вплинуть, і він таки зможе домогтися свого.

Фордон не скорявся. Підпорою в'язням стала р'язнична комуна.

Коли Оля одержала перший лист від батька, прибавилося сил. Не могла вгамувати радість, згадувала рідну домівку, Антонові малюнки, свої мандри по селах...

У кожній в'язниці панської Польщі, що вщерть були набиті непокірними владі людьми, текло своє життя. І скрізь тюремщики вигадували найогидніші способи мук для непокірних. В луцькій тюрмі, де сидів Сергій Євчук, також точилася напружена боротьба між політв'язнями і адміністрацією. Євчук, не маючи потрібної лікарської допомоги, догоряв.

...Сизими пуп'янками визрівала за вікном весна, викидала яскраво-білий первоцвіт, щоб порадувати людей, а він хотів встати з долівки, дотягнутися хоча б до ґрат і дивитися, дивитися, як урочисто розквітає природа,— і був не в силі це зробити.

Десь далеко грала музика, а чи, може, йому раптом здалося, що через світлий квадратик вікна впала сюди мелодія, розбризкала, розплюскала тисячею яскра-

вих-яскравих іскринок, розвіяла темряву, і він відчув, що в його грудях з'явилася крапля повітря.

Не знаю страху, не знаю болю,
буду міцний, мов креміль...

— шепотіли його обпечені губи. Він зібрав усю силу, яка ще в нього залишилась, і став на коліна, — на більше у нього не вистачало енергії.

А мелодія пливла, пливла, як могутня ріка знадвору — може, то у місті ховали померлих, а чи то в його голові ще й досі звучав марш, почутий чотири дні тому, в Першотравень, коли за стінами тюрми марширували червоні колони. О, як він хотів, щоб вони взяли його з собою!.. Тоді Сергій ще знайшов у собі снаги, щоб встати, дотягнутися до віконця, а зараз уже всі зусилля його марні.

Прагну свободи, прагну двобою,
згинь же, проклята темін!..

Вуглилися й далі безкровні уста. Він пальцями дряпався по стіні, досягнув ґрат, вчепився і, нарешті, таки встав.

Земля парувала в цвіту, мліла, її наче несли кудись на вишиваному рушнику, такому, як це вишивають у них, у Тудорові.

Йому здавалося, що він уже пізнав найбільше щастя, тихо скрикнув: «Мамо!» — і впав...

... — Тихо! Сигналять з міста! — скочив до вікна Петренюк. Приймав текст і диктував нам: «П'ятого травня тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року в луцькій тюрмі помер від туберкульозу Сергій Євчук, поет-само-родок, комуніст з Гошанщини».

Було тихо-тихо. Всі повернули голови до мене. Я плакав, не соромлячись сліз. Невже, не вже лише одиниці з тих, хто так прагнув свободи, дочекаються її?..

Комуна на башті розглядала персональні справи Тараса Олещука і Владислава Огурека. Олещук перед цим у концтаборі Береза Картузька підписав декларацію, відрікся від своїх політичних поглядів, заявив, що більше навіть не симпатизуватиме комуністам. Цей факт він приховав від комуни.

Комісія, яка розслідувала справу Олещука, все виявила і тепер доповіла комуні.

Олещук стояв посередині і, заїкаючись, підшукував слова:

— Я не винен, їй-богу, не винен. Тоді у мене почався процес туберкульозу... І мені дозволила так вчинити фракція комуністів концтабору.

Невеличкі очі хитро бігали довкола.

— Негідник, брехун!..

— Зрадник! — летіли колючі слова.

— Вимагаємо у керівництва комуні виключити його назавжди з партії! — вигукнув Білоус.

— І з камери обов'язково вигнати. Продажних шкур нам не треба!.. Як ти міг підписати таке?..

— Отже, одноголосно приймається рішення про виключення Олещука з партії і вигнання з комуні.

Олещук зіщулювся. До нього потяглося кілька кулаків.

— Тихо! Без скандалів,— звівся староста камери.

Він зібрав речі Олещука у вузлик і поклав перед порогом. В Олещука на чолі виступили крапельки поту.

Шум у камері, очевидно, почув наглядач, бо відчинив двері. І зразу ж у коридор полетів вузлик, а за ним за комір виштовхнули Олещука...

Комісія доповідала справу Огурека.

На допиті в поліції Огурек признався, що належить до КПП, видав п'ятьох комуністів. У в'язниці він обіцяв, що на суді все заперечить, а насправді підтвердив попереднє зізнання, просив у влади помилування. І лише на апеляційному суді заявив, що його били, змусили так говорити, а насправді він до КПП не належав і на своїх товаришів набрехав.

— Друзі, слово честі, спокутую провину,— просив тепер Огурек.— Залиште в комуні. Я реабілітую себе. Побачите.

— Що будемо робити? — питав суворо Петренюк.

Вирішили дати Огуреку можливість реабілітуватися, залишити в рядах антифашистського фронту, але, так як він слабодухий, порушити питання про його перебування в Комуністичній партії Польщі.

Раптом знизу, одночасно з усіх камер, де сиділи криміналісти, долинув гучний спів: «Не жуцім земі, сконд

наш руд». Всі кинулися до бійниць.— «Браця, слищице? Война, война!» — доносилося у башту.

— Війна! — вимовили майже в один голос.

Підвечір з міста просигналили:

«Почалася війна. Будьте наготові. Жителі Любліна вам допоможуть. Не вдавайтеся до крайніх заходів: поліцаї можуть вас постріляти».

Ніч минула без сну — всі були в тривожному чеканні.

Зранку в камеру охорона не з'являлася. Ні їжі, ані води не подавали. А перед обідом над Любліном закружляли німецькі літаки з зловіщими хрестами, почали бомбардувати місто. Замкова башта, що видавалася нам дуже міцною, ходила ходуном.

На другий день до камери увійшло кілька охоронців, покладали хліб і воду, оглянули нас спідлоба, замкнули двері і знову надовго щезли. В'язні почали перегукуватися через вікна — тепер уже цього ніхто не забороняв. У коридорі кульгав байдужий до всього старий наглядач.

Посилилося бомбардування. Наче скажені стерв'ятники, німецькі літаки з ревом кидалися на місто. Люблін палав. Тривога прокрадалася в наші серця. З волі не надходило жодного сигналу.

Зібралися на раду.

— Увечері треба бити двері. Почнуть комуни внизу, в них міцні козли. Коли вийдуть у подвір'я, виб'ють двері в кузні, візьмуть молоти, допоможуть нам,— сказав я.— Дамо сигнал кримінальним — вони давно чекають. Треба рятуватися, а то досидимося тут до приходу фашистів.

— Охорона нас постріляє! Як курчат! — протестував дехто.

— Ей, чого мовчите?! Боягузи! Ми самі почнемо! — кричали знизу криміналісти.

— Ну, давайте, треба рішати. Що ж робити? — питав Петренюк.

Вирішили, що далі сидіти без дії не можна.

Я виліз на вікно і закричав униз:

— Агей, слухайте всі! Одягайтеся і готуйте козли. Через двадцять хвилин — бити двері. Почне двадцять третя камера. Всім вийти на подвір'я і не розходитися. Розбити кузню, допомогти визволитися нам! Тридцять

п'ятій камері обслідувати канцелярію. Коли знайдете зброю, забрати. Будьте обережні!..

Унизу зчинився гамір: готувалися до визволення. Та ось до нас долинули глухі удари: це двадцять третя комуна трощила двері. По хвилі затряслася вся в'язниця. А за якихось чверть години подвір'я клекотіло людьми.

Кована брама башти довго не піддавалася. Врешті виважили і її.

— Воля! Воля! — обнімали один одного.

Нікого з охорони у в'язниці не було. Лише кілька старих стражників злякано тулилося під стінами.

Упали під ударами ворота — це нам на допомогу приспіли жителі міста.

Політ'язні з Любліна показували нам дорогу додому. Я з Білоусом, Петренюком та ще з п'ятнадцятьма чоловіками з Волині і Львівщини рушили на схід.

Пройшли кілометрів вісімдесят і, втомлені, голодні, добралися до Холма. Та тут поліція, вгледівши на нас одяг в'язнів, знов арештувала всіх і загнала в тюрму. Наглухо закрили двері. В'язниця була поруч з залізничною станцією, її раз у раз сильно бомбардували. Очевидно, поліція сподівалася, що нас вибухами знесе в повітря разом з вокзалом.

Надходила ніч. Тривожна, вся в спалахах, вибухах снарядів.

«Дурні, йшли гуртом, от і попалися в пастку!» — нарікали на себе.

А спалахи всю ніч освітлювали довге, темне приміщення тюрми, виривали з пітьми насторожені, бліді обличчя причечених.

І знову нам на допомогу прийшли люди. На світанку мешканці Холма вкинули нам через вікно дебелу дубову балку. Нею ми вибили двері і вже малими групами, перодягнувшись хто де міг, рушили в свої райони.

Дорогами тягнулися військові обози. Я дивився на них, заporошених, втомлених, і чомусь згадував літо двадцятого року.

Перед Клеванню сталося щось неймовірне: машини, обози раптом повернули назад. Наче шалені, вони мчали на захід.

«Невже фашисти відступають? — міркував я. — Але ж чого у вояків такий зляканий вигляд?..»

Якийсь панок, що мчав на мотоциклі, вигукнув:

— Сюди йдуть більшовики! Мати боска... Тікайте!..

Радісно забилося серце. Я прискорив крок, послішав назустріч братам-визволителям. Прямував туди, звідки сходило сонце.

Розділ XXII

КОЛОСИЯ, НИВО!

Була ніч, швидка, стрімка, як течія навальної гірської ріки. І були люди, чимось оновлені, якісь святкові, готові на подвиг, на великі звершення.

— Говори, Терешку! Чекаємо, говори!..

Старші деревлянці сиділи на колодах під хатою, між ними і позаду стояла молодь. А в небі стелився рокіт моторів — поверталися з бомбардування запізнілі літаки.

Що я мав їм говорити?.. Довкола, на шляхах, були ще поліцаї, військо. Вони озброєні, вони можуть нас щомиті постріляти.

Цієї ночі я прийшов у Деревляни, село під Клеванню, і тепер селяни питали мене: «Що робити?..»

І я б, може, довго отак стояв перед деревлянцями і не знайшов, що сказати, якби... Якби у пам'яті моїй, у всій душі не закарбувався навічно спомин...

...Тиміш Шолудько збирає всіх гошанців із обрізаними, гвинтівками: «Мусимо раду давати...» Юхимко Ткачук з хлопцями мчить у поле. Знаю, знаю чого...

І ще згадався мені мітинг перед палацом Ісакова. Тато без шапки, радісний, ніби з сонячних променів сплетений. А біля нього — командир, Микола Петрович. І Павлуша. І Юхимко. Тоді я вперше почув, як односельчани заспівали «Інтернаціонал».

То був липень 1920 року: його не стерти з пам'яті, не вирвати з серця...

Я згадав усе те і знав тепер, що сказати:

— Люди, завтра сюди прибувають довгождані наші визволителі. Ми повинні гідно зустріти їх.

У тих словах, певне, ховалася моя двадцятилітня мрія, до якої йшов через терня, тортурі.

— Завтра у Клевани організуємо мітинг. Треба скликати селян з усіх сіл району.

— А якщо наскочать поліцаї, жовніри?

— Загін організуймо! Гайда по зброю!

Через якусь годину стояло з двадцять чоловік з карабінами.

— Чого чекати?! Давайте у Клевань! Самі розправимося з поліцаями і панством, що ще переховується!

Загін народної міліції рушив визволити райцентр. Захопивши Клевань, він арештував представників влади, розібрав залізничну колію, затримавши військовий ешелон. А із зброєю прибували все нові і нові добровольці, показували у темряві гранати, обрізи. Велась перестрілка з відступаючими офіцерськими частинами, які воліли здатися німцям, ніж більшовикам.

— Біжім на шосейну! Перепинимо гадів!..

...Замрією і бронзою першого жовтавого листа вигравав на сонці ранок 17 вересня. З червоними бантами на грудях, з прапорами і транспарантами у Клевань організовано поспішали колони людей з довколишніх сіл. Це колишні підпільні осередки КПЗУ і комсомолу вели трудящих на маніфестацію.

Клекотала площа у містечку, вигравала барвами і радісними посмішками, сипала жартами.

Чекали братів. Гомонів майдан:

— Починаймо мітинг!

Я став на ганку клеванської гміни, звів руку:

— Товариші, поздоровляю вас з визволенням з-під пансько-польського гніту! Сонце правди зійшло! Віднині ми стаємо господарями свого життя і своєї землі.

Лунало могутнє «ура!», гримів оркестр, цілувалися, плескали в долоні.

Тільки обрали районне керівництво, як із широкої вулиці, що вела зі сходу, донісся гул моторів і через мить, знявши куряву, на площу в'їхали танки. На кожному горіла червона зірка.

Танки зупинилися. Назустріч їм рушили всі люди. Щойно обраний голова райуправи, літній селянин з Деревлян, ніс на рушнику хліб-сіль.

У передньому танку відкрився люк, і звідти виліз широкоплечий, ставний, років під сорок, військовий. У нього пишні чорні вуса, обличчя з ледь помітними слідами віспи. На петлицях — кубики.

Подали хліб-сіль. Поцілував, вклонився.

— Спасибі, брати! Дякую! Вітаємо вас з волею!

Він цілував старого голову райуправи. Я пильно вдивлявся в обличчя командира, і все мені чомусь здавалося, що бачу Павлушу-кіннотника з незабутніх, буремних днів двадцятого, з когорти тих перших червоних сіячів. Я навіть крикнув було: «Павлушо!» Але лейтенант на мій голос не обернувся...

Бійцям, які сиділи на танках, люди подавали квіти, частували яблуками, свіжим молоком...

— Ну, бажаємо щастя! — махнув рукою командир-вусач. — Нам пора далі.

Заревли мотори — колона рушила на захід.

Ми з Карпом Білоусом і з Давидом Гапончуком, який несподівано з'явився у Клевані, поспішили в Рівне, де нас чекали важливі справи.

Над Рівним вітер гнав хмари пилюки. Вулицями квапилися групи народної міліції — вони закінчували вилловлювати поліцаїв, запродавців, інші загони наводили лад на вокзалі, у магазинах.

Під арештом у тюрмі сидять уже колишній начальник в'язниці Хмельовець, пшодовник Томашевський, прокурор, кати дефензиви, кілька осадників. У села в погону за Рубановичем та його посіпаками відбули озброєні групи.

А в світлому будинку у центрі міста починало діяти Тимчасове повітове управління.

— Привіт, друже, — голова повітового управління Горбатенко, невеликий, білявий чоловік, довго тисне руку. — Знаю про тебе, уже розповідали. Заждалися тебе. Сили, бачу, маєш? Тоді — до роботи. Ти ж уведений до складу управління. Боровся за Радянську владу на цих землях, тобі й будувати її!..

Управління — це, по суті, Горбатенко і його заступник — високий, міцний Андрющенко. Двері до них не зачиняються. Поміж інших бачу активну ровенську комуністку Малку Рейман. Як і раніше, метушлива, непосидюча, вона тепер не знає втоми. Довкола неї зібралася група робітників. Малка розмахує рукою, щось радить їм. Помітила мене, пішла назустріч.

— Звідки ж ти? З Любліна? Йой-йой!.. Бачу, що таки в сорочці ти народився.

Малка сипала новинами, як з мішка. Не забула і про Рузю.

— Горе у дівчини. Не щастить їй. Як тільки визволилася з в'язниці, одержала від товаришів з Варшави повідомлення: Станіслав Вронський вийшов з тюрми і зразу ж — на барикади. Бився проти гітлерівців, які вступали в столицю Польщі. Загинув від фашистської кулі. Таке-то життя, друже...

Отже, ще одна втрата для мене — гірка і болісна: поліг мій побратим, перший наставник на шляху боротьби, справжній герой-революціонер. Мріяв про свободу, комунізм, прагнув нового життя для польського народу — і не дочекався. Пухом тобі земля, Станіславе!..

Малку потягнули за рукав і знову обступили.

Горбатенко вгледів, що я вільний, посадив до столу:

— Тож давай і часу не будемо гаяти. Бери машину, їдь в Корець, Гощу, Межирічі, Тучин, Олександрію. Бери увесь Ровенський повіт! Ти ці місця знаєш добре. Треба створити районні тимчасові комітети. Це, Терентію, завдання номер один, тому тобі його і доручаю, — нагнувся і, не зводячи погляду сірих очей з мого обличчя, поклав руку на плече. — Домовилися?.. От і добре. Тільки дивись, будь обережний. Тримай з нами постійний зв'язок. Щасливої дороги!..

Провів на вулицю. Мені чомусь раптом у цю мить, перед від'їздом, запала в голову дивна думка, і я не втримався:

— Хочу попросити вас про одну річ. Давайте поїдемо на хвилину у в'язницю, — запропонував я Горбатенку.

— Чого це тобі раптом заманулося? — звів брови голова і посміхнувся. — Бійці згадують минувшину?

— Не розпитуйте. Але я вас дуже прошу. Там побачите.

Перед брамою, де колись вмерла Фросина Гапончук, було безлюдно: тепер тут ніхто не вистоював довгими годинами і цілими днями, чекаючи на побачення.

Нас пропустили.

Хмельовець і Томашевський сиділи в одній камері. Коли ми відчинили двері, вони одночасно звели голови, впізнали мене, здригнулися і, протираючи очі, позадували до стінки. Тепер це були не ті пихаті, самовпевнені пани, які ще так недавно гралися життям тисяч людей. Хмельовець згубив жирові поклади на животі, блимав

білками очей, як підстрелений заєць. У Томашевського ще більш по-хижому виділявся хрящуватий ніс.

— Як життя? Які маєте скарги? Все робиться згідно з регуляміном? — запитав я.

Томашевський прикусив губу. Хмельовець поплазував уперед:

— Змилуйтесь! Не судіть строго... Ми ж не винні. Ми вам усе розкажемо...

Він заслинився, нагадував безпомічне кошеня. Було гидко дивитися на все це, і я вийшов. Горбатенко мовчки йшов поруч.

— Бачили? Це були кати народу. Скількох людей вони звели в могилу!..

— Закортіло зустрітись?

— Розумієте, декому з в'язнів вони здавалися стіною, яку не зрушиш. Я прийшов, щоб побачити їх падіння. Такі, звісно, все розкажуть, будуть клястися і молитися, аби врятувати свою голову.

— Минулося, Терентію,— мовив Горбатенко задумливо.— Судитимемо ворогів судом народу. Пощади не буде.

Ми попрощалися. Горбатенко вслід машині довго махав рукою.

У ті дні я забув про сон. Дихалося легко, як у свіжий травневий вечір по дощі.

— Я думаю, Терентію, починай з своєї Гощі. І батьків побачиш заодно,— запропонував мені Горбатенко ще в управлінні.

— Я так і думаю,— відповів я тоді голові.

Поблизу селища, з'їхавши з дороги, зупинив машину. Праворуч шляху, в долині, писанкою красувалася Гоща. Вітерець налітав з півночі, вдаряв у мої груди, лоскотав обличчя, доносив пісню, веселий гамір. Добридень, моя Гоща! Я вірив, що побачу тебе такою. Ще тоді, коли з Гнатком сидів тут, на Кам'яній горі, коли виглядав кінотників Будьонного я так хотів, щоб ти була без панів, веселою. Ось і прийшла ця пора, вільний краю! Більше не буде ісакових, гриншпулів, осадників, лясот і всякої іншої погані.

З горба видно: на майдані, у центрі селища, де над читальнею майорить червоний прапор, збираються люди. Це їх повідомили: сьогодні о першій дня — мітинг. Пора.

Бічними вуличками під'їхав недалеко до майдану, вийшов на трибуну, що була обладнана на кузові вантажної машини.

— Вітаю вас, дорогі земляки, і поздоровляю зі звільненням від гніту окупантів! — з хвилюванням вимовив перші слова, і площа радісно загомонала. Хтось озвався «Привіт! Ти живий?» Я виголосив:

— Хай живе Червона Армія — визволителька! Ура!

У відповідь майдан видихнув триразове: «Ура!»

Промовляв далі, і мимоволі мій погляд зупинився на старому селянинові, який, тримаючи в руках гвинтівку, сидів на бочці. Батько! З його очей збігали непрошені сльози. Він, видно, вступив у народну міліцію. Тато нагадував мені в ту мить косаря, який, опорядкувавши немалий шмат лугу, натомлений, сів перепочити. Він глянув на мене. Наші погляди зустрілися — і батько посміхнувся, ніби тихо вимовив: «Бачиш, синочку, я казав, що так буде, що дочекаємося своїх! Так мало бути, аякже!..»

Тут же, на площі, обрали районне керівництво. Очолити його доручили Конону Янчуку. Увійшла до складу керівництва і сестра Марія.

Клекотали людьми вулиці — всі розходилися з майдану.

Стара, припала до землі батьківська хатина, ніби висушений сонцем і вітрами лісовий гриб, видалася мені ще меншою, зовсім-таки іграшковою. Мати, розгублена і щаслива, дивиться то на мене, то на Марію, то на Тихона, які тільки-но повернулися з в'язниці, переодяглися з тюремного вбрання у те, що завалалося вдома, і не знає, що їй робити. У хаті пахне свіжою глиною, чебрецем — з дитинства рідним запахом. Нині тут тісно — всі ж бо ми дорослі, а колись було так просторо.

— Діти, діти мої, пташенята,— тихо промовляє мати, і тут же, спохватившись, що ми голодні, береться чистити картоплю. Падають на шкоринки її сльози, і вона не може вгамуватися:— Бачиш, Федоре, я казала тобі, я вірила, що побачу їх здоровими, живими. Є бог на небі, таки є...

— Мовчи, стара,— без злості обірвав її батько.— Про якого там бога ти говориш! Якби не Червона Армія — не допомогли б твої моління. Гай-гай, віддавна люди моляться, та й що з того?.. Я завше, діти, вірив і

говорив, що доживу до тих часів, коли сюди повернуться наші брати і допоможуть прогнати панську нечисть. До-чекався... Тепер можу спокійно і вмирати...

— Що ви говорите, тату? Тепер тільки й жити. Бо ж справжнє життя починається.

Обід був рідкісний. Вся сім'я зібралася, чого раніше ніколи не бувало. П'ятеро синів і три дочки сиділи за столом. Батько і мати любувались, всміхалися крізь сльози.

Коли пообідали, я, Тихон і Марія почали збиратися.

— Куди ж ви, діти? Я ж ще й не надивилася на вас... Що ж це таке? Стільки чекала — і знову ви не дома! — молила мати.— Не йдіть, побудьте ще.

— Не плачте, мамо. Скоро повернемося. Ось скінчимо роботу — і повернемося.

...Машина підскакувала по кам'янистих дорогах, мокла під дощами, грузла в болотах.

— Товаришу голова повітової управи, ваше доручення виконано! Тимчасові управи організовано у всіх районах повіту,— повернувшись у Рівне, доповідав я Горбатенкові.

— Гаразд, гаразд, друже,— він був втомлений, зарослий. Оглянув мене і здивовано вигукнув:— Об'їздив всюди! Тебе уже чекає нове завдання. Знову поїдеш по цих же районах. Треба розподіляти землю і майно поміщиків між бідними селянами. Дуже потрібна робота. Згоджуєшся?

— Візьмусь з охотою.

— Тільки просимо, Терешку, зробити це якнайшвидше, бо всіх нас чекає важлива справа.

— А що саме?

— Не терпіться довідатися? Секрет,— посміхнувся Горбатенко.— Звісно, жартую. Якраз навпаки, цей захід маємо провести якнайширше, тут мають бути залучені усі верстви населення. Розумієш, будемо обирати депутатів на Народні Збори у Львів. Ці збори вирішать, яка влада має бути на Західній Україні. Отож одночасно намічай і кандидатів у депутати.

— Яка влада? Воно ж і так зрозуміло — Радянська.

— Правильно, друже, Радянська. І слово про це скаже народ.

Я вже попрощався, пішов до дверей, як Горбатенко гукнув:

— Зачекай-но! Мало не забув. Одержуй сюрприз,— і гукнув посильному:— Нехай увійде товариш, який повернувся з равицької в'язниці.

Посильний вискочив у коридор. Горбатенко посміхався самими очима, але мовчав. Рипнули двері — до кабінету увійшов високий, одягнутий в надто коротку фуфайчину чоловік.

— Грицю!

— Терешку! — вигукнули ми майже одночасно і кинулися обніматись.

Грицько Гапончук був таким же жиливим, як і колись, тільки схуд. Ще недавно густе каштанове волосся відступило назад і відкрило велике чоло.

— От і зустрілися,— дивився на нас Андрющенко, який, зачувши радісні вигуки, увійшов сюди.— Був би час, хлопці, то таку хвилину варто б і скропити. Та нічого, іншим разом обов'язково це зробимо.

Коли минули перші хвилини зустрічі і ми з Григорієм надивилися один на одного, я повернувся до Горбатенка і Андрющенка:

— Товариші, вибачте, людина ж гайнує час! Гапончука треба негайно запрягти до праці. Тим більше, що він повернувся з «будинку відпочинку».

Всі засміялися.

— А ти правий,— згодився Горбатенко.— Що ж йому підшукати? Та навіщо довго гадати — нехай їде ділити землю!..

— Оце діло! — підхопив Андрющенко і не втримався, щоб не докинути:— З такими довгими ногами якраз це робити, впораєшся швидко.

Через кілька хвилин ми з Грицьком виїхали в райони.

У Симанові, на подвір'ї колишнього маєтку пана Задемського, сила людей — здається, усі зійшлися сюди. Були тут і старі, і молодь, і ті, що ледве навчилися ходити. Величезне подвір'я гуділо, наче бджолиний вулик, чекало.

Ми приїхали у Симанів, взявши в районній управі списки селян. У тих списках мізерні цифри показували, хто скільки має землі.

Гамір змовк. Принишкло і вичікувально зиркав на людей панський будинок: він ще не бачив перед собою одночасно так багато селян, рішучих, готових до дії.

Коли ми з Грицем, перед тим виступивши з короткими промовами перед симанівцями, обрали комітет для розподілу панської землі і добра, хтось виніс великий стіл, і комітетчики, знявши кашкети, як учні, сіли довкола нього з паперами. Мізкували, що кому виділити, скільки землі вийде на кожну сім'ю. Люди не розходилися, чекали, підказували комітетові.

— Тихіше,— звівся голова комітету, сивий, як лунь, селянин. Він довго читав список. Дехто не згоджувався з намітками, вносили поправки, голосували. Робили це старанно, не поспішаючи: ділили свою землю — ту, що ніколи більше не повинна бути панською.

Вже почало темніти, коли вели по домах корів, коней, везли сіно, солому. Все село нагадувало великий табір кочівників: всюди ревіла худоба, торохтіли вози, чулися розмови, сміх.

У панському будинку розмістився комітет.

По всьому фільварку, по саду, по кімнатах палацу згряями пурхала дівчора. Скільки радості було в їх щебетливих голосах, скільки дитячої безтурботності, святковості випромінювали їх очі!.. Вони тепер не боялися слуг, прикажчиків Задемського, могли доторкнутися всього рукою, скрізь стати. Бавилися в піжмурки, дзвінко сміялися. Я дивився на них і згадував, як колись і сам отак радів, бігаючи по володіннях пана Ісакова. Тоді мені був не страшний навіть лановий Назар Федюк. Я рвав, скільки хотів, у панському саду яблука, грав палицею по струнах рояля. Воля і цим дітлахам, та ба, нищити добро ніхто не дозволяє: воно тепер народне.

Зранку наступного дня різнобарвними грайливими ріками хлопнули у поле вулиці Симанова. За селом на узвишші починався панський лан. Лежав він перед людьми мовчазний, безлюдний, де-не-де вже вкритий пожовтілою травою. Вітер доносив запах пізніх польових квітів, терпкий дух висухлої стерні.

Всі стояли й оглядали безмежне море землі — ледь рудуватої, омріяної, дорогої. Осторонь у невеличку групу збилися багаті Симанова (їх прізвищ немає в списку), шепочуться. Зрідка долітають їх голоси:

— Дивись, хочеться і колеться... Всяко ще може бути... Та й говорять, що Задемський не дуже далеко вибрався...

Голова управи ще раз оглянув поле, людей і сміливо ступив із сажнем вперед. Селяни рушили за ним.

Хтось торкнувся мого ліктя, я оглянувся — літній селянин. У ньому пізнав старого знайомого.

— Знаєш, що я думаю і всі вони? — кивнув на селян. — Що недарма ми тоді так багато робили: перехували підпільників, годували, зодягали, від поліції терпіли. Ні, недарма!..

На роздоріжжі за Симановом ми з Григорієм зупинилися.

— Направо підеш — царівну знайдеш, наліво — зі змієм зустрінешся. Що вибираєш? — підморгнув я Грицеві.

— Все одно. Втім, для царівни я вже, здається, підстаркуватий. Піду в Тудорів.

— Передавай там привіт Євчукам. А я подамся в Русивель.

— То кланяйся Бондарям і всім знайомим. Дивись, нікого не обділи. Рот фронт! — за звичкою Гапончук підняв догори кулак.

Розлоге, зелене село Русивель, оповите довкола лісами, лежало недалеко від колишнього кордону. Це мальовничий закуток Волині, який так приманював панів. Недарма саме тут давно звив своє гніздо багатий, гонористий граф Довгелло.

Голова сільуправи, моложавий, у ластовинні, чоловік, якого тільки-но обрала громада, ніяково знизуючи плечима, розповідав:

— Ні, ще нічого не починали. Та й okazія у нас така... Знаєте, сам граф нікуди не виїхав, не втік.

— А де ж він?

— Та сидить у своєму будинку. Подейкують, що в нього те, — крутнув перед чолом долонею. — Що з ним робити, їй-богу, не знаю.

Все це справді виглядало незвичайно і смішно.

— Питаєте, що робити? Певне, він там досить насидівся, тепер нехай зволить перебратися поки що в один з своїх палаців, де досі тіснилися його форналі. А далі, зваживши, скільки горя він приніс вам, будете судити його.

Селяни, які слухали цю розмову, загукали:

— Правильно! Ми так і казали.

Великою групою рушили до палацу.

Покої стояли мовчазні, безлюдні. У кутку однієї з віддалених кімнат сидів немитий, нечесаний і зляканий, як загнаний звір, старий чоловік. Він дрижав — чи то з холоду, чи від страху. Очі дивилися беззмістовним поглядом. На нього, безпомічного, всіма покинутого потомка гордих литовських графів Довгелло, було гидко дивитися.

— Цей дім належить народові. Одягайтеся, підете з нами.

Він щось забурмотів, довго і без зв'язку лопотів язиком, але так і не міг нічого зрозумілого сказати. Потім схопив якусь дрантиву шмату і, замість піджака, почав нею вкутуватися. Нарешті, звівся і, хитаючись, пішов надвір. Селяни дивилися йому вслід.

Посеред Русивеля на вигоні вже зібрався чималий натовп.

— Що будемо робити, люди, з цим опудалом? — запитав я, показуючи на Довгелло.

— Судити його!

— Смерть катюзі!

— Доволі насмоктався він нашої крові! — неслося звідусіль.

Я згадав 1930 рік, коли з наказу графа поліція стріляла у страйкарів. Він цькував людей вівчарками... Ні, таким не повинно бути пощади! Але тепер Довгелло хворий. І я вирішив, що його слід відправити у Рівне, а там з ним уже розберуться відповідні органи влади. З моєю пропозицією погодились усі.

Всією юрмою попрямували до графського подвір'я, а потім — у поле. Розподілом графської землі село було задоволене.

Увечері я, маючи вільний час, вирішив виконати Грицеве прохання, віднайшов хату Бондаря. Старий Остап, Романів батько, поклав на стіл пожовклий знімок. На мене з нього великими здивованими очима дивився хлопець, з виду дуже схожий на дівчину.

— Оце все, що залишилося від Романа. Не було йому тут життя. Все арешти, слідства... Мусив перейти кордон.

Остап знову обережно взяв знімок, обгорнув його папером, сховав у шухляду. Потім якусь мить стояв у глибокій задумі.

— Та й на радянській землі не поталанило йому, — звів карі очі. — Засудили Романа. Десятку дали. От

і все. І сам не знаю за що. Видно, наклеп. Невідомо, що з ним, де він...

Більше старий не говорив.

Я йшов крізь темряву до будинку сільуправи і думав. Не знав я тоді, що мені щедоветься зустрітися з нашим зв'язківцем, чудесним товаришем, Романом. Випустять його з тюрми, повернеться Роман на батьківську землю. І лише тут однієї темної ночі підстереже його лихо: нависними круками наскочать на нього криваві убивці — бандерівці, накинуть на Романову білу шию мотузку...

Але то станеться аж через десять років...

За два тижні ми з Григорієм Гапончуком доповідали у повіті: землю і поміщицьке майно розподілено серед бідняків.

Поїзд залишив позаду місто, згубив у небі сіру мохнату шапку і заспішив крізь поля, ліси. Тільки що на пероні чулися веселі голоси проводжаючих, грали духові оркестри, а тепер здавалось, що все це було давно, і пасажири думали про те, що чекає їх попереду.

У Луцьку підсіла група пасажирів, і поїзд взяв курс у напрямку древнього Львова. Хоч колеса на повній швидкості відбивали енергійний танок, усім здавалося, що машиніст не поспішає, що їдемо дуже повільно.

За шибками пропливала рідна волинська земля. Чим далі — густі замріяні ліси, між якими часто гостюють тумани, ставали все рідшими, відступали болота.

Ми їхали в одному купе: Ольга Солімчук, Григорій Гапончук, Іван Тишик, Олександр Гуц, Уляна Єфімчук-Дячук, Малка Рейман і я.

З Уляною Єфімчук-Дячук і Малкою Рейман я познайомився вже після звільнення краю. Я знав, що на долю обидвох випало нелегке життя. Уляна батракувала у пана в селі Стадниках на Ровенщині. Все довелося перенести дівчині: нежіночу важку працю у пана, знущання, голод. Як найбільшу радість у житті зустріла вона золотий вересень. Згадую, довелося мені по завданню повітового управління бути на розподілі колишньої панської землі в Стадниках. Не забуду, як схвильовано, пристрасно говорила тоді Уляна на зборах громади. Вона не мислила собі життя без Радянської влади і за неї ладна була піти на смерть.

Натерпілася і Малка Рейман — робітниця з Рівного. За підпільну боротьбу їй довелося відсидіти в тюрмі.

Спати ніхто не хотів. Усю ніч в купе не змовкали розмови. Ми сперечались, мріяли, слухали одного і знову говорили разом навперебій.

— Так, дочекалися щастя. Тепер усе буде в розпорядженні народу — і земля, і заводи, і права! — піднесено говорив Олександр Гуц.

— Та-ак, перед нами, друзі, усі дороги тепер відкриті. Вільно трудитись для народу на своїй землі — одна насолода. І вчитися будемо. Хоч для учнів ми застарі, але що поробиш, коли раніше ніколи було, — замріявся Григорій Гапончук.

— Хто про що, а Гриць уже про науку, — усміхнулась Солімчук. — Тут ще спершу невідкладної роботи — йой-йой! Це ж треба буде думати і про колективні господарства, і про наші радянські підприємства.

— Олю, все це так! — підхопив Гриць. — Але людина без науки, як птах без крил, сама знаєш. Ех, друзі, знаєте, про що я думаю? Як шкода, що не дожили до цих днів такі, як Сергій Євчук! Їх талант тепер розцвів би, як півонія після дощу...

І знову сперечалися, мріяли. Неповторною, незабутньою залишилась у нашій пам'яті ота ніч. Здавалось, що вдруге ти народився на світ і починав відтепер нове, велике життя. Кожен з нас був особливо гордий, усвідомлюючи, що їде на Народні Збори у Львів, що там разом з усіма посланцями визволеного народу голосуватиме за нове життя, за владу Радянську.

— Та я, друзі, двома руками за таке життя, як там, на Придніпрянщині, Приазов'ї! — захоплено говорив Гуц.

— Не треба двома руками, мандат тобі для чого вручили? — пожартував Тишик.

— Цікаво, а які гості приїдуть до нас з Москви, Києва?..

Коли пристрасті трохи вгамувались, дехто почав згадувати своє життя в останні дні окупації.

— У казематах Фордона два роки видалися мені вічністю, — задумано говорила Оля. Ці роки поклали на дівчину свою печать: її обличчя трохи змарніло, та в сірих очах палахкотіло ще яскравіше багаття завзятості. — Розрадою були подруги. Не забуду Марію Стефанович, чешку. Засудили її на смерть, а вона нас підба-

дьюрювала... А Катя Пильо з Львівщини. Оптимістка, скажу вам. Звали ми її «королевою карцерів». Може, доведеться зустрітися у Львові...

Слухаючи Олю, думали ми про ті останні роки, які довелось кожному пережити у тюрмах.

Вранці поїзд зупинився на Львівському вокзалі. Ми гуртом вийшли в місто. А воно, мов писанка, наче викупана дитина, цвіло в прапорах, транспарантах, чисте й усміхнене. І здалось мені: то не осінь, не 26 жовтня, а весна стоїть надворі. Весна була і в наших серцях. Хотілося співати маївок.

Коли ми підійшли до площі перед оперним театром, то зупинилися, вражені побаченням. Тут зібралося так багато людей, що ніде було голці впасти. Зодягнуті в найкраще, по-святковому, люди радісно вітались, захоплено розмовляли, співали. І ось ми—серед пінистих хвиль площі. Вже бачу: Оля Солімчук цілується з сіроокою дівчиною, плаче з радості і каже: «Це ж Катя Пильо. Знайомтесь». Іван Тишик обнімає своїх львівських друзів Івана Стороняка, і Йосипа Завадку... Тут ми познайомилися і з іншими товаришами—делегатами Зборів.

Зал театру в розмаїтих барвах: цвітуть селянські хустини, грають кольорами вишиті українські сорочки. Тиша. Чути найменший шепіт. І слова тих, хто промовляє, падають глибоко в серце. Так, щастя здобуто! Тепер ми будемо в єдиній радянській сім'ї.

Короткі перерви між засіданнями. Люди не залишали площу перед театром ні на хвилину. Вони чекали благословенної миті.

— Голосуйте за Радянську владу. Чуєте? Обов'язково! — підійшов до мене старий, у чоботях, у селянському вбранні гуцул. В очах — сподівання, надія, вимога.

— Не хвилюйтесь, батьку. Так воно й буде.

Поруч зі мною у залі сидів делегат з Калуша. Він дістав з кишені аркуш паперу, на ньому текст, а під ним — сотні підписів.

— Бачите, мої виборці дали на дорогу наказ письмовий,— посміхнувся.— Щоб голосував за найсправедливішу у світі владу — радянську.

Такі письмові накази бачив я не в одного делегата.

Нарешті. У кожному куточку залу чути слова Декларації:

— Виражаючи одностайну волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади...

Ліс рук червоними мандатами піднявся вгору. А потім під склепіння театру зринула буря оплесків. Люди обнімалися, цілувалися, не могли стримати сліз щастя.

Плакав і я з радості. Врешті збулося те, за що ми боролися довгих двадцять років, за що гинули наші побратими в сирих тюрмах, на барикадах.

Збудженим, урочистим потоком виходили люди з театру. Я чув, як хтось поруч сказав:

— Ну, а тепер — в дорогу, та й швидше до праці, будувати соціалізм.

Справді-бо, на кожного з нас чекала грандіозна робота по будівництву нового життя.

Площею я йшов у місто і, не в силі вгамувати своїх почуттів, голосно декламував:

По дощі, по бурі й гromі
сонце нам сміється знову!..

З М І С Т

Розділ I		
I в липні засівають ниву		3
Розділ II		
Зустріч, про яку не забувається		20
Розділ III		
Два кроки до волі		32
Розділ IV		
«Дятел»		47
Розділ V		
«Не знаю втоми»		77
Розділ VI		
Зустріч з Бояном .		90
Розділ VII		
Камери № 10 і № 23		103
Розділ VIII		
Райком налагоджує переправу		114
Розділ IX		
Під звук барабанного зову .		121
Розділ X		
Визволення Бояна .		132
Розділ XI		
Погоня		140
Розділ XII		
Повернення на Волинь		153
Розділ XIII		
Смерть під тюрмою .		171
Розділ XIV		
Підпільна друкарня		181
Розділ XV		
Маївка		195
Розділ XVI		
Поліція на сліду .		221
Розділ XVII		
Провокатор Ема		231
Розділ XVIII		
«Я дуже хочу жити!» .		248
Розділ XIX		
Чекаємо суду .		255
Розділ XX		
Суд .		268
Розділ XXI		
Люблінський замок		276
Розділ XXII		
Колосися, ниво!		292

Редактор В. Колодій
Художник В. Лучко
Художній редактор Л. Морозов
Технічний редактор З. Стецьків
Коректор Р. Фукс

НОВАК ТЕРЕНТИЙ ФЕДОРОВИЧ
КРАСНЫЕ СЕЯТЕЛИ. Документальная повесть.
(На українському мові)

Здано до набору 4/IX 1968р. Підписано до друку 23/XII 1968 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 4,8125. Друк. арк. фіз. 9,625. Друк. арк. прив. 16,1. Авт. арк. 16,34. Видавн. арк. 16,59. БГ 02518. Зам. 1112. Тираж 15 000. Папір № 2. Ціна 58 коп.

Видавництво «Каменя», Львів, Підвальна, 3.

Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Львів, Зелена, 20.